

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΘΕΜΑΤΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Σειρά ΡΙΘΥΜΝΑ Αρ. 3
Υπεύθυνος Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ

ΝΙΚΗ ΤΣΑΤΣΑΚΗ

Η ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ.
ΚΑΤΑΝΟΜΗ-ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ-ΕΞΑΓΩΓΕΣ-ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ-ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1998

UNIVERSITY OF CRETE

ΝΙΚΗ ΤΣΑΤΣΑΚΗ

Η ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ. ΚΑΤΑΝΟΜΗ, ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ,
ΕΞΑΓΩΓΕΣ, ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ, ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

ISBN 960-7143-03-5
ΡΕΘΥΜΝΟ 1998

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η παρούσα εργασία με θέμα την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική στην Κρήτη και κυρίως την κατανομή της, τις εισαγωγές, εξαγωγές, τη διακίνηση και τις επιδράσεις, κατατίθεται στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, ως τελική εργασία για το Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης στην Κλασική Αρχαιολογία.

Για τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησής της θα ήθελα να ευχαριστήσω τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής κ. Ν. Φαράκλα, κ. Ν. Σταμπολίδη και κ. Ν. Κούρου.

Ρέθυμνο, Οκτώβριος 1994

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
I. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗΣ - ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	12
II. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	70
III. ΣΧΕΣΕΙΣ - ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ, ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ Β΄ ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΕΤΕΟΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΥΚΝΟΣ ΡΥΘΜΟΣ	74
IV. ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ - ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ - ΕΞΑΓΩΓΕΣ	93
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	144
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ	159
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	163
ΕΙΚΟΝΕΣ	165

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύγχρονοι μελετητές έχουν ήδη τονίσει τη σημασία της κεραμικής τόσο για τη χρονολόγηση, όσο και για τις εμπορικές και άλλου είδους σχέσεις αλλά και για τις αλληλοεπιδράσεις των διαφόρων περιοχών, ιδιαίτερα κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. (Coldstream, 1977: 18-19, Λεμπέση, 1987: 157, Σταμπολίδης, 1994: 139). Στην παρούσα εργασία επιχειρείται επισκόπηση της κεραμικής της Κρήτης κατά την υπομινωική, πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο με έμφαση στις δύο τελευταίες, καθώς και των συμπερασμάτων στα οποία έχει φθάσει η έρευνα. Η ανατολίζουσα περίοδος δεν συμπεριλαμβάνεται. Γίνεται μόνο μνεία της κεραμικής που χρονολογείται στη μετάβαση από την ύστερη γεωμετρική στην πρώιμη ανατολίζουσα.

Το υλικό στο οποίο στηρίζεται η εργασία είναι στο σύνολό του δημοσιευμένο. Οι δημοσιεύσεις δείχνουν ότι ήδη από το τέλος του περασμένου αιώνα είχε εκδηλωθεί το ενδιαφέρον για την κεραμική των παραπάνω περιόδων. Για παράδειγμα στο άρθρο του Wide, "Nachleben mykenischer Ornamente", γραμμένο το 1897, που ασχολείται με επιβιώσεις μυκηναϊκών διακοσμητικών θεμάτων στην πρωτογεωμετρική-γεωμετρική αγγειογραφία, τα περισσότερα αγγεία προέρχονται από την Κρήτη. Αρκετές είναι οι μελέτες από το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, όπως για παράδειγμα του Droop, "Some geometric pottery from Crete", 1905-1906, της Hall, *Excavations in eastern Crete, Vrokastro*, 1914, του Payne, "Early greek vases from Knossos", 1927-1928, της Hartley, "Early greek vases from Crete", 1930-1931. Με το άρθρο του Levi, "Early hellenic pottery of Crete", 1945 σηματοδοτείται μία προσπάθεια συνολικότερης θεώρησης. Ωστόσο οι περισσότερες και σημαντικότερες εργασίες, μερικές από τις οποίες ανήκουν σε βιβλία ευρύτερου περιεχομένου, έχουν γραφθεί μετά το 1950.

Ο V. Desborough στο βιβλίο του *Protogeometric Pottery* (1952) διερευνά την αμοιβαία σχέση των ποικίλων τοπικών πρωτογεωμετρικών τεχνοτροπιών, δηλαδή τη μεταξύ τους σύνδεση ή την επίδραση της μίας στην άλλη ή ακόμα την παντελή απουσία οιασδήποτε συνδέσεων, μέσα

από την ανάλυση των σχημάτων. Ασχολείται ιδιαίτερα με τον καθορισμό της τοπικής εξέλιξης κάθε σχήματος αγγείου και την καταγωγή του. Ο A. Snodgrass στο *The Dark Age of Greece* (1971) εξετάζει τις αρχαιολογικές μαρτυρίες ακολουθώντας τη χρονολογική διαδοχή μέσα σ' αυτό το διάστημα. Το κεφάλαιο 2 του βιβλίου είναι αφιερωμένο στα τοπικά χαρακτηριστικά της κεραμικής, όπου ανάλογα με το χαρακτήρα κάθε τοπικής πρωτογεωμετρικής τεχνοτροπίας διακρίνει τρεις ομάδες: 1. τις πρώιμες ή "προχωρημένες", που έχουν επηρεαστεί από την Αττική, έχουν αρχίσει λίγο μετά την αττική πρωτογεωμετρική και έχουν διατηρήσει μία σύνδεση με τη μυκηναϊκή κεραμική, 2. τις υστερότερες παράγωγες, οι οποίες έχουν εξαρτήσεις από τα υστερότερα πρωτογεωμετρικά της Αττικής ή κάποιας άλλης σχολής, έχουν αμυδρές ή καθόλου συνδέσεις με τα μυκηναϊκά, και είναι αυτές στις οποίες συγκαταλέγεται η Κρήτη και 3. τις ανεξάρτητες, αυτές δηλαδή που έχουν αναπτυχθεί ύστερα και ανεξάρτητα. Στο κεφάλαιο 3, όπου ασχολείται με τη χρονολόγηση, αναφέρεται στην Κρήτη και κυρίως στην Κνωσό και το Βρόκαστρο και στις φάσεις που διακρίνονται από την υπομινωική έως την ύστερη γεωμετρική περίοδο. Επίσης ο Coldstream στο *Greek Geometric Pottery* (1968) εξετάζει τις τοπικές τεχνοτροπίες της γεωμετρικής κεραμικής, ανάμεσά τους και αυτή της Κρήτης, όπου μέσα από κάποιες κύριες ομάδες διακρίνει τρία στυλ, της Κνωσού ή Κεντρικής Κρήτης, της Νότιας Κρήτης και της Ανατολικής, για τα οποία δίνει τα χαρακτηριστικά σχήματα και τη διακόσμηση κατά περιόδους. Ο ίδιος μελετητής στο *Geometric Greece* (1977), όπου εξετάζει κατά περιόδους και κατά τόπους όλων των ειδών τις μαρτυρίες, αναφέρεται και πάλι στα χαρακτηριστικά σχήματα και τη διακόσμηση των θέσεων της Κρήτης.

Καθοριστική για τη μελέτη της κρητικής κεραμικής είναι η μονογραφία του Brock Fortetsa (1957). Πρόκειται για τη δημοσίευση των τάφων της Φορτέτσας Ηρακλείου και των κτερισμάτων τους, κυρίως της κεραμικής. Εξετάζονται λεπτομερώς τα σχήματα και η διακόσμηση των αγγείων βάσει των οποίων προσδιορίζονται οι επιμέρους φάσεις της υπομινωικής έως ανατολίζουσας περιόδου. Στη διατριβή της Τσιποπούλου, *Γεωμετρική και ανατολίζουσα κεραμική της ετεοκρητικής περιοχής*, 1987, επανεξετάζεται υλικό που είχε εν μέρει δημοσιευθεί παλιότερα, ενώ το υλικό των Αρκάδων το δημοσιευμένο από τον Leví (1927-1929) θα έπρεπε να εξετασθεί εκ νέου σύμφωνα και με τα νεότερα δεδομένα.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο παρουσιάζονται κατά Νομούς οι θέσεις, αλλά και οι χώροι προέλευσης από τους οποίους μας είναι γνωστά σύνολα κεραμικής, καθώς και μεμονωμένα όστρακα της περιόδου που εξετάζεται. Στο δεύτερο γίνεται σύγκριση των χρονολογικών συστημάτων που έχουν προταθεί. Στο τρίτο διερευνώνται οι σχέσεις και οι επιδράσεις μέσα στην ίδια την κεραμική της Κρήτης, αναφέρονται οι τοπικές παραλλαγές του γεωμετρικού ρυθμού που έχουν εντοπιστεί, τα συγκεκριμένα εργαστήρια και οι καλλιτέχνες, ενώ εξετάζονται η πρωτογεωμετρική Β' κεραμική και ο "ετεοκρητικός" πλούσιος ρυθμός. Στο τέταρτο διερευνώνται μέσα από την κεραμική οι σχέσεις της

Κρήτης με τις διάφορες περιοχές, όπως φαίνονται από τις εισαγωγές και τις εξαγωγές αγγείων, αλλά και από τις επιδράσεις που έχει δεχθεί στα σχήματα και στη διακόσμηση.

Οι αριθμοί που δίνονται για τα αγγεία είναι αυτοί που αναφέρονται στις δημοσιεύσεις τους. Στο τέταρτο κεφάλαιο χρησιμοποιούνται για τη χρονολόγηση οι ακόλουθες συντομογραφίες:

ΠΡΓ:	πρωτογεωμετρική
Π ΠΡΓ:	πρώιμη πρωτογεωμετρική
Υ ΠΡΓ:	ύστερη πρωτογεωμετρική
ΥΠΠΡΓ:	υποπρωτογεωμετρική
Γ:	γεωμετρική
ΠΓ:	πρώιμη γεωμετρική
ΜΓ:	μέση γεωμετρική
ΥΓ:	ύστερη γεωμετρική
ΥΓ/ΠΑν:	ύστερη γεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα
ΥπΓ:	υπογεωμετρική
Π ΠρΚ:	πρώιμη πρωτοκορινθιακή

Ι. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΜΕ ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗΣ-ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

1. Χανιά

Μικρός ψευδόστομος αμφορέας, πρωτογεωμετρικής περιόδου, από την πόλη των Χανίων. Δεν δίνονται περισσότερα στοιχεία για την προέλευσή του.

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 414

Καστέλι

Οικισμός στο λόφο Καστέλι¹ από τον οποίο προέρχεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής του ύστερου 8ου και του πρώιμου 7ου π.Χ. αιώνα. Ο Τζεδάκης (1971, 508) κάνει λόγο και για πρωτογεωμετρικά όστρακα, τα οποία όμως στη συνέχεια δεν αναφέρονται καθόλου από τη Βλαζάκη.

Διακρίνεται εισαγμένη κεραμική από την Αττική, το Άργος, την Κόρινθο και την Εύβοια, καθώς και ένα κυπριακό αγγείο White Slip Paint B.

Τζεδάκης, 1966: 425-429, 1971: 508-509, 1976(α): 460-468, 1981: 260-264

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985: 11

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 415

Ανατολικό νεκροταφείο

Παιδική ταφή (εγχυτρισμός) με πολλά αγγεία υστερογεωμετρικής περιόδου.

Νινιού-Κινδελή - Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Μαρκουλάκη, 1989/1990: 245, (1988)1993: 547

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 415

---

¹Κατοικείται ήδη στα μινωικά χρόνια, συγκεκριμένα από την πρώιμη μινωική έως την υστερομινωική III Γ περίοδο.

Πελεκαπίνα

Τοποθεσία έξω από την πόλη των Χανίων, περίπου 2,5 χλμ. από το Καστέλι. Έχουν βρεθεί δύο ταφές σε πίθους, κάθε μία συνοδευόμενη από μικρό αριθμό αγγείων πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ανάμεσά τους υπάρχει πυξίδα με πώμα εισαγμένη από κάποιο νησί του Αιγαίου.

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 414

2. Μόδι

Έχουν βρεθεί ταφές σε πίθους και σε θαλαμωτούς τάφους, απ' όπου τα περισσότερα αγγεία είναι πρωτογεωμετρικά, ενώ υπάρχουν και άλλα υστερότερα. Ο Πλάτων που ανέσκαψε τους τάφους, εκτός από ένα που ανασκάφηκε από τον Τζεδάκη, τους χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Η Βλαζάκη στηριζόμενη μόνο στην τυπολογία των αγγείων, αφού λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα, χρονολογεί τα πρωιμότερα στον προχωρημένο 9ο, τα αμέσως μεταγενέστερα στο τέλος του 9ου ή στις αρχές του 8ου και τα υστερότερα στον προχωρημένο 8ο π.Χ. αιώνα. Εντοπίζει ομοιότητες ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με ορισμένα αγγεία από το θαλαμωτό τάφο I του Βρόκαστρου, με αγγείο από το Πετροκεφάλι, αλλά και με κεραμική από την Κύπρο, κυρίως ως προς τον τρόπο διακόσμησης. Ακόμα επισημαίνει τη σύνδεσή τους με τη μινωική παράδοση, που αποδεικνύεται για παράδειγμα από διακοσμητικά θέματα, όπως ο διπλός πέλεκυς και τα κλαδιά.

-Στην ίδια περιοχή (Βρύσες/Μόδι) το 1967 βρέθηκε ομάδα εννέα μικρών αγγείων που χρονολογούνται στο τέλος του 8ου π.Χ. αιώνα.

Πλάτων, 1953(α): 485

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985: 14, 20-22

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 415, 419, 420

3. Βούβες

Έχουν βρεθεί δύο θαλαμωτοί τάφοι, αναλυτικά εξετάζεται η κεραμική από τον δεύτερο. Βάσει της στυλιστικής ανάλυσης η Βλαζάκη χρονολογεί τις πρωιμότερες ταφές στον προχωρημένο 8ο και τις υστερότερες στο τέλος του 8ου ή στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα. Εντοπίζει αρκετά κρατηρίδια (από τα πρωιμότερα αγγεία του τάφου) που είναι όμοια με αυτά του Μοδιού, ενώ στη διακόσμηση του ώμου ενός κρατήρα επισημαίνει την επίδραση της Ανατολικής Μεσογείου (Ρόδος), η οποία παρατηρείται στη διακόσμηση και άλλων αγγείων (όπου επισημαίνονται στοιχεία όχι μόνο από τη Ρόδο, αλλά και από τη Σάμο).

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985: 15-16, 22-25

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 420

4. Γαβαλομούρι

Βρίσκεται πολύ κοντά στις Βούβες. Νεκροταφείο από το οποίο έχουν ανασκαφεί επτά θαλαμωτοί τάφοι που χρονολογούνται στον 8ο π.Χ. αιώνα. Η κεραμική τους εξετάζεται από τη Βλαζάκη και χρονολογείται στη μέση γεωμετρική, στην ύστερη γεωμετρική περίοδο, αλλά και στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα. Εντοπίζονται μερικά εισαγμένα μεσογεωμετρικά αγγεία, αττικίζοντα, προερχόμενα πιθανόν από τις Κυκλάδες. Πρόκειται για ένα κάνθαρο με ψηλές λαβές (Π 4071), δύο μελαμβαφείς σκύφους (ο ένας ο Π 4076) και ανάβαθα μελαμβαφή ημισφαιρικά μόνωτα κύπελλα. Ορισμένα από αυτά είναι όμοια με μία μικρή ομάδα εισαγμένων αγγείων, ίσως κυκλαδικών, της Φορτέτσας.

Εκτός όμως από τις εισαγωγές διαπιστώνονται σχέσεις με και επιδράσεις από αρκετές περιοχές εντός και εκτός Κρήτης:

- α) Ορισμένα αγγεία από τον τάφο I μοιάζουν στην κατασκευή και στη διακόσμηση με τους αμφορείς των Βουβών του τέλους του 8ου-αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα. Από τον ίδιο τάφο σκύφος με ψηλό κωνικό πόδι του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα έχει όμοιο στις Βούβες, όπου απαντούν και τα σχήματα μερικών άλλων υστερογεωμετρικών αγγείων του ίδιου τάφου.
- β) Η διακόσμηση με μετόπη ανάμεσα στις λαβές βαθιών σκύφων ή κρατηρίσκων από τον τάφο I απαντά και στο Καβούσι Κισάμου.
- γ) Δύο ωοειδείς αμφορείς από τον τάφο I, που δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, φανερώνουν ως προς το σχήμα αθηναϊκή επίδραση ίσως μέσω των Κυκλάδων.
- δ) Ορισμένοι αμφορείς από τον τάφο I που χρονολογούνται στα χρόνια μετά τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, κοσμημένοι στον ώμο και στο λαιμό κυρίως με ομόκεντρους κύκλους και κεραίες, έχουν παρόμοιους στη Ρόδο και φαίνεται ότι τα πρότυπά τους βρίσκονται στην Ανατολική Ελλάδα². Από τον ίδιο τάφο σκύφος με ολόβαφο ψηλό κωνικό πόδι του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα είναι παρόμοιος με σκύφους από τη Ρόδο.
- ε) Φλασκιά που έχουν βρεθεί στους τάφους αυτούς και χρονολογούνται στον 8ο π.Χ. αιώνα φέρουν διακόσμηση που σύμφωνα με τον Τζεδάκη φανερώνει την ίδια κεντρική ιδέα με αυτά της Κύπρου³. Πρόκειται για τοπικές μιμήσεις που αντανakλούν την κυπριακή επίδραση, την οποία θεωρεί έμμεση μέσω των Δωδεκανήσων. Η πιθανότητα αυτή, όπως παρατηρεί, ενισχύεται από την ύπαρξη διακοσμητικών θεμάτων αντιπροσωπευτικών των εργαστηρίων των Δωδεκανήσων σε αμφορείς από το Γαβαλομούρι.

Τζεδάκης, 1969: 432-433, 1976(β): 365-366, 1977: 322-323

---

²Ανάλογη διακόσμηση παρατηρείται στον ώμο υστερογεωμετρικής οινόχους από την Πραισό, όπου η Τσιμποπούλου (1987 (α), πίν. 220, Α.Ν. 8749) ονομάζει το διακοσμητικό αυτό θέμα ομόκεντρους κύκλους και κροσσωτό και θεωρεί ότι προέρχεται από τα Δωδεκάνησα. Συνεπώς διαπιστώνεται ότι η ίδια πηγή έχει επηρεάσει και την Πραισό και το Γαβαλομούρι.

³Φλασκιά με έντονη κυπριακή επίδραση είναι γνωστά και από το Γαβαλομούρι.

Tzedakis, 1979: 192-198

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985: 16-19, 25-29, 1990: 98

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 420

5. Καβούσι

Έχει βρεθεί θαλαμωτός τάφος από τον οποίο προέρχονται τριάντα έξι αγγεία. Ο Τζεδάκης διακρίνει σε αυτά δύο ομάδες κεραμικής, μία της ύστερης πρωτογεωμετρικής και μία της ώριμης γεωμετρικής.

Η Βλαζάκη μέσα από τη στυλιστική ανάλυση και το είδος του πηλού διακρίνει διαφορετικές ομάδες, που όμως όλες χρονολογούνται στη διάρκεια του 8ου π.Χ. αιώνα. Εντοπίζει πολλές αναλογίες με την κεραμική από το Γαβαλομούρι, αλλά και όμοια κύπελλα στις Βούβες. Διαπιστώνει επιδράσεις α) από τη Ρόδο: αμφορέας θυμίζει έντονα ροδιακά αγγεία του πρώτου μισού του 8ου π.Χ. αιώνα και β) από την Αττική: άλλος αμφορέας θυμίζει αττικά μεσογεωμετρικά πρότυπα, ενώ ημισφαιρικός μελαμβαφής σκύφος θα μπορούσε να έχει τόσο αττικά, όσο και κυκλαδικά πρότυπα.

Παρατηρεί ακόμα ότι οι αμφορίσκοι και οι κάνθαροι με χαμηλές λαβές, σχήματα χαρακτηριστικά της Δυτικής Ελλάδας, συνηθίζονται και στη Δυτική Κρήτη.

Τζεδάκης, 1969: 432-433

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985: 19, 29-30

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 420

6. Κίσαμος

Στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη βρίσκεται ανθρωπόμορφο αγγείο και τμήμα άλλου από την Κίσαμο. Πιθανόν να προέρχονται από θαλαμωτό τάφο. Χρονολογούνται στον ύστερο 8ο π.Χ. αιώνα.

Boardman, 1961: 89,92

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 420

7. Δικτυναίο

Αναφέρονται όστρακα γεωμετρικής περιόδου.

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 420

8. Σούδα (Ακρωτήριο)

Αναφέρονται λίγα γεωμετρικά όστρακα από τις σπηλιές της Λέρας και της Αρκουδιώτισσας, κοντά στη μονή Γκουβερνέτου.

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 419

9. Αππερα

Α. Οικισμός του 8ου π.Χ. αιώνα, από τον οποίο η κεραμική αν και όχι άφθονη, είναι καλής ποιότητας και διακρίνεται από τη Βλαζάκη σε δύο

ομάδες, μία του 8ου π.Χ. αιώνα και μία που χρονολογείται στη μετάβαση από την υστερογεωμετρική στην πρώιμη ανατολίζουσα.

Β. Από το δυτικό νεκροταφείο της πόλης προέρχονται δύο ταφές σε πίθους, που η κεραμική τους ανήκει χρονολογικά στη δεύτερη ομάδα του οικισμού και θυμίζει ομάδα μικρών αγγείων από την Πελεκατζίνα και τις Βούβες.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1989/1990: 249, 1993: 549-550

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 418-419

10. Γαύδος

Αναφέρονται από τον Λενί γεωμετρικά όστρακα στη θέση Καράβι που έχουν εντοπιστεί επιφανειακά.

Pendlebury, 1965: 323

Andreadaki-Vlazaki, 1991: 420⁴

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω από το Νομό Χανίων είναι γνωστή κεραμική, προερχόμενη τόσο από ανασκαφές, όσο και από επιφανειακές έρευνες, πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου, με το μεγαλύτερό της μέρος να ανήκει στον 8ο π.Χ. αιώνα, και μάλιστα στην υστερογεωμετρική φάση. Η Βλαζάκη που μελετά τη γεωμετρική κεραμική του Νομού επισημαίνει ότι αναφορές σε υπομινωική κεραμική από διάφορες διασκορπισμένες σπηλιές δεν έχουν επιβεβαιωθεί, αλλά και για τα ευρήματα υπομινωικής ή πρωτογεωμετρικής περιόδου από τάφους στον Τίμιο Σταυρό και στις Βρύσες δεν υπάρχουν λεπτομέρειες. Παρατηρεί ότι η κεραμική από την πόλη των Χανίων είναι καλύτερης ποιότητας από αυτή των χωριών, καθώς καλής ποιότητας είναι και η κεραμική από τα Άπτερα, ενώ γενικά η κεραμική του Νομού χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό και έλλειψη επαφής με την Κεντρική Κρήτη. Κατά τον 8ο π.Χ. αιώνα είναι φανερές οι σχέσεις με την Πελοπόννησο και την Ανατολική Ελλάδα.

Ο κύριος χώρος προέλευσής της είναι οι τάφοι, αλλά υπάρχουν και δύο περιπτώσεις οικισμών (Καστέλι Χανίων και Άπτερα), καθώς και ένα ιερό (Δικτυναίο).

---

⁴Η Βλαζάκη αναφέρει σπηλιές που βρίσκονταν σε χρήση κατά τη γεωμετρική περίοδο -Σκοτεινόσπηλιος στη Σκουραχλάδα, Κεράμεια, Κάτω Σαρακήνα στη Θέρισσο, Κερά Σπηλιώτισσα στις Βρύσες- χωρίς όμως να γίνεται αναφορά σε κεραμική από αυτές.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

1. Αργυρούπολη

Από σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο του εκκλησιαστικού συμβουλίου αναφέρεται στρώμα που περιείχε κεραμική ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Θεωρείται ότι το ύστερο γεωμετρικό υλικό προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή ή αλλού και χρησιμοποιήθηκε για την επιχωμάτωση και εξομάλυνση της επιφάνειας του βράχου, όπου στη συνέχεια γίνεται η ρωμαϊκή εγκατάσταση.

Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, 1993: 558-559

2. Πρασές

Στη θέση Καστρί υπήρχε εκτεταμένος υστερομινωικός III Γ οικισμός και παρατηρήθηκαν ίχνη γεωμετρικής κατοίκησης. Ανάμεσα στα όστρακα και μερικά γεωμετρικά.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 69

3. Χαμαλεύρι

Επιφανειακά έχουν εντοπιστεί πρωτογεωμετρικά(;) και αρκετά γεωμετρικά όστρακα.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 62

4. Πέραμα

Στο λόφο τα Γρίβιλα ή Γρέβελα οικισμός με ενδείξεις νεολιθικής, υστερομινωικής III Γ και γεωμετρικής εγκατάστασης. Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν από τον Πλάτωνα βρέθηκαν τείχη σπιτιών τους οποίους απέδωσε στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο. Ως προς την κεραμική αναφέρεται από τις κατώτερες πλαγιές του λόφου τουλάχιστον ένα γεωμετρικό όστρακο.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 56-57, πιν.12(α)

5. Ελεύθερνα

- Από την ανασκαφή που πραγματοποίησε στην Ελεύθερνα το 1929 ο Payne προέρχεται πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική (και ανατολίζουσα επίσης), σχετικά με την οποία οι Hood-Boardman (1961,77) επισημαίνουν ότι τα γεωμετρικά όστρακα από δύο σκυφοειδή αγγεία (bowls) (εικ. 34,3-4 και εικ. 35) ίσως να είναι εισαγμένα από τις Κυκλάδες, μοιάζουν μάλιστα να είναι "ναξικά".

- Στη θέση **Ορθή Πέτρα** ανασκάπτεται από το 1985 από το Πανεπιστήμιο Κρήτης και συγκεκριμένα από τον Σταμπολίδη ένα γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο με πυρές σε ταφικά περιφράγματα,

εγχυτρισμούς και ανοιχτές ταφές. Έχει βρεθεί κεραμική ύστερης πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', μεσογεωμετρικής, υστερογεωμετρικής και υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου, στην οποία ο Σταμπολίδης εντοπίζει εισαγωγές, αλλά και επιδράσεις και σχέσεις με διάφορες περιοχές. Αναφέρονται δύο εισαγμένα μεσογεωμετρικά αγγεία: α) αμφορέας επιγιάστριου ομοκεντρικού τύπου (=με λαβές στην κοιλιά, ΑΚΜ 6395), προερχόμενος ίσως από τις Κυκλάδες, αν και στυλιστικά διαπιστώνεται ότι βρίσκεται πολύ κοντά στο εργαστήριο του Διπύλου, β) σκυφωτός κρατήρας, ίσως από αττικίζον εργαστήριο (ΑΚΜ 6449).

Εκτός όμως από τις εισαγωγές, υπάρχει α) ληκύθιο κρητοκυπριακού τύπου που χρονολογείται το 725-700π.Χ., β) δύο υδρίσκες (ΑΚΜ 12083 και 12090) υστερογεωμετρικές/πρώιμες ανατολίζουσες που μιμούνται τον κορινθιακό τρόπο διακόσμησης των μεσογεωμετρικών II χρόνων και γ) δίωτο σκυφίδιο (ΑΚΜ 12087) και αβαθής λεκανίδα (ΑΚΜ 12088) υστερογεωμετρικά/πρώιμα ανατολίζοντα, που όπως αναφέρεται αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα των επιδράσεων που είχε ασκήσει το κορινθιακό εργαστήριο των υστερογεωμετρικών χρόνων.

Ακόμα τρία ληκύθια πρωτογεωμετρικά Β'/μεσογεωμετρικά (ΑΚΜ 6451, ΑΚΜ 6453, ΑΚΜ 6452) θεωρείται ότι ίσως μιμούνται κυπριακά πρότυπα, μάλλον ως προς τη διακόσμηση.

Κατά τον ανασκαφέα σε γενικές γραμμές μία σειρά άλλων αγγείων και οστράκων φανερώνει τις εμπορικές σχέσεις της Ελεύθερνας με την Αττική, τις Κυκλάδες, την Κόρινθο, την Αργολίδα, την Εύβοια(;), την Κύπρο κ.ά. Μάλιστα σημειώνεται ότι η αθηναϊκή και κορινθιακή κεραμική είναι αρκετή, ενώ κάτι τέτοιο υποστηρίζεται ότι δεν φαίνεται να συμβαίνει στην Κνωσό⁵. Όπως όμως θα φανεί στο κεφάλαιο IV, σελ. 94-96, 134 η εικόνα που μας δίνει η Κνωσός είναι διαφορετική.

Ως προς την υπόλοιπη Κρήτη διαπιστώνονται ομοιότητες με την Κεντρική Κρήτη, ιδιαίτερα με την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τους Αρκάδες, τον Πρινιά και τις Κούρτες, ωστόσο η ντόπια γεωμετρική κεραμική χαρακτηρίζεται συντηρητική, χωρίς πρωτοτυπία.

- Στη θέση **Ξενιανά**, σε ανασκαφή του ίδιου, έχουν εντοπιστεί υστερογεωμετρικά-αρχαϊκά κτίσματα, από τα οποία απλά αναφέρεται ότι προέρχονται όστρακα που μοιάζουν με αυτά της αντίστοιχης περιόδου από το νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας.

- Στις θέσεις **Πυργί** και **Κατσιβελος**, που βρίσκονται στους δύο άλλους ανασκαφικούς τομείς οι οποίοι ανασκάπτονται από τον Καλπαξή και τον Θέμελη αντίστοιχα, αναφέρεται ότι έχει εντοπιστεί γεωμετρική-αρχαϊκή κεραμική. Στη θέση **Κατσιβελος** (Πρινέ) πιο συγκεκριμένα έχει βρεθεί, στην περιοχή ανατολικά της ρωμαϊκής οικίας, στρώμα καταστροφής γεωμετρικής περιόδου. Στο χώρο αυτό πιστεύεται ότι πρέπει να αναζητηθεί ένα ιερό υστερογεωμετρικής/αρχαϊκής περιόδου, που συνεχίζει να υπάρχει ως τα ελληνιστικά χρόνια.

⁵Stampolidis, 1990, 388, υπ.31.

- Στη θέση **Νησί**, που ανασκάπτεται από τον Καλπαξή, στο γέμισμα της δεξαμενής ελληνοιστικού σπιτιού ("Σπίτι Α") έχουν βρεθεί λίγα γεωμετρικά όστρακα. Από αυτά μόνο ένα χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική-πρωτογεωμετρική Β'(:) (αρ. Κ3, 5026), ενώ τα άλλα είναι κυρίως ύστερα γεωμετρικά/πρώιμα ανατολίζοντα.

Hartley, 1930-1931: 108-110

Σταμπολίδης, 1990: 295-297, 1993(α), 1993(β): εικ. 5-6, 1994: 66-100

Stampolidis, 1990: 383,388

Θέμελης, 1989/1990: 267, 1991-1993: 248-250

Καλπαξής, 1991-1993 : 258

Τσατσάκη, 1994: 79-80, σχ. 14, πίν. 27

6. Αξός

- Ο Desborough αναφέρει πτηνόμορφο αγγείο από την Αξό. Βρίσκεται στο Μουσείο Ηρακλείου και είναι πιθανότατα υπομινωικό.

- Από την Κάντα αναφέρεται ότι στη θέση Μεγάλος Τράφος το 1928 βρέθηκαν υπομινωικά αγγεία (ψευδόστομοι αμφορείς, αμφορίσκος, πρόχους) και ένας πρωτογεωμετρικός κέρνος.

Desborough, 1272: 253

Kanta, 1980: 201

7. Ιδαίο Άντρο

Ιερό σπήλαιο από την επίχωση του οποίου ο Μαρινάτος αναφέρει άφθονα γεωμετρικά (και ανατολίζοντα) όστρακα, που παρατηρεί ότι προέρχονται από ιδιότυπα σκεύη, είτε ναϊσκους, είτε τελετουργικά αγγεία. Ο Σακελλαράκης που ανέλαβε στη συνέχεια την ανασκαφή του Ιδαίου αναφέρει κυρίως από την κεντρική αίθουσα, αλλά και από το νότιο μυχό, όστρακα γεωμετρικής περιόδου ανάμεσα στα οποία πολλά τμήματα πωμάτων, τμήμα κάλπης με διακόσμηση παράλληλων γραμμών και αβακωτό και τμήμα σκεύους με γραπτή παράσταση αιγοειδούς.

Μαρινάτος, 1956: 224

Σακελλαράκης, 1983: 460, 465, 480, 484, 1988: 189

8. Βενή Μοναστήρι

Βρίσκεται 3,5 χλμ. δυτικά από τη Σύβριτο. Επιφανειακά παρατηρήθηκαν γεωμετρικά(:) όστρακα. Αναφέρεται τμήμα αγγείου με ομόκεντρους κύκλους.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 70, πίν. 14d

9. Σύβριτος

Στο λόφο Κεφάλια έχουν ανασκαφεί αρκετοί λάκκοι, που έχουν δώσει κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου (και

υστερομινωικής III Γ). Στον ίδιο χώρο έχουν βρεθεί γεωμετρικοί τοίχοι, όπου από το δωμάτιο 1 προέρχεται κυρίως γεωμετρική κεραμική (αλλά και υστερομινωικά III Γ όστρακα). Η χρήση του χώρου δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί.

Προκοπίου - Rocchetti, 1989/1990: 275, 1991-1993: 269-270, 1993: 555-556

10. Μεσονήσι

Στη θέση Καλογερόσπηλιο, σε λόφο πάνω από τη σπηλιά, φαίνεται ότι υπήρχε "πρώιμος" οικισμός. Αναφέρεται θραύσμα πίθου με σειρά εμπιέστων σπειρών, γεωμετρικό ή αρχαϊκό.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 74-75

11. Αποδούλου

Από τη θέση Καστρί αναφέρεται βάση ψηλού κυπέλλου, ίσως πρωτογεωμετρική.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 78-79

12. Μέλαμπες

Αναφέρεται από τον Desborough πτηνόμορφο αγγείο, μάλλον υπομινωικό, που βρίσκεται στο Μουσείο Ρεθύμνου και πιθανότατα προέρχεται από την περιοχή των Μελάμπων.

Desborough, 1972: 254

Συμπερασματικά από το Νομό Ρεθύμνου είναι γνωστή κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', μέσης γεωμετρικής, ύστερης γεωμετρικής και ύστερης γεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου. Ως επί το πλείστον πρόκειται για όστρακα που έχουν βρεθεί επιφανειακά με εξαίρεση την Αξό, το Ιδαίο Άντρο, τη Σύβριτο, την Αργυρούπολη, και βέβαια την Ελεύθερνα που αποτελεί τον πρώτο συστηματικά ανασκαμμένο χώρο στο Νομό που έχει δώσει κεραμική της περιόδου που εξετάζεται, με κύριο χώρο προέλευσης ένα νεκροταφείο.

Σε αντίθεση με το Νομό Χανίων στην κεραμική συγκεκριμένα της Ελεύθερνας διαπιστώνονται ομοιότητες με την Κεντρική Κρήτη. Και η κεραμική αυτή χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό.

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

1. Ηράκλειο

Άγιος Πέτρος

Σε δοκιμαστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στον ενετικό ναό του Αγίου Πέτρου βρέθηκαν πρωτογεωμετρικά όστρακα ανάμεικτα με άλλα "ελληνικής και ρωμαϊκής εποχής". Ο Μπορμπουδάκης παρατηρεί ότι τα πρωτογεωμετρικά μοιάζουν με αυτά της Φορτέτσας. Επίσης ότι η παρουσία τους δεν εκπλήσσει λόγω της γειτονικής Κνωσού⁶.

Μπορμπουδάκης, 1968: 429

Κασαμπάς

Στο χώρο της εισόδου συλημένου μινωικού θαλαμωτού τάφου ο Αλεξίου αναφέρει ότι βρέθηκε ακόσμητο πώμα κάλπης πιθανόν γεωμετρικών χρόνων. Θεωρεί μάλιστα ότι πρέπει να αποτελεί ένδειξη για το χρόνο σύλησης του τάφου.

Αλεξίου, 1963(β): 192

Μασταμπάς

Δύο θαλαμωτοί τάφοι υποδηλώνουν την ύπαρξη νεκροταφείου στο προάστειο αυτό του Ηρακλείου. Ο πρώτος ανασκάφηκε το 1970. Έχει δώσει αγγεία ύστερης πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β' και υστερογεωμετρικής περιόδου (καθώς και πρώιμης ανατολίζουσας), με μόνο ένα αγγείο να υπάρχει περίπτωση να προέρχεται από τους μέσους γεωμετρικούς χρόνους (Λεμπέση, 1970, πυξίδα αρ. 8). Η Λεμπέση που τα έχει δημοσιεύσει επισημαίνει ότι είναι ανάλογα ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με αυτά από τους τάφους της περιοχής Κνωσού και Ηρακλείου, με πάρα πολλά παράλληλα από τη Φορτέτσα. Εντοπίζει δύο υστερογεωμετρικούς σκύφους που ίσως να είναι εισαγμένοι (Λεμπέση, 1970, αρ. 59 και 60). Δεν φαίνεται όμως να έχει καταλήξει, σε αυτή την περίπτωση για το χώρο προέλευσης, και για την περίπτωση που θα είναι ντόπιοι για τα πρότυπα, αφού τη μία φορά τους αναφέρει ως μιμήσεις κυκλαδικών προτύπων (Λεμπέση, 1970, 286) και την άλλη ως μιμήσεις απικών (Λεμπέση, 1970, 295). Επίδραση από τις Κυκλάδες αναγνωρίζει σε δύο ακόμα αγγεία: α) σε υστερογεωμετρικό δίστο αμφορίσκο (αρ. 61), που το σχήμα του ακολουθεί ναξιακά πρότυπα γεωμετρικής περιόδου, β) σε τετράωτο πίθο (αρ. 63) που χρονολογείται μεταξύ της ύστερης γεωμετρικής και της πρώιμης ανατολίζουσας και ως προς το σχήμα φαίνεται να αντιγράφει κυκλαδικά πρότυπα και γ) σε υστερογεωμετρικό υψίποδα κρατήρα (αρ. 16) που αποτελεί κρητική μίμηση εισαγμένων κυκλαδικών προτύπων της μέσης γεωμετρικής περιόδου.

Ο δεύτερος τάφος ανασκάφηκε το 1976 και περιείχε είκοσι ένα αγγεία. Χρονολογούνται από τη Λεμπέση από την πρωτογεωμετρική έως

---

⁶Ο Coldstream (1991(a), 296) θεωρεί ότι προέρχονται από κάποιο λιμάνι της Κνωσού.

την ύστερη γεωμετρική περίοδο (και την πρώιμη ανατολίζουσα), συγκεκριμένα από τον 9ο έως τον 7ο π.Χ. αιώνα. Παρατηρεί ότι το σχήμα και η διακόσμηση ορισμένων αγγείων είναι εντελώς όμοια με αγγεία του προηγούμενου τάφου. Θεωρεί έτσι ότι ορισμένα τουλάχιστον από τα αγγεία των δύο τάφων κατασκευάστηκαν στο ίδιο εργαστήριο. Ακόμα εντοπίζει αττική επίδραση στη διακόσμηση δύο σκύφων (Λεμπέση, 1976(α), πίν. 275γ).

Αλεξίου, 1970: 254, 1971(β): 496

Λεμπέση, 1970: 270-297, 1976(α): 351

2. Μπαμπαλή

Από δύο πρωτογεωμετρικούς τάφους, τους οποίους ανέσκαψε το 1959 ο Ν. Πλάτων, προέρχονται πολύ λίγα αγγεία, για τα οποία αναφέρεται μόνο ότι τα περισσότερα είναι ψευδόστομοι αμφορείς.

Πλάτων, 1959: 367

3. Κνωσός

Spring Chamber

Ομάδα αναθηματικής κεραμικής υπομινωικής περιόδου, αφού σύμφωνα με τον Evans δύσκολα μπορεί να κατέβει πιο κάτω από το 1000 π.Χ.

Evans, 1964: 135-138

Ιερό της Δήμητρας

Στη ΝΑ γωνία του χώρου έχει βρεθεί στρώμα⁷ που περιέχει κεραμική κυρίως υστερογεωμετρικής και πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου. Πολύ λίγα όστρακα είναι πρωιμότερα: χείλος κρατήρα (αρ. 1) πιθανότατα πρωτογεωμετρικό Β' και δύο όστρακα, το ένα πίθου και το άλλο αμφορέα (αρ. 20 και 22), μεσογεωμετρικά-υστερογεωμετρικά. Ο Coldstream, που έχει δημοσιεύσει την κεραμική, εντοπίζει τρία εισαγμένα όστρακα: α) χείλος αττικού μεσογεωμετρικού ΙΙ κρατήρα (αρ. 32), β) όστρακο από το σώμα αμφορέα επίσης αττικό μεσογεωμετρικό ΙΙ (αρ. 33) και γ) όστρακο από το σώμα κλειστού αγγείου υστερογεωμετρικό, εισαγμένο από την Ανατολική Ελλάδα, ίσως από τα Δωδεκάνησα (αρ. 31). Εκτός από τις εισαγωγές υπάρχουν και δύο όστρακα από δύο αρυβάλλους κρητοκυπριακού τύπου (αρ. 28 και 29).

Coldstream, 1973: 18-22

Βλιχιά, Πηγάδια

- Ένα πηγάδι έχει βρεθεί σε μικρή απόσταση ΝΔ του παλατιού που θεωρείται περιοχή οικισμού στους γεωμετρικούς χρόνους. Ο Coldstream που έχει εξετάσει την κεραμική του διακρίνει δύο στρώματα:

1) Το κατώτερο χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο, με το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής να ανήκει στη μέση και ύστερη

---

⁷Το στρώμα αυτό δεν συνδέεται με κάποια αρχιτεκτονική κατασκευή, θεωρείται όμως λογικό να συνδέεται με το ιερό.

πρωτογεωμετρική και μία μικρή ποσότητα στην πρωτογεωμετρική Β'. Σε αυτό έχει βρεθεί εισαγμένος σκύφος (αρ. 20) που χρονολογείται στην αρχή της αττικής μεσογεωμετρικής και το πιθανότερο είναι να προέρχεται από τις Κυκλάδες⁸.

- 2) Το ανώτερο χρονολογείται στον 8ο π.Χ. αιώνα. Πολύ λίγη από την κεραμική του ανήκει στην πρώιμη και μέση γεωμετρική περίοδο. Το μεγαλύτερο της μέρος τοποθετείται μετά τα μέσα του αιώνα έως το 700 π.Χ. Και εδώ εντοπίζονται όστρακα από δύο εισαγμένα αγγεία, συγκεκριμένα από δύο αμφορείς σχεδόν σίγουρα αττικούς, που μόνο για τον ένα αναφέρεται πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση, στη μεσογεωμετρική/υστερογεωμετρική περίοδο.

Για την κεραμική από το πηγάδι δίνονται παράλληλα από τη Φορτέτσα, αν και παρατηρείται ότι αρκετά από τα σχήματά της δεν συναντώνται εδώ, όπως για παράδειγμα ο πίθος και ο αρύβαλλος που τον συνοδεύει, γεγονός που ο Coldstream πιστεύει ότι εξηγείται από το ότι τα σχήματα αυτά περιορίζονται στους τάφους.

- Κατά τη διάνοιξη βόθρου για ταβέρνα στην Κνωσό ο Wardle αναφέρει ότι βρέθηκε πηγάδι που περιείχε όστρακα διαφόρων περιόδων, ανάμεσά τους και γεωμετρικά καλής ποιότητας.

Coldstream, 1960: 159-171

Wardle, 1972: 283

- Για τρία ακόμα πηγάδια βλ. στο Royal Road.

Royal Road

Περιοχή οικισμού.

A. Κατά την ανασκαφή νότια του Royal Road βρέθηκε πρωτογεωμετρικό σπίτι. Εντοπίστηκαν δύο στρώματα, τα Α και Β. Το Α προσδιορίζει την κατασκευή του σπιτιού λίγο μετά την αρχή της πρώιμης πρωτογεωμετρικής. Το Β αντιπροσωπεύει την περίοδο κατοίκησης του και σε αυτό η κεραμική συνεχίζεται ως τη μέση πρωτογεωμετρική. Ένα ακόμα μικρό στρώμα κατοίκησης προέρχεται από την επαναχρησιμοποίηση ενός άλλου υστερομινωικού σπιτιού κατά την πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο. Βρίσκεται δυτικά του παλατιού. Από αυτό δημοσιεύονται τρία όστρακα που συμπεριλαμβάνονται στο στρώμα C. Το στρώμα αυτό περιλαμβάνει την κεραμική που προέρχεται από όχι καλά στρωματογραφημένα σύνολα.

Ο Coldstream που έχει δημοσιεύσει την κεραμική από τα παραπάνω αναφέρει τα εξής:

Στο στρώμα Α υπάρχουν λίγα υπομινωικά κομμάτια, το μεγαλύτερο όμως μέρος της κεραμικής ανήκει σε πρώιμο στάδιο της πρώιμης πρωτογεωμετρικής. Εντοπίζεται και μία εισαγωγή, ένα όστρακο από αττική πρωτογεωμετρική οينوχόη (A30), για την οποία η υστερότερη πιθανή χρονολόγηση είναι κοντά στην αρχή του 10ου π.Χ. αιώνα.

---

⁸Ο σκύφος αυτός είναι ανάλογος με εκείνον που βρήκε η Λεμπέση στον τάφο του Μασταμπά το 1976 (βλ. σελ. 21-22).

Στο στρώμα Β υπάρχει ακόμα πρώιμη πρωτογεωμετρική κεραμική, αλλά σταδίου πιο προχωρημένου από αυτή του στρώματος Α, ενώ υπάρχουν και αρκετά κομμάτια μέσα πρωτογεωμετρικά. Για τη χρονολόγηση αυτού του στρώματος έχουν βοηθήσει δύο αττικές εισαγωγές. Από αυτές η πρωιμότερη είναι δύο θραύσματα αττικού ύστερου πρωτογεωμετρικού κρατήρα του δεύτερου μισού του 10ου π.Χ. αιώνα (Β41-42). Η άλλη είναι τμήμα αττικού τρίποδα πρώιμου γεωμετρικού ΙΙ, δηλαδή του πρώιμου 9ου π.Χ. αιώνα (Β 43).

Στο στρώμα C υπάρχει κεραμική πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου έως πρωτογεωμετρικής Β', αλλά και αρκετή εισαγμένη, ως επί το πλείστον από την Αττική. Συγκεκριμένα: χείλος από αττικό πρωτογεωμετρικό σκύφο (C42), όστρακο αττικού ύστερου πρωτογεωμετρικού κρατήρα (C43), κωνικό πόδι αττικού πρωτογεωμετρικού σκύφου (C45), όστρακο αττικού ύστερου πρωτογεωμετρικού αμφορέα με λαβές στην κοιλιά (C46), και όστρακο πρωτογεωμετρικού αμφορέα, προερχόμενου ίσως από την Εύβοια (C44), αφού όπως παρατηρείται μοιάζει με πρωτογεωμετρική και υποπρωτογεωμετρική κεραμική από το Λευκαντί. Εκτός από τις εισαγωγές επισημαίνεται ότι το έξω νεύον χείλος σκύφου, ύστερου πρωτογεωμετρικού, υποδηλώνει επίδραση από σκύφους της ηπειρωτικής Ελλάδας του 9ου π.Χ. αιώνα και ιδιαίτερα του Άργους (C37).

Η κεραμική από τα τρία παραπάνω στρώματα είναι ανάλογη με αυτή της Φορτέσας και των άλλων θέσεων της Κνωσού.
Β.Πηγάδια.

Η κεραμική της γεωμετρικής περιόδου από τον ίδιο χώρο προέρχεται από τρία πηγάδια που συνιστούν τρία μικρά στρώματα (D, E, F) και από μία τέταρτη ομάδα (G) που περιλαμβάνει υλικό από μη στρωματογραφημένα σύνολα. Εξετάζεται και πάλι από τον Coldstream.

Το στρώμα D χρονολογείται στην πρώιμη φάση της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Έχει εντοπιστεί σε αυτό κάρναρος εισαγμένος από την Αττική, μεσογεωμετρικός ΙΙ ή υστερογεωμετρικός ΙΑ (D44), καθώς και κάποιες μιμήσεις: α) όστρακο πιθανότατα από αμφορέα με λαβές στην κοιλιά που μιμείται αττικό ή κυκλαδικό μεσογεωμετρικό ΙΙ τύπο (D12), β) όστρακο σκύφου που είναι πιστό αντίγραφο κορινθιακού μεσογεωμετρικού ή πρώιμου υστερογεωμετρικού (D27), γ) τμήμα οινόχους που η διακόσμησή της θυμίζει μεσογεωμετρική ΙΙ του Άργους (D6) και δ) βάση πυξίδας ή δίσκου που η διακόσμησή της στο κέντρο ίσως αποτελεί κρητική διασκευή των φύλλων που υπάρχουν εξωτερικά στον πυθμένα αττικών υστερογεωμετρικών Ι πυξίδων (D43).

Το στρώμα E χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική, ενώ το στρώμα F στην ύστερη πρωτογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα. Στο F έχουν εντοπιστεί δύο εισαγωγές: τμήμα κορινθιακού σκύφου του τέλους της μέσης γεωμετρικής ή ύστερου γεωμετρικού (F23) και τρία όστρακα, πιθανόν όλα από την ίδια υστερογεωμετρική κορινθιακή κοτύλη (F24-26). Ακόμα, για μία υστερογεωμετρική σφαιρική πυξίδα παρατηρείται ότι το σχήμα της είναι σπάνιο στην Κρήτη και ίσως αποτελεί διασκευή του

κορινθιακού, ωστόσο υπάρχει και η πιθανότητα το πρότυπό της να είναι εισαγμένο κυπριακό αγγείο στη Φορτέτσα (Brock, 1957, πιν. 109,1451).

Το σύνολο G περιλαμβάνει διάφορα από μη στρωματογραφημένα σύνολα και χρονολογούνται από τα πρώιμα γεωμετρικά έως τα πρώιμα ανατολίζοντα χρόνια, ενώ για πολύ λίγα υπάρχει η πιθανότητα να ανήκουν στην ύστερη πρωτογεωμετρική και στην πρωτογεωμετρική Β' περίοδο. Σε αυτό έχουν εντοπιστεί πολλές εισαγωγές: α) όστρακο μεσογεωμετρικού πύθου, πιθανότατα εισαγμένου από την Αττική (G22), που ο Coldstream τον συγκρίνει με της Φορτέτσας πιν. 31,454, β) όστρακα από δύο αττικούς, μεσογεωμετρικούς υψίποδες κρατήρες (G117 και 118), γ) χείλος από αττικό μεσογεωμετρικό ΙI σκύφο (G119), δ) όστρακο από αττικό μεσογεωμετρικό Ι σκύφο (G120), ε) όστρακο αττικού μεσογεωμετρικού ΙI αμφορέα (G121), στ) πόδι κορινθιακού μεσογεωμετρικού μικρού υψίποδα κρατήρα (G122), ζ) χείλος κορινθιακής πρώιμης υστερογεωμετρικής κοτύλης (G123), η) όστρακο μικρής κυκλαδικής μεσογεωμετρικής πρόχου, προερχόμενης πιθανότατα από τη Μήλο (G124), θ) τμήμα κυκλαδικού μεσογεωμετρικού κυπέλλου, πιθανόν από τη Μήλο (G127), ι) τμήμα κυκλαδικού υστερογεωμετρικού σκύφου που και αυτός πιθανότατα προέρχεται από τη Μήλο (G125), κ) όστρακο κυκλαδικού μεσογεωμετρικού κρατήρα, ίσως από την Πάρο (G126), λ) ώμος θηραϊκού υπογεωμετρικού αμφορέα (G128) και μ) δύο όστρακα λαιμού από δύο θηραϊκούς υστερογεωμετρικούς ή υπογεωμετρικούς αμφορείς (G129 και 130).

Εκτός όμως από τις εισαγωγές παρατηρούνται και αρκετές μιμήσεις και επιδράσεις:

α) το στυλ της διακόσμησης τμήματος μεγάλου μεσογεωμετρικού αμφορέα (G7) συγκρίνεται με αυτό ενός κορινθιακού κρατήρα, β) σε τμήμα πρώιμου υστερογεωμετρικού αμφορέα (G10) φαίνεται η επιρροή από το αττικό σύστημα διακόσμησης με μετόπες, γ) λαιμός μεσογεωμετρικού αμφορέα, πιθανότατα με λαβές στην κοιλιά, (G12), βασίζεται σε αττικό ή κυκλαδικό πρότυπο και συγκρίνεται με του D12, δ) όστρακο από υστερογεωμετρικό πώμα ή πινάκιο (G38) πιθανότατα εμπνευσμένο από αττικά ή κυκλαδικά πινάκια, ε) το σχήμα μίας μεσογεωμετρικής πρόχου, που σώζεται τμήμα της (G56), θεωρείται ότι είναι δανεισμένο από την αττική μεσογεωμετρική, στ) τμήμα υστερογεωμετρικής ληκύθου (G58) που αποτελεί μίμηση κυπριακής Black-on-Red και συγκρίνεται με τον τύπο E(iii) της Φορτέτσας (Brock, 1957, 158), ζ) όστρακα πρώιμου υστερογεωμετρικού κρατήρα (G84) που στη διακόσμησή του είναι φανερή η ευβοϊκό-κυκλαδική επιδραση, η) χείλος υστερογεωμετρικού σκύφου (G87) που η διακόσμησή του σχετίζεται με το Άργος θ) μεσογεωμετρική αβαθής λεκανίδα (G111) που αποτελεί καλή μίμηση αττικού μεσογεωμετρικού στυλ και ι) όστρακο σώματος υδρίας (G47) που ως προς την τεχνική, το σχήμα και τη διακόσμηση μιμείται κυπριακά Black-on-Red.

Δύο υστερογεωμετρικά όστρακα, τα G14 και 15, με παραστάσεις σφιγγών ξαναδημοσιεύονται από τον Coldstream το 1974, σε άρθρο του για παραστάσεις σφιγγών και γρυπών από τη γεωμετρική Κνωσό, όπου

διαπιστώνει ότι αντανακλούν μίξη ανάμεσα σε δύο διαφορετικές παραδόσεις. Από τη μία την επίδραση από την αττική γεωμετρική κεραμική και από την άλλη την κνωσιακή σχολή μεταλλοτεχνίας.

Coldstream, 1972: 63-98, 1974: 161-162

Παλάτι και Μικρό Παλάτι

Η Hartley έχει δημοσιεύσει κεραμική, κυρίως όστρακα, από διάφορους χώρους του Παλατιού και του Μικρού Παλατιού της Κνωσού, τα οποία χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο (και στην ανατολίζουσα). Εντοπίζει κάποιες εισαγωγές: α) δύο όστρακα από σκυφοειδή αγγεία (bowls), γεωμετρικά, εισαγμένα από την Αττική (πίν. XVIII, 2-3), β) δύο ακόμα όστρακα από αττικά γεωμετρικά σκυφοειδή αγγεία (bowls) (εικ. 22,1 και 3). Αυτά έχουν βρεθεί στο Μικρό Παλάτι. γ) μικρό τμήμα από αττικό γεωμετρικό κύπελλο (Hartley, 1930-1931, 94) και δ) όστρακο από αττικό γεωμετρικό πώμα (εικ. 22,2).

Λόγω των σχημάτων, της διακόσμησης και της τεχνικής συμπεραίνει ότι η παραπάνω κεραμική πρέπει να ταξινομηθεί μαζί με τα αγγεία από τη Φορτέτσα, την Επισκοπή, τις Αρχάνες, την Ανώπολη (και τα Σταυράκια), θεωρώντας ότι προέρχονται από την ίδια καλλιτεχνική σχολή.

Hartley, 1930-1931: 56,75-97, 102-103

Ανεξερεύνητο Μέγαρο (Unexplored Mansion)

Κατά την ανασκαφή στο χώρο αυτό εντοπίστηκαν επίπεδα κατοίκησης διαφόρων περιόδων. Ανάμεσά τους και πέντε στρώματα, GA-GE, που χρονολογούνται από την ύστερη πρωτογεωμετρική έως την ύστερη γεωμετρική. (Υπάρχουν και δύο στρώματα της ανατολίζουσας περιόδου). Η κεραμική τους έχει δημοσιευθεί από την Coldstream, ο οποίος δίνει τις ακόλουθες χρονολογήσεις για κάθε στρώμα, ενώ εντοπίζει και εισαγωγές και επιδράσεις:

Το στρώμα GA χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική.

Το στρώμα GB στην ύστερη πρωτογεωμετρική έως πρωτογεωμετρική Β'. Σε αυτό υπάρχουν αρκετές εισαγωγές: α) λαβή αττικής πρώιμης γεωμετρικής Ι-μεσογεωμετρικής Ι οينوχόης (αρ. 40), β) όστρακο από το σώμα ευβοϊκού υποπρωτογεωμετρικού αμφορέα (αρ. 41), γ) όστρακο από το σώμα αττικού ύστερου πρωτογεωμετρικού-πρώιμου γεωμετρικού Ι κρατήρα (αρ. 42), δ) δύο όστρακα από τα χείλη δύο αττικών ύστερων πρωτογεωμετρικών σκύφων (αρ. 43 και 44) και ε) τμήμα αττικού μεσογεωμετρικού Ι σκύφου (αρ. 45). Ακόμα υπάρχει τμήμα αττικίζοντος κυπέλλου (αρ. 26).

Το στρώμα GC στην πρωτογεωμετρική Β' έως την πρώιμη γεωμετρική. Σε αυτό έχουν βρεθεί δύο εισαγωγές: α) λαβή αττικής μεσογεωμετρικής οينوχόης (αρ.14) και β) όστρακο ώμου αττικής μεσογεωμετρικής Ι οينوχόης (αρ. 15).

Εκτός από τα τρία παραπάνω στρώματα, πρωτογεωμετρική κεραμική έχει βρεθεί σε τρεις ακόμα κοντινούς χώρους. Σε ένα από αυτούς [χώρος (α)] υπάρχει αττικός σκύφος του ύστερου 10ου π.Χ. αιώνα.

Το στρώμα GD χρονολογείται στη μέση γεωμετρική περίοδο. Σε αυτό υπάρχουν επίσης αρκετές εισαγωγές: α) όστρακο από μεσογεωμετρικό

υψίποδα κρατήρα, ίσως ευβοϊκό μεσογεωμετρικό II (αρ. 36), β) όστρακο από μεσογεωμετρικό κρατήρα, ίσως ευβοϊκό όπως και το προηγούμενο (αρ. 37), γ) χείλος αττικού μεσογεωμετρικού II κρατήρα (αρ. 38) και δ) όστρακο αττικού μεσογεωμετρικού αμφορέα με λαβές στην κοιλιά (αρ. 39). Ακόμα αναφέρεται τμήμα μεσογεωμετρικού κρατήρα, πιθανότατα εισαγμένου (αρ. 9).

Το στρώμα GE στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Σε αυτό εντοπίζεται οινοχόη κρητοκυπριακού τύπου (αρ.4).

- Από το Ανεξερεύνητο Μέγαρο το 1974 ο Coldstream είχε δημοσιεύσει δύο όστρακα με απεικονίσεις γρυπών, το ένα του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα, όπου μάλιστα το θέμα αποδίδεται με εγχάραξη, και το άλλο χρονολογημένο γύρω στο 700 π.Χ. Και στα δύο διαπιστώνεται η επίδραση της μεταλλοτεχνίας.

Coldstream, 1974: 162-164, 1992: 67-74

Κεφάλα

- Στο τέλος του προηγούμενου αιώνα ανασκάφηκαν από τον Hogarth ένα μίλι βόρεια από την Κεφάλα οκτώ τάφοι από τους οποίους οι επτά χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο. Πρόκειται για θαλαμωτούς τάφους, εκτός από ένα που είναι θολωτός. Η κεραμική τους έχει δημοσιευθεί από τον Welch, ο οποίος τη χρονολογεί γενικά στη γεωμετρική περίοδο και εντοπίζει ομοιότητες με την κεραμική που είχε βρεθεί στη Μίλατο και στο Καβούσι καθώς και σχέσεις με την κεραμική από την Κάμειρο της Ρόδου. Κρίνοντας από τις δύο φωτογραφίες στις οποίες απεικονίζονται δύο ομάδες αγγείων από αυτούς τους τάφους υπάρχουν από πρωτογεωμετρικά έως υστερογεωμετρικά.

- Ένας ακόμα θαλαμωτός τάφος ανασκάφηκε στην Κεφάλα το 1957 και δημοσιεύθηκε από τον Coldstream. Η κεραμική του χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική ή πρωτογεωμετρική Β', στη μέση και ύστερη γεωμετρική, ωστόσο η μεγαλύτερη ποσότητα προέρχεται από την πρώιμη ανατολίζουσα. Αναφέρονται τμήματα δύο αρυβάλλων κρητοκυπριακού τύπου (αρ. 6 και 10), της κατηγορίας E(iii) του Brock (Brock, 1957, 158-159).

Hogarth, 1899-1900 (β): 82-85

Welch, 1899-1900: 85, 91-92

Coldstream, 1963: 42-43

Ζαφέρ Παπούρα

Τρεις θαλαμωτοί τάφοι από τους οποίους οι δύο ανασκάφηκαν το 1907 από τον Evans και ο ένας το 1927 από τον Payne, έχουν δώσει αρκετή κεραμική που έχει δημοσιευθεί από τον Payne⁹, ο οποίος έχει κατατάξει τα αγγεία σε δύο ομάδες, Α και Β. Σε κάθε μία χρονολογεί τα πρωιμότερα στην υπομυκηναϊκή ή πρωτογεωμετρική περίοδο και τα

---

⁹Ο Payne στη δημοσίευση της κεραμικής αυτών των τάφων αναφέρει ότι υπάρχει μία σημαντική συλλογή γεωμετρικών και ανατολίζοντων οστράκων από το ίδιο το παλάτι, αδημοσίευτη, επίσης από το Μικρό Παλάτι, ενώ άλλα γεωμετρικά έχουν βρεθεί στην αποκαλούμενη Ακρόπολη, δυτικά από τη Βίλλα Αριάδνη. Σημειώνει ότι αυτά μπορούν να συγκριθούν με τα ευρήματα από το Αφρατί.

υστερότερα στην ανατολίζουσα. Παρατηρεί ότι στα πρωτογεωμετρικά είναι αδύνατο να ξεχωρίσει πρωιμότερα και υστερότερα, ενώ στα γεωμετρικά μπορούν να γίνουν κάποιες επιμέρους χρονολογικές διακρίσεις. Ωστόσο διαπιστώνει ότι τα πρωτογεωμετρικά είναι υστερότερα από αυτά του Spring Chamber, από αυτά των θαλαμωτών τάφων στο Βρόκαστρο και από πολλά στο Καβούσι και τη Μίλατο, αλλά είναι σύγχρονα με τα πρωτογεωμετρικά που βρέθηκαν από τον Hogarth το 1899. Έτσι τα τοποθετεί στο τέλος της πρωτογεωμετρικής. Όπως όμως φαίνεται από τα σχέδια των διακοσμητικών θεμάτων υπάρχουν και πρωτογεωμετρικά Β΄.

Θεωρεί ότι δύο πρωτογεωμετρικές οινοχόες (αρ.88 και 89) είναι προϊόντα ενός και του αυτού εργαστηρίου και ότι ανήκουν σε μία μικρή κατηγορία που φαίνεται ότι προέρχεται από την Ανατολική Κρήτη. Για τη μία από αυτές (αρ.88) ο Coldstream (1979, 258, υπ.9) επισημαίνει ότι μιμείται κυπριακή. Ο Payne πιστεύει ότι τρία ακόμα ανάλογα αγγεία (πρόκειται για τις οινοχόες με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα), ένα από τις Κούρτες, ένα από το Καβούσι και ένα από το Αφρατί (Αρκάδες), προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο και πιθανόν να είναι εισαγμένα από την Ανατολική Κρήτη.

Διαπιστώνει και κάποιες επιδράσεις από την Κύπρο: α) σε ένα υστερογεωμετρικό(;) αρύβαλλο-οινοχόη (αρ. 103) το στυλ φανερώνει ισχυρή κυπριακή επίδραση, β) ένα υστερογεωμετρικό-πρώιμο ανατολίζον αλάβαστρο-οινοχόη (αρ. 104) είναι συνηθισμένου κυπριακού τύπου, γ) τρεις υστερογεωμετρικοί-πρώιμοι ανατολίζοντες αρύβαλλοι (αρ. 116-118) βρίσκονται κάτω από κυπριακή επίδραση, και δ) ένα άλλο υστερογεωμετρικό-πρώιμο ανατολίζον αγγείο (αρ. 120) αντιγράφει κυπριακό πρότυπο, αν δεν είναι εισαγμένο.

Υπάρχει ακόμα ένα υστερογεωμετρικό-πρώιμο ανατολίζον αγγείο (αρ. 119) που ίσως δεν έχει κατασκευαστεί στην Κνωσό.

Mackenzie, 1906-1907: 443

Payne, 1927-1928: 224-277

Φορτέτσα

Νεκροταφείο αποτελούμενο από είκοσι δύο θαλαμωτούς τάφους οι οποίοι μαζί με τα ευρήματά τους έχουν δημοσιευθεί από τον Brock. Περιλαμβάνουν κεραμική υπομινωικής περιόδου, στην οποία ανήκουν μόνο λίγα μικρά αγγεία από ένα διαταραγμένο τάφο, πρώιμης πρωτογεωμετρικής, μέσης πρωτογεωμετρικής, ύστερης πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β΄, πρώιμης γεωμετρικής, μέσης γεωμετρικής, ύστερης γεωμετρικής, αλλά και ανατολίζουσας.

Ο Brock έχει εντοπίσει τριάντα οκτώ εισαγμένα αγγεία πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου προερχόμενα από την Αττική, τις Κυκλάδες, την Κόρινθο και την Κύπρο. Συγκεκριμένα:

α) Τρία πρωτογεωμετρικά αγγεία, δύο σκύφοι με πόδι και μία λήκυθος (αρ. 58, 187, 76 αντίστοιχα), αττικού τύπου, προερχόμενα πιθανότατα από την Αττική

β) Είκοσι πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία αττικού τύπου προερχόμενα ίσως από τις Κυκλάδες. Πρόκειται για τέσσερις αμφορείς

(αρ. 154, 269, 311, 629), τρεις οινοχόες (αρ. 1446, 1506, 441), επτά μελαμβαφείς σκύφους (αρ. 364-367, 462, 478, 520), ένα σκύφο με μαϊάνδρο για τον οποίο σημειώνεται ότι ίσως να είναι κρητικός (αρ. 494), ένα μελαμβαφές κύπελλο (αρ. 467), ένα πίθο με δύο λαβές (αρ. 454), τον οποίο όμως ο Coldstream (1968, 240, υπ.2) αναγνωρίζει ως σίγουρα αττικό και τον χρονολογεί στην ύστερη μεσογεωμετρική I ή πρώιμη μεσογεωμετρική II και τρεις υψίποδες κρατήρες (αρ. 1481, 490, 671). Σε αυτά μπορεί να προστεθεί ακόμα ένας αττικίζων σκύφος (αρ. 396), υστερογεωμετρικός/πρώιμος ανατολίζων, που σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 240) το πιθανότερο είναι να αποτελεί κυκλαδική μίμηση παρά κρητική.

- γ) Πέντε αγγεία κυκλαδικά, ένας αμφορέας (αρ. 1492) που έχει βρεθεί σε ύστερο πρωτογεωμετρικό-πρωτογεωμετρικό Β' σύνολο και τέσσερις αμφορείς με λαβές στο λαιμό (αρ. 652, 673, 680, 681) γεωμετρικοί, για τους οποίους σημειώνεται όμως ότι ίσως να είναι κρητικά αντίγραφα.
- δ) Ένας κορινθιακός γεωμετρικός αρύβαλλος (αρ. 668) που έχει βρεθεί σε μεσογεωμετρικό σύνολο
- ε) Εννέα αγγεία εισαγμένα από την Κύπρο, από τα οποία τα πέντε είναι αρύβαλλοι, οι τρεις μεσογεωμετρικοί (αρ. 669, 694, 842), ο ένας μεσογεωμετρικός-υστερογεωμετρικός (αρ. 489) και ο άλλος υστερογεωμετρικός (αρ. 1448), ακόμα ένας αρύβαλλος με δύο λαβές της ύστερης γεωμετρικής(;) (αρ. 1411), ένα αλάβαστρο-αρύβαλλος της ύστερης γεωμετρικής(;) (αρ. 1458), μία μικρή τριφυλλόστομη πρόχους της ύστερης γεωμετρικής(;) (αρ. 876) και τέλος μία πυξίδα υστερογεωμετρική(;) (αρ. 1451)

Εκτός από τις παραπάνω εισαγωγές υπάρχουν και αγγεία τα οποία αντανακλούν τις επιδράσεις κάποιων εργαστηρίων και τα οποία ο Brock αποκαλεί "αόρατες εισαγωγές":

- α) Η επίδραση της Αττικής και των Κυκλάδων στην πρωτογεωμετρική και στα πρώτα στάδια της γεωμετρικής φαίνεται στη διακόσμηση, αλλά και στις μιμήσεις σχημάτων όπως στον αμφορέα L14 301 (ύστερη πρωτογεωμετρική), στον αμφορέα OD D 339 (πρωτογεωμετρική Β'), σε ομάδα μικρών αμφορέων με λαβές στον λαιμό (τύπος I C) και στις μικρές προχοΐσκες (τύπος II B).
- β) Στους υστερογεωμετρικούς και πρώιμους ανατολίζοντες πίθους είναι εμφανής η επίδραση από τις Κυκλάδες για την οποία ο Brock υποθέτει ότι πιθανώς είναι ειδικά παριανή.
- γ) Μία κατηγορία αλαμπών κίτρινων μονόχρωμων αρυβάλλων (τύπος II D) έχει τα πρότυπά της στην Κόρινθο ή στην Αργολίδα.
- δ) Σε γεωμετρικό πίθο υπάρχει χαρακτηριστικό ροδιακό κόσμημα (X2 426 στην ανάλυση των διακοσμητικών θεμάτων, 5 bd).
- ε) Σχέσεις με την Κύπρο υποδηλώνονται από τα πτηνόμορφα αγγεία τα οποία χρονολογούνται στη Φορτέτσα κυρίως στα πρωτογεωμετρικά χρόνια. Παρατηρείται ότι ορισμένα από τα καινούργια σχήματα στην πρωτογεωμετρική Β' ίσως να έχουν επίσης επηρεαστεί από την Κύπρο, ενώ επισημαίνεται μία σειρά αρυβάλλων (ληκυθίων) που ονομάζονται

κρητοκυπριακού τύπου (τύπος II E του Brock) και χρονολογούνται σε όλη τη γεωμετρική και ανατολίζουσα περίοδο.

- Εκτός όμως από τους τάφους που έχει δημοσιεύσει ο Brock, η Hartley αρκετά χρόνια πριν δημοσίευσε αγγεία από ένα θαλαμωτό τάφο που βρέθηκε από τον Payne το 1927, σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος. Η κεραμική του χρονολογείται από την Hartley στην πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και ανατολίζουσα περίοδο. Από τα αγγεία που απεικονίζονται κάποια πρέπει να χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική Β' (πίθος με ευθέα τοιχώματα εικ. 6, αρ. 10, και υδρία εικ.9, αρ.16)¹⁰. Στον ώμο μάλιστα της υδρίας υπάρχουν στοιχεία διακόσμησης που ανάλογά τους παρατηρούνται στον αναφερόμενο από την Τσιμποπούλου (1987, 227-231) ως "ετεοκρητικό πυκνό ρυθμό".

- Μία ομάδα τριών θαλαμωτών τάφων που έχει δημοσιευθεί από τους Hood και Boardman ανήκει στο ίδιο συγκρότημα με τους L, Π και TFT της Φορτέτσας. Ο τάφος A έχει δώσει κεραμική από την ύστερη πρωτογεωμετρική έως την υστερογεωμετρική ή πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο, με τις πλουσιότερες ταφές κατά την πρωτογεωμετρική Β' και υστερογεωμετρική. Από αυτόν προέρχεται μεσογεωμετρικός υψίπους κρατήρας (αρ. 7) για τον οποίο ο Boardman πιστεύει ότι είναι μάλλον τοπική μίμηση παρά εισαγμένος, και αμφορέας (αρ. 2) υστερογεωμετρικός που το σχήμα του αποτελεί συμβιβασμό ανάμεσα στο κνωσιακό και στο αττικό/κυκλαδικό. Για τον ίδιο αμφορέα ο Coldstream (1977, 99) σημειώνει ότι είναι μεσογεωμετρικός αττικίζων. Υπάρχει και μία εισαγωγή. Ένα λευκό κρητοκυπριακό Black-on-Red I που χρονολογείται στον 8ο π.Χ. αιώνα (αρ. 15).

Από τον τάφο Β προέρχονται μόνο όστρακα ιδιαίτερα γεωμετρικής περιόδου, ενώ στον τάφο C δεν βρέθηκε καθόλου κεραμική (ήταν όπως και ο Β συλημένος).

Brock, 1957: 1-191, 213-219

Hartley, 1930-1931: 56-69

Hood - Boardman, 1961: 68-80.

Βόρειο Νεκροταφείο

Πρόκειται για το μεγαλύτερο νεκροταφείο της Κνωσού κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, που η τελική του δημοσίευση δεν έχει γίνει ακόμα, ωστόσο είναι γνωστό από τις αναφορές της ανασκαφής και από κάποια άρθρα του Coldstream. Εκτείνεται στο χώρο που έχει κτιστεί το Πανεπιστήμιο, αλλά και στον Τεκέ (τους σημερινούς Αμπελόκηπους), αποτελείται από περίπου εκατό θαλαμωτούς τάφους, από τους οποίους προέρχεται πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', γεωμετρικής (και ανατολίζουσας) περιόδου.

Πρόκειται για πλούσιο νεκροταφείο που φανερώνει σχέσεις της Κνωσού με πολλές περιοχές. Ο Coldstream αναφέρει ότι η κεραμική περιλαμβάνει εισαγωγές από τουλάχιστον δέκα διαφορετικές πηγές με

---

¹⁰Η υδρία αυτή χρονολογείται από την Hartley στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο.

πρώτη την Αττική, από την οποία προέρχονται περίπου εκατό αγγεία (ανάμεσά τους τα σαράντα πρωτογεωμετρικά, και δύο αμφορείς μεσογεωμετρικοί I), δεύτερη την Κύπρο με περίπου τριάντα πέντε και επόμενες τις Κυκλάδες με δεκατρία (απ' όπου εννέα μεσογεωμετρικοί σκύφοι που ακολουθούν αττικά πρότυπα στο σχήμα και στην διακόσμηση) και την Εύβοια με επτά (τα δύο πρωτογεωμετρικά). Ακόμα υπάρχουν εισαγωγές από την Κόρινθο (ανάμεσά τους δύο πρωτογεωμετρικά), από τη Φοινίκη, καθώς και ένας κρατήρας από τη Μίλητο.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα μέχρι τώρα δημοσιευμένα εισαγμένα αγγεία κατά τάφους:

Τάφος J:¹¹ Σε αυτόν αναφέρεται ότι έχουν βρεθεί είκοσι οκτώ αττικές ύστερες πρωτογεωμετρικές εισαγωγές. Ο Catling (1977, 12,13) μάλιστα παρατηρεί ότι είναι περισσότερα τα εισαγμένα αγγεία από τα τοπικά και ότι υποδηλώνουν ότι ο τάφος πρέπει να είναι σύγχρονος με τους VI και XI της Φορτέσσας που περιέχουν αττικούς πρωτογεωμετρικούς σκύφους ανάλογου τύπου. Καταλήγει λοιπόν ότι ο τάφος πρέπει να χρονολογηθεί στην πρώιμη πρωτογεωμετρική σύμφωνα με τη χρονολόγηση που ισχύει για την Κρήτη και που ισοδυναμεί με την ύστερη πρωτογεωμετρική της Αττικής.

Τάφος 207: Αναφέρεται από τον Catling ότι περιέχει μιά σειρά από αττικές πρωτογεωμετρικές εισαγωγές: αμφορέα με λαβές στην κοιλιά, δύο κάλαθους από τους οποίους ο ένας χρονολογείται από τον Coldstream στην ύστερη πρωτογεωμετρική (207.42), μικρό κρατήρα, σκύφο και τρία κύπελλα. Ο Coldstream ακόμα αναφέρει και αττικό πρώιμο γεωμετρικό I αμφορέα με λαβές στην κοιλιά (207.52).

Τάφος 75: Από τα περισσότερα από διακόσια αγγεία του τάφου αναφέρεται από τον Catling ότι πάνω από το 5% δεν είναι κρητικής προέλευσης. Πέντε προέρχονται από την Αττική, ανάμεσά τους μεσογεωμετρικός III υψίπους κρατήρας, τέσσερα από τις Κυκλάδες, τέσσερα ή πέντε από την Κύπρο, ενώ υπάρχει και ένα άγνωστης προέλευσης. Συγκρίνοντας με τη Φορτέσσα, παρατηρείται ότι από ολόκληρο το νεκροταφείο υπάρχουν δύο αττικά γεωμετρικά¹² ενώ μόνο στον τάφο 75 του Βόρειου Νεκροταφείου έχουν βρεθεί πέντε. Στον ίδιο τάφο ο Coldstream έχει εντοπίσει υστερογεωμετρικό σκύφο (75.41) με διακοσμητικό θέμα χαρακτηριστικό της Πάρου, που τον θεωρεί εισαγμένο από τις Κυκλάδες. Πιθανόν να είναι ένα από τα παραπάνω τέσσερα.

Τάφος 285: Αναφέρεται από τον Catling ότι περιέχει πέντε αττικά αγγεία, ύστερα πρωτογεωμετρικά και πρώιμα γεωμετρικά I, όπως υψίπους σκύφος (285.121), αμφορέας με λαβές στο λαιμό, πυξίδα, οινοχόη. Στον ίδιο τάφο ο Coldstream έχει αναγνωρίσει ευβοϊκό ύστερο πρωτογεωμετρικό αμφορίσκο με λαβές στον ώμο (285.124) που η προέλευσή του έχει επιβεβαιωθεί και από την ανάλυση πηλού,

---

¹¹ Αναφέρεται ως J στην αναφορά της ανασκαφής και ως Iota σε ένα άρθρο για την Κνωσό του 8ου και 7ου π.Χ. αιώνα, και τις δύο φορές από τον Catling.

¹² Στην πραγματικότητα είναι τρία.

πρωτογεωμετρικό κρατήρα (285.89) από τη Μίλητο που χρονολογείται στην υποπρωτογεωμετρική περίοδο, (γύρω στο 900 π.Χ. σύμφωνα με την Αττική, και στο δεύτερο τέταρτο του 9ου π.Χ. αιώνα με εσωτερικά κριτήρια), αλλά και πυξίδα με πώμα ύστερη πρωτογεωμετρική (285.134, 138) από την Κόρινθο, καθώς και υστερότερες εισαγωγές Black-on-Red από την Κύπρο: πέντε λυκήθια Black-on-Red II (285.45, 285.49, 285.52, 285.80, 285.85) από τα οποία τα τρία πρώτα χρονολογούνται στον πρώιμο 8ο π.Χ. αιώνα και ένα ληκύθιο Black-on-Red (285.151). Θεωρεί, λοιπόν, ότι ο τάφος πρέπει να ανήκε σε οικογένεια με ευρείες υπερπόντιες σχέσεις.

Τάφος 219: Αναφέρονται τρία αττικά αγγεία, μία πυξίδα με πώμα, ένας κρατήρας με πώμα και ένας αμφορέας με λαβές στην κοιλιά που ο Coldstream τα χρονολογεί στη μεσογεωμετρική II. Στον ίδιο τάφο εντοπίζει πέντε κυκλαδικούς μεσογεωμετρικούς σκύφους, αττικίζοντες, (219.25, 219.41, 219.63, 219.70, 219.75), που θα μπορούσαν να προέρχονται από την Νάξο, αλλά η προέλευση από την Πάρο είναι επίσης πιθανή, παρατηρεί ότι ένας ανάλογος με τον 219.75 είχε εισαχθεί και στον οικισμό της Φαιστού, ένα ευβοϊκό υστερογεωμετρικό υψίποδα κρατήρα (219.71), δύο τριφυλλόστομες οينوχές (219.43, 219.97) Bichrome Red του ύστερου 8ου π.Χ. αι., που θεωρεί ότι ίσως προέρχονται, κυρίως λόγω του πηλού, από τα Δωδεκάνησα ή την Ανατολική Ελλάδα, πιθανότατα μάλιστα από τη Μίλητο, ένα αμφορίσκο Black-on-Red II (219.92) που προέρχεται από την Κύπρο και δύο ληκύθια επίσης από την Κύπρο, το ένα Black-on-Red I (219.40) και το άλλο Black-on-Red II (219.98).

Τάφος 107: Σε αυτόν ο Coldstream εντοπίζει ένα ληκύθιο Bichrome (107.80), χρονολογημένο στη μετάβαση της Κυπρογεωμετρικής II-III, που φαίνεται να συνδέεται πιο πολύ με τη Φοινίκη παρά με την Κύπρο, καθώς και δύο αγγεία Black-on-Red II από την Κύπρο, τριφυλλόστομη οينوχή (107.199) και ληκύθιο (107.201). Η οينوχή χρονολογείται στην αρχή της Black-on-Red II. Ακόμα, ένα μεσογεωμετρικό σκύφο (107.98) από τις Κυκλάδες και συγκεκριμένα από τη Νάξο, που αττικίζει.

Τάφοι 34, 56, 57: Στους τάφους αυτούς αναφέρεται από τον Catling γενικά εισαγμένη κεραμική του ύστερου 8ου και του 7ου π.Χ. αιώνα, και συγκεκριμένα για τα υστερογεωμετρικά κορινθιακή ύστερη γεωμετρική ή πρώιμη ανατολίζουσα οينوχή, καθώς και θραύσματα δεύτερης (δεν διευκρινίζεται από ποιόν από τους τρεις τάφους).

Τάφος 104: Από τον τάφο αυτό ο Coldstream αναφέρει δύο κυπριακά αγγεία, ένα ληκύθιο με δύο λαβές Black-on-Red I (104.8) και ένα ακόμα ληκύθιο Black-on-Red II (104.123).

Τάφος 283: Από αυτόν ο Coldstream αναφέρει αμφορέα με λαβές στο λαιμό (283.91) εισαγμένο από τις Κυκλάδες, που βασίζεται σε ώριμο μεσογεωμετρικό I αττικό πρότυπο, του οποίου τοπικές μιμήσεις είναι γνωστές στη Νάξο. Η προέλευση από τη Νάξο έχει επιβεβαιωθεί και από την ανάλυση πηλού. Ακόμα, ληκύθιο Red Slip (283.50) που το χρονολογεί γύρω στο 800 π.Χ. ή στις αρχές του 8ου π.Χ. αιώνα, προερχόμενο μάλλον από τη Φοινίκη.

Τάφος 292: Σε αυτόν ο Coldstream έχει εντοπίσει ληκύθιο Red Slip (292.211), που δεν διευκρινίζεται αν προέρχεται από την Κύπρο ή από τη Φοινίκη, πιθανότερη όμως φαίνεται να θεωρείται η Φοινίκη, μάλλον του 9ου π.Χ. αιώνα, τριφυλλόστομη οινόχοη Red Slip (292.80) από τη Φοινίκη, του 9ου π.Χ. αιώνα, ληκύθιο Black-on-Red I (292.88) που και για αυτό θεωρείται πιο πιθανό να προέρχεται από τη Φοινίκη παρά από την Κύπρο και αρκετά αγγεία από την Κύπρο: τριφυλλόστομη οινόχοη Black-on-Red II (292.94), δύο ληκύθια με δύο λαβές Black-on-Red II (292.244, 292.245), που μοιάζουν με το αρ.1411 της Φορτέτσας, τέσσερα ληκύθια Black-on-Red II (292.97, 292.48, 292.132, 292.51), ληκύθιο Black-on-Red I (292.62,) και τριφυλλόστομη οινόχοη Black-on-Red (292.96). Αναφέρονται και δύο μεσογεωμετρικοί αττικίζοντες σκύφοι από τη Νάξο (292.50, 292.87), που η προέλευσή τους έχει επιβεβαιωθεί από την ανάλυση πηλού.

Τάφος 134: Από τον Coldstream αναφέρεται ευβοϊκός σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια που χρονολογείται στον 8ο π.Χ. αιώνα (134.48) και ληκύθιο Black-on-Red I από την Κύπρο (134.33).

Τάφος 106: Εντοπίζεται από τον Coldstream μεσογεωμετρικός κυκλαδικός σκύφος (106.35) που αττικίζει, προερχόμενος ίσως από τη Νάξο ή από την Πάρο και ληκύθιο Bichrome III από την Κύπρο (106.39).

Τάφος D14: Ο Coldstream έχει εντοπίσει αττικό μεσογεωμετρικό I κάρναρο με κωνικό πόδι, περίπου του 850-800π.Χ.

Τάφος 175: Αναφέρεται από τον Coldstream κυπριακή τριφυλλόστομη οινόχοη Black-on-Red II (175.52).

Τάφος 28: Από αυτόν ο Coldstream αναφέρει τμήμα αμφορέα υποπρωτογεωμετρικού, του πρώιμου 9ου π.Χ. αιώνα, που προέρχεται από την Εύβοια και συγκεκριμένα από το Λευκαντί (28.18).

Τάφος 30: Αναφέρεται από τον Coldstream ένας θεσσαλικός ύστερος πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στο λαιμό (KMF 30.4).

Τάφος 60: Σε αυτόν ο Coldstream έχει εντοπίσει υστερογεωμετρικό ευβοϊκό σκύφο (60.2).

Τάφος A: Από αυτόν ο Coldstream αναφέρει τμήματα κυπριακού ληκυθίου Bichrome III (A7)

Τάφος KAM 12: Από τον τάφο αυτό προέρχεται πρωτογεωμετρικός ευβοϊκός αμφορίσκος, που η προέλευσή του έχει επιβεβαιωθεί από την ανάλυση πηλού.

Τάφος Τεκέ G: Σε αυτόν ο Coldstream έχει επισημάνει δύο ευβοϊκούς σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια (G123 και G124), που χρονολογούνται στο τέλος του 9ου π.Χ. αιώνα, και μεσογεωμετρικό I αττικό αμφορέα (G3).

Τάφος Τεκέ N: Αναφέρεται από τον Coldstream αττικός μεσογεωμετρικός I αμφορέας (N6).

Ακόμα στον τάφο του Τεκέ Q που αποτελεί, όπως και οι άλλοι τάφοι του Τεκέ, μέρος του Βόρειου Νεκροταφείου ο Coldstream έχει εντοπίσει δύο αμφορείς με λαβές στην κοιλιά πρώιμους γεωμετρικούς I προερχόμενους από τις Κυκλάδες, πιθανότατα μάλιστα από τη Μήλο (Q63 και Q64), ενώ στον τάφο του Τεκέ O ένα αμφορέα (O42)

υποπρωτογεωμετρικό, του πρώιμου 9ου π.Χ. αιώνα, από τις Κυκλάδες που μοιάζει με βόρειο κυκλαδικό τύπο αμφορέα .

Ακόμα στον τάφο 104 αναφέρεται από τον Catling υψίπους κρατήρας αττικίζοντος τύπου, που δεν διευκρινίζεται αν είναι εισαγμένος ή ντόπια μίμηση. Εκτός όμως από τις παραπάνω εισαγωγές οι πολύπλευρες εξωτερικές σχέσεις αποκαλύπτονται στο Βόρειο Νεκροταφείο και από μιμήσεις και επιδράσεις στα σχήματα και στη διακόσμηση, που μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

α) Η επίδραση από την Αττική φαίνεται στη μία πλευρά πρώιμου γεωμετρικού "δίγλωσσου" αμφορέα (104.23), όπως τον χαρακτηρίζει ο Coldstream, που έχει αττικά μέσα γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα, σε δύο αμφορείς με λαβές στο λαιμό από τους τάφους 104 και 134 που ανάλογοί τους υπάρχουν στη Φορτέτσα, στις μικρές προχοΐσκες με στρογγυλό στόμιο, σε αμφορέα με λαβές στην κοιλιά από τον τάφο J1, που χρονολογείται το 900-850 π.Χ. και σε κρατήρα από τον τάφο D, τον D13 (και στους υψίποδες κρατήρες που αναφέρθηκαν παραπάνω, αν δεν είναι εισαγμένοι). Ακόμα υπάρχουν τρεις ωοειδείς πίθοι χωρίς λαιμό (Τεκές G10, G110 και KMF 13.12) που το σχήμα τους μιμείται το αττικό πρωτότυπο.

β) Ως προς την Κύπρο έχουν εντοπιστεί από τον Coldstream ακριβείς μιμήσεις αγγείων που είναι δύο κνωσιακές λήκυθοι μιμήσεις κυπριακών Bichrome (283.24, 292.202), μία οινόχοη μίμηση κυπριακής (60.22) που αποτελεί πρόδρομο της "κρητοκυπριακής" κατηγορίας οινόχοων που εντοπίζονται από τον Brock στη Φορτέτσα και δεκατέσσερις λήκυθοι μιμήσεις κυπριακών (218.41, 219.56, 61.1, 306.19, 283.83, 218.84, 218.6, 218.118, 283.88, 107.201, 175.60, 125.16, F67.4.12, 218.2). Ακόμα μία κατηγορία ληκύθων που αποτελούν ελεύθερους κρητικούς αυτοσχεδιασμούς, αλλά έχουν το πρότυπά τους στα κυπροσυροπαλαιστινιακά (Cypro-Levantine) ληκύθια με ανάγλυφη ράβδωση στο λαιμό και είναι διακοσμημένες σύμφωνα με τον κυπροανατολικό τρόπο. Δύο ακόμα σχήματα στο Βόρειο Νεκροταφείο είναι κυπριακής προέλευσης, ο δακτυλιόσχημος κέρνος και το φακοειδές φλασκή, που αντιπροσωπεύονται με ύστερα πρωτογεωμετρικά παραδείγματα (KMF 219.16, KMF 285.68), ενώ κυπριακά χαρακτηριστικά διακρίνονται και στη διακόσμηση του ασκού Q115, που χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική Β'.

γ) Από τον τάφο 134 προέρχεται ένα υστερογεωμετρικό κύπελλο, χρονολογημένο γύρω στο 700 π.Χ., που στα διακοσμητικά του στοιχεία είναι επηρεασμένο από την Κόρινθο, αλλά και από την κρητική μεταλλοτεχνία.

Ως προς την Κρήτη ο Coldstream εντοπίζει στις Κούρτες ένα πτηνόμορφο ασκό (Mariani, 1901, εικ. 1) φτιαγμένο από το ίδιο χέρι με τα θραύσματα του ασκού Q114 από το Βόρειο Νεκροταφείο που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική Β'.

Catling, 1977: 11-17, 1978-1979: 43-58, 1983(α): 51-53, 1983(β): 31-43

Coldstream, 1982: 25-32, 1983(α): 204, 1984(β): 122-137, 1987: 335-339, 1989(α): 75-78, 1989(β): 23-26, 1990: 25-30, 1991(α): 287-299

Ropham et al., 1983: 281-290

Χανιαλή Τεκέ

Τρεις τάφοι έχουν ανασκαφεί από τον Hutchinson και αρχικά δημοσιευθεί απ' αυτόν, ενώ μετέπειτα από τον Boardman. Από αυτούς οι δύο είναι θαλαμωτοί και ο ένας θολωτός και μάλιστα μινωικός που ξαναχρησιμοποιήθηκε για ταφές κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Η κεραμική από τον θολωτό τάφο (τάφος 2) χρονολογείται από την πρωτογεωμετρική Β' έως την πρώιμη ανατολίζουσα. Από αυτόν προέρχεται και πρωτογεωμετρικό Β' πήλινο ομοίωμα για το οποίο ο Boardman προτείνει παράλληλο από την Κύπρο. Έχουν εντοπιστεί ορισμένες εισαγωγές, μία πυξίδα εισαγμένη ίσως από τις Κυκλάδες, (πίν. 25, 55, δεν δίνεται συγκεκριμένη χρονολόγηση) και δύο υψίποδες κρατήρες μεσογεωμετρικοί (800-770 π.Χ.) πιθανότατα εισαγμένοι και οι δύο από τις Κυκλάδες (πίν. 21,20 και 25,19) τον δεύτερο από τους οποίους ο Coldstream αναφέρει ως αττικίζοντα. Ακόμα ένας ασκός που από τον Hutchinson είχε συσχετισθεί με την Κύπρο, αναγνωρίστηκε από την Vagnetti ως εισαγμένος από την Σαρδηνία, όπου ο τύπος του αγγείου είναι χαρακτηριστικός στο ύστερο νουράγιο ρεπερτόριο, η χρονολόγηση όμως που προτείνεται από τον ίδιο τον τάφο ανάμεσα στο 850 και στο 680 π.Χ. δεν μπορεί να καθοριστεί λεπτομερέστερα. Υπάρχουν και δύο μικρά φλασκιά που μιμούνται κυπριακούς τύπους.

Η κεραμική από το θαλαμωτό τάφο (τάφος 3) χρονολογείται επίσης από την ύστερη πρωτογεωμετρική και την πρωτογεωμετρική Β' έως την πρώιμη ανατολίζουσα και περιλαμβάνει αττικίζοντες κρατήρες και αμφορείς.

- Ένας άλλος θαλαμωτός τάφος στον Τεκέ (τάφος Ε) έχει ανασκαφεί από τον Sackett. Η κεραμική του χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο και συγκεκριμένα προς το τέλος της, γύρω στα μέσα του 9ου π.Χ. αιώνα. Είναι όλη τοπικής κατασκευής και μόνο στις παραστάσεις του κρατήρα Ε3¹³ αναγνωρίζονται επιδράσεις από την Κύπρο και την Ανατολή.

- Ένας ακόμα θαλαμωτός τάφος από τον Τεκέ έχει δημοσιευθεί από τον Coldstream και περιέχει κεραμική της πρώιμης πρωτογεωμετρικής περιόδου, στην οποία περιλαμβάνεται και μία εισαγωγή από την Αττική. Πρόκειται για δύο θραύσματα από πώμα και σώμα σφαιρικής πυξίδας της αττικής ύστερης πρωτογεωμετρικής.

- Ο Πλάτων είχε βρει ένα ακόμα τάφο στον Τεκέ, ο οποίος περιείχε περίπου πενήντα αγγεία. Λεπτομερέστερη αναφορά στην κεραμική του γίνεται από τον Coldstream, ο οποίος τη χρονολογεί στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο και επισημαίνει ότι πολλά από τα αγγεία ακολουθούν

---

¹³Στη μία πλευρά απεικονίζονται δύο λιοντάρια που έχουν επιτεθεί σε άνθρωπο και στην άλλη δύο σφίγγες και ένα πτηνό.

αττικά πρότυπα, ενώ υπάρχει και ένας εισαγμένος αττικός μεσογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στην κοιλιά. Ακόμα, τρεις οινοχόες κοσμημένες με τον αττικό τρόπο φαίνεται πιθανότερο να αποτελούν κυκλαδικές μιμήσεις, παρά κρητικές.

Hutchinson - Boardman, 1954: 215-228

Coldstream, 1963: 34-38, 1968: 239-240, πίν. 52a και d

Boardman, 1967: 57-75

Sackett, 1976: 117-125

Vagnetti, 1989: 355-360

Ferrarese Ceruti, 1991: 587-591

Άγιος Ιωάννης

Οκτώ θαλαμωτοί τάφοι που έχουν ανασκαφεί από τους Hutchinson, Dunbabin και Boardman και δημοσιεύονται από τον Boardman περιέχουν κεραμική που χρονολογείται από την υπομινωϊκή ή πρώιμη πρωτογεωμετρική έως την ύστερη πρωτογεωμετρική περίοδο (περίπου 1000 π.Χ.-850 π.Χ.) με ένα μόνο αγγείο πρωτογεωμετρικό Β'. Κανένα αγγείο δεν είναι εισαγμένο, ωστόσο υπάρχουν δύο που φανερώνουν επιδράσεις από την Αττική. Πρόκειται για δύο αμφορείς με λαβές στην κοιλιά (V.1 και VIII. 15) που το σχήμα τους προέρχεται από την αττική πρωτογεωμετρική. Ακόμα, σε μία υδρία (VIII. 8, μέση πρωτογεωμετρική;) έχει εντοπιστεί από τον Coldstream (1979, 258) διακοσμητικό θέμα που μοιάζει με χτένα και θεωρεί ότι πρόκειται για κυπριακή ιδέα που υιοθετήθηκε στην Κρήτη. Το μοτίβο αυτό το έχει εντοπίσει και σε άλλα αγγεία της Κνωσού.

Boardman, 1960: 128-148

Απέναντι από τον Αγ. Ιωάννη

1000 περίπου μέτρα δυτικά του δρόμου που οδηγεί από το Ηράκλειο στην Κνωσό απέναντι από το προάστειο του Αγίου Ιωάννη ανασκάφηκε θαλαμωτός τάφος από τον Αλεξίου, ο οποίος και τον δημοσίευσε. Χρονολογεί την κεραμική του από την αρχή του 9ου έως το δεύτερο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα και θεωρεί ιδιαίτερης σημασίας πώματα καλπών και τμήμα κάλπης με παράσταση χταποδιού σε τεχνική άσπρου σε μαύρο, ενώ αναγνωρίζει την ίδια παράσταση και με την ίδια τεχνική σε δύο πώματα που είχαν βρεθεί από τον Payne (1927-1928, αρ. 2350 και 2352). Διατυπώνει την άποψη ότι το διακοσμητικό αυτό θέμα είναι πιθανόν να έχει επιβιώσει μέσω της μεταλλουργίας από την υστερομινωϊκή περίοδο.

Αλεξίου, 1950(β): 294-318

Ισόπατα

Κοντά στα Ισόπατα έχει βρεθεί θαλαμωτός τάφος που δημοσιεύεται από τον Coldstream. Πιστεύει ότι πρέπει να κατασκευάστηκε κατά τους υστερομινωϊκούς III χρόνους και να ξαναχρησιμοποιήθηκε κατά τους μέσους πρωτογεωμετρικούς. Έχουν βρεθεί δύο αγγεία, αμφορέας με λαβές στο λαιμό και ψευδόστομος αμφορέας, που χρονολογούνται στη μέση πρωτογεωμετρική περίοδο.

Coldstream, 1963: 38.

Βίλλα Αριάδνη

Περίπου 150 μ. νοτιοδυτικά της Βίλλας Αριάδνη βρέθηκαν το 1958 από τον Μ. Μαρκογιαννάκη σκάβοντας στο χωράφι του δώδεκα αγγεία, τα οποία έχουν δημοσιευθεί από τον Coldstream που πιστεύει ότι πρέπει να προέρχονται από τάφο και τα χρονολογεί στην ύστερη πρωτογεωμετρική περίοδο. Ανάμεσά τους υπάρχει σκύφος (αρ.2) που αναφέρεται ότι το σχήμα του είναι πολύ κοντά στο αττικό ύστερο πρωτογεωμετρικό.

Coldstream, 1963: 38-41

Κάτω Γυψάδες

Θαλαμωτός τάφος ανακαλύφθηκε το 1975. Έχει δημοσιευθεί από τον Coldstream και άλλους. Η κεραμική του χρονολογείται από τον ύστερο 9ο π.Χ. έως τον ύστερο 7ο π.Χ. αιώνα, δίνοντας μία συνεχή σειρά στην οποία αντιπροσωπεύονται συγκεκριμένα οι ακόλουθες φάσεις:

Πρωτογεωμετρική Β' και πρώιμη γεωμετρική: περίπου 840-790 π.Χ.

Μέση γεωμετρική: περίπου 790-745 π.Χ.

Ύστερη γεωμετρική: περίπου 745-700 π.Χ.

(και ακόμα πρώιμη ανατολίζουσα και ύστερη ανατολίζουσα, περίπου 700-630 π.Χ.).

Έχουν εντοπιστεί δύο εισαγωγές από την Κύπρο, μία λήκυθος πρώιμη Red Slip II (αρ. 54) και μία οινόχοη πρώιμη Black-on-Red II (αρ. 77). Εκτός όμως από αυτές τις εισαγωγές η επίδραση της Κύπρου φαίνεται: α) σε τρεις ληκύθους και ένα αρύβαλλο κρητοκυπριακού τύπου. Η μία λήκυθος (αρ. 106) χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 9ου π.Χ. αιώνα (έχει βρεθεί σε πρωτογεωμετρικό Β' σύνολο), μία άλλη στη μέση γεωμετρική (αρ. 24) και η τρίτη, καθώς και ο αρύβαλλος, στην ύστερη γεωμετρική (αρ. 14 και 20), β) σε λήκυθο υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα (αρ. 107) κρητοκυπριακού τύπου, γ) σε μεσογεωμετρικό τριφυλλόστομο αλάβαστρο (αρ. 27) που ανήκει στην κατηγορία G(i) της Φορτέτσας και βασίζεται σε κυπριακά White-Painted IV ληκύθια και αποτελεί μία από τις πρωιμότερες γνωστές κνωσιακές μιμήσεις του κυπριακού σχήματος και δ) στα πουλιά που απεικονίζονται στη μία πλευρά υστερογεωμετρικού πίθου (αρ. 2) και θυμίζουν κυπριακά.

Επίδραση διαπιστώνεται και από την Αττική: α) στον αττικίζοντα μαιάνδρο ενός πρωτογεωμετρικού Β'/πρώιμου γεωμετρικού πίθου με λαιμό (αρ. 1), β) στην αττικίζουσα διακόσμηση πέντε μεσογεωμετρικών πίθων με διπλές λαβές (αρ. 58-62) και γ) σε ένα αττικίζον μεσογεωμετρικό κύπελλο (αρ. 28).

Ακόμα υπάρχει υστερογεωμετρικός αρύβαλλος (αρ. 12) που βασίζεται σε κορινθιακό μεσογεωμετρικό πρότυπο, ενώ το χείλος υστερογεωμετρικής κοτύλης υποδηλώνει γνώση των πρωιμότερων υστερογεωμετρικών κορινθιακών προτύπων.

Εκτός όμως από τις σχέσεις με τις περιοχές εκτός Κρήτης διατυπώνονται κάποιες απόψεις για σχέσεις με αγγεία από άλλες θέσεις της Κνωσού και της Κρήτης. Έτσι: α) ο πρωτογεωμετρικός Β'/πρώιμος γεωμετρικός πίθος με λαιμό (αρ. 1) ίσως είναι κατασκευασμένος από τον ίδιο κεραμέα με τον πίθο αρ. 1029 από την Φορτέσα, β) ο

υστερογεωμετρικός πίθος με δύο λαβές (αρ. 64) έγινε από τον ίδιο κεραμέα που έφτιαξε τα αγγεία αρ. 781 και 1409 της Φορτέτσας και ένα αγγείο από την Ανώπολη (Wide, 1899, 37, εικ. 17), γ) η υστερογεωμετρική λήκυθος τύπου Πραισού (αρ. 10) ίσως προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο με την αρ. 282 από τους Αρκάδες (Levi, 1927-1929, εικ. 358).

Τέλος οι μεσογεωμετρικοί πίθοι με τέσσερις λαβές, αρ. 58,59, του τάφου προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Coldstream et al., 1981: 141-162

Ατσαλένιο

Δύο θαλαμωτοί τάφοι έχουν ανασκαφεί και δημοσιευθεί από το Δαβάρα. Ανήκουν στα νεκροταφεία της Κνωσού. Στα αγγεία από αυτούς υπάρχουν πολύ λίγα πρωτογεωμετρικά Β', ένα ύστερο πρωτογεωμετρικό ή πρώιμο γεωμετρικό και ένα ύστερο πρωτογεωμετρικό ή πρωτογεωμετρικό Β', ορισμένα γεωμετρικά, ενώ τα περισσότερα ανήκουν στην ανατολίζουσα περίοδο.

Παρατηρείται ότι η κεραμική τους είναι παρόμοια με αυτή της Φορτέτσας, ενώ στον τάφο Α υπάρχουν δύο εισαγωγές από την Κύπρο: μία οινόχοη Black-on-Red II (αρ.45) και ένας αρύβαλλος με δύο λαβές Black-on-Red (αρ.56)¹⁴.

Davaras, 1968: 133-146

Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη

Από την Κνωσό αναφέρονται από τον Boardman τα εξής αγγεία: α) κρατηρίσκος πιθανόν του 9ου π.Χ. αιώνα (αρ. 434), β) τμήμα από υπόστατο που δύσκολα μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 8ο π.Χ. αιώνα (αρ. 435) και γ) θραύσμα από πώμα του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα (αρ.440)¹⁵.

Boardman, 1961: 97-98

4. Αμνισός

Στο υπαίθριο ιερό της Αμνισού έχει ανασκαφεί από τον Μαρινάτο μελανό στρώμα στα βαθύτερα σημεία του οποίου αναφέρει ότι βρέθηκαν πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά όστρακα (και ανατολίζοντα). Ο Stürmer αργότερα για τα ευρήματα από το παραπάνω στρώμα διευκρινίζει ότι από την ύστερη πρωτογεωμετρική προέρχονται λίγα όστρακα, ένα από την πρώιμη-μέση γεωμετρική, ενώ αντίθετα πολλά από την ύστερη γεωμετρική.

Μαρινάτος, 1935: 196-220

Stürmer, 1988-1989: 55

---

¹⁴Οι Hood - Boardman (1961, 78, υπ. 20) είχαν εκφράσει αμφιβολία για το αν τα εισαγμένα Black-on-Red αγγεία στην Κρήτη προέρχονται από την Κύπρο ή την περιοχή της Συροπαλαιστίνης.

¹⁵Ο Boardman (1961, 103) σχολιάζοντας κεφάλια που χρησίμευσαν για να διακοσμούν λαιμούς αγγείων, παρατηρεί ότι το υπ. αρ. 474, που δημοσιεύθηκε από τον Evans ως μινωικό, είναι γεωμετρικό, συγκεκριμένα αναφέρει "όχι υστερότερο του 8ου π.Χ. αιώνα".

Stürmer, 1992: 234-239, 244-245

5. Καρτερός

Σπήλαιο της Ειλείθειας. Ο Μαρινάτος έκανε δοκιμαστική τομή στην οποία βρέθηκαν από νεολιθικά έως ρωμαϊκά. Αναφέρει άφθονα γεωμετρικά. Ο Desborough παρατηρεί ότι ένα όστρακο ίσως προέρχεται από αμφορέα αττικού πρωτογεωμετρικού τύπου.

Desborough, 1952: 252-253

6. Φοινικιά

- "Σπηλαιώδης" τάφος που έχει ανασκαφεί από τον Αλεξίου έχει δώσει αγγεία πρωτογεωμετρικής περιόδου.

- Πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία από τη Φοινικιά προέρχονται και από κατάσχεση στο σπίτι του Μ. Μανιουδάκη στο Ηράκλειο. Έχουν δημοσιευθεί από το Μαρινάτο.

Μαρινάτος, 1931-1932: 2-5

Αλεξίου, 1967(β): 213-214, 1968 α) :404

7. Κολλύβα Μετόχι

Τέσσερα πρωτογεωμετρικά αγγεία από τη θέση αυτή έχουν δημοσιευθεί από το Μαρινάτο. Αναφέρει ότι βρέθηκαν σε θαλαμωτό τάφο και πουλήθηκαν από τον ευρετή τους στον Ξανθουδίδη. Η διακόσμηση αμφορέα με λαβές στο λαιμό είναι ανάλογη με αυτή πρωτογεωμετρικού αμφορέα από τάφο που ανέσκαψε ο Αλεξίου στη Φοινικιά.

Ο Desborough παρατηρεί ότι η μικρή τριφυλλόστομη οينوχόη αποτελεί μίμηση του αττικού πρωτογεωμετρικού σχήματος.

Μαρινάτος, 1931-1932: 1-2

Desborough, 1952: 252

8. Αγία Πελαγία

Στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη υπάρχει πρωτογεωμετρικός ψευδόστομος αμφορέας από την Αγία Πελαγία (αρ. 433). Χρονολογείται συγκεκριμένα στον 10ο π.Χ. αιώνα.

Boardman, 1961: 97

9. Ανώπολη

- Ο Wide στο τέλος του περασμένου αιώνα, σε άρθρο του για τις επιβιώσεις μυκηναϊκών μοτίβων, δημοσίευσε τρεις πίθους από την Ανώπολη, οι δύο από τους οποίους έφεραν και πώμα. Από αυτούς ο πρώτος (αρ. 9, εικ.10,10α) θα μπορούσε να ανήκει ανάμεσα στην πρωτογεωμετρική περίοδο, όμως το πώμα που τον συνοδεύει είναι γεωμετρικό. Ο δεύτερος (αρ. 10, εικ.12,12α) μαζί με το πώμα του πρέπει

να ανήκει στην υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο και ο τρίτος (αρ. 11, εικ.13,13α) στην ανατολίζουσα. Τα αγγεία αυτά πρέπει να προέρχονται από τάφους και είναι ανάλογα με αγγεία της Κνωσού.

Σε άλλο άρθρο του ίδιου για γεωμετρικά αγγεία από την Ελλάδα, επίσης του τέλους του περασμένου αιώνα, εξετάζονται αρκετά αγγεία από την Ανώπολη ανάλογα και αυτά με εκείνα της Κνωσού.

- Από τον Desborough αναφέρεται ακόμα ψευδόστομος αμφορέας και ότι το υλικό από τη θέση αυτή είναι κυρίως γεωμετρικό. Ανάμεσά του διακρίνει δεκαπέντε περίπου πίθους του τύπου που υπάρχει στην Κνωσό.

- Στη δημοσίευση των Αρκάδων απεικονίζεται λήκυθος από την Ανώπολη (Levi, 1927-1929, 569, εικ. 622) που θα μπορούσε να είναι πρωτογεωμετρική Β'.

Wide, 1897: 241-244

Wide, 1899: 35-43

Levi, 1927-1929: 569

Desborough, 1952: 250-251

10. Αρτσά

Περιοχή που βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Ελιά και Κάτω Βάθεια. Ο Αλεξίου αναφέρει ότι συλλέχθηκαν επτά τεφροδόχες κάλπες των γεωμετρικών χρόνων καθώς και ομάδα μικρών αγγείων, όπως αρυβάλλων.

Αλεξίου, 1971(α): 285.

11. Στάμνιοι

Κοντά στο χωριό αυτό ο Πλάτων αναφέρει ότι βρέθηκαν δύο ταφές, η μία σε πίθο συνοδευόμενη από δύο μικρές οινοχόδες και η άλλη σε σφαιρική κάλπη. Και οι δύο χρονολογούνται στην καθαρά γεωμετρική περίοδο, ίσως στην αρχή του 8ου π.Χ. αιώνα.

Πλάτων, 1952(α): 629-630.

12. Επισκοπή

Η Hartley έχει δημοσιεύσει ορισμένα αγγεία από την Επισκοπή, που αναφέρει ότι παραδόθηκαν από κάποιον βοσκό και πρέπει να προέρχονται από τάφο. Δεν δίνει συγκεκριμένη χρονολόγηση, ωστόσο τα αγγεία που απεικονίζονται φαίνεται να ανήκουν στην πρωτογεωμετρική Β' και στη γεωμετρική περίοδο (και στην πρώιμη ανατολίζουσα). Η Hartley παρατηρεί ότι είναι ανάλογα, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς τη διακόσμηση, με αυτά από την Κνωσό και τη Φορτέτσα. Ανάμεσά τους ο Coldstream (1984, 135) έχει εντοπίσει λήκυθο ανάλογη μ' αυτές που έχουν βρεθεί στην Κνωσό και αποτελούν ελεύθερους κρητικούς αυτοσχεδιασμούς, αλλά ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση έχουν Κυπρο-συροπαλαιστινιακά πρότυπα.

- Στη θέση Καβούσι της Επισκοπής ο Πλάτων βρήκε ταφή σε πίθο συνοδευόμενη από μικρή οινόχρηστη και μόνωτο κύπελλο. Χρονολογούνται στη γεωμετρική περίοδο.

Hartley, 1930-1931: 69-72

Πλάτων, 1952(α): 628-629

13. Σταυράκια

Δύο γεωμετρικά αγγεία από τα Σταυράκια δημοσιεύονται σε άρθρο του Wide του τέλους του περασμένου αιώνα για γεωμετρικά αγγεία από την Ελλάδα.

Wide, 1899: 35-43.

14. Κρουσώνας

Ο Αλεξίου αναφέρει ότι βρέθηκε παιδική ταφή σε πίθο συνοδευόμενη από τρία μικρά αγγεία. Χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Αλεξίου, 1970: 254

15. Αρχάνες

Η Hartley έχει δημοσιεύσει ορισμένα αγγεία και όστρακα από τις Αρχάνες που είχαν παραδοθεί από βοσκό. Τα χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο και παρατηρεί ότι ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση είναι ανάλογα με εκείνα από τη Φορτέτσα και την Επισκοπή. Για την ομάδα αυτή ο Desborough (1952, 251) επισημαίνει ότι υπάρχει κύπελλο με ψηλό χείλος που του θυμίζει τον Θεσσαλοκυκλαδικό τύπο, ενώ ανάλογα κύπελλα έχουν βρεθεί στο Αφρατί.

- Από δοκιμαστική ανασκαφή, που έγινε το 1957 από τον Πλάτωνα, αναφέρεται στρώμα γεωμετρικής περιόδου. Από την κεραμική του διακρίνονται θραύσματα δύο πύθων με εμπύεστη διακόσμηση ροδάκων και ομόκεντρων κύκλων, καθώς και όστρακο με γραπτή διακόσμηση μαιάνδρου που θεωρείται ότι ανήκει σε αττικό κρατήρα.

Hartley, 1930-1931: 72-75.

Desborough, 1952: 251.

Πλάτων, 1957: 329 - 330.

Βρωμόνερο

Τριάντα επτά αγγεία στο Μουσείο Ηρακλείου προερχόμενα από αρχαιοκαπηλία της δεκαετίας του '30 ταυτίστηκαν από τον Σακελλαράκη με τα αγγεία που περισυλλέχθηκαν από τον Μαρινάτο το 1936 και προήλθαν από τη σύληση τάφων στο Βρωμόνερο. Ο Σακελλαράκης που τα έχει και δημοσιεύσει διευκρινίζει ότι προέρχονται από τρεις πρωτογεωμετρικούς-γεωμετρικούς τάφους με λάκκους ή πυρές και τα κατατάσσει με στυλιστικά και χρονολογικά κριτήρια σε τρεις ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει τα αγγεία που χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική έως την πρώιμη γεωμετρική περίοδο, η δεύτερη εκείνα που χρονολογούνται από την υστερογεωμετρική έως την ανατολίζουσα και

η τρίτη αυτά που δεν χρονολογούνται ακριβέστερα. Επισημαίνει ότι η κεραμική του Βρωμόνερου σχετίζεται στενά με εκείνη από τη Φορτέτσα.

Σακελλαράκης, 1986: 7-50.

Φυθιές

Τα προϊόντα μιας δεύτερης αρχαιοκαπηλίας, της δεκαετίας του '40, μέρος των οποίων κατέληξε στη Συλλογή Γιαμαλάκη ταυτίστηκαν και πάλι και δημοσιεύθηκαν από τον Σακελλαράκη. Πρόκειται για το γνωστό πήλινο ομοίωμα της Συλλογής μαζί με το οποίο υπάρχει πιθανότητα να βρέθηκαν δεκαπέντε μόνο αγγεία από τα είκοσι που αναφέρονται στη Συλλογή¹⁶. Ο Σακελλαράκης αναγνωρίζει ότι προέρχονται από τη θέση Φυθιές στις Αρχάνες, όπου καταλήγει ότι πρέπει να υπήρχε ένα πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο και τα κατατάσσει με κριτήρια στυλιστικά και χρονολογικά σε τρεις ομάδες: η πρώτη περιλαμβάνει έξι αγγεία της πρωτογεωμετρικής Β', που μπορεί να προέρχονται από τον ίδιο τάφο με το πήλινο ομοίωμα, αλλά μπορεί και όχι, η δεύτερη έξι αγγεία γεωμετρικής περιόδου και η τρίτη τρία αγγεία που θεωρείται ότι αποτελούν ξεχωριστές περιπτώσεις. Διαφωνεί συνεπώς με τον Αλεξίου που τα είχε θεωρήσει ενιαία ομάδα, χρονολογούμενη στην πρωτογεωμετρική περίοδο¹⁷, συμφωνεί ωστόσο μαζί του στο ότι τα αγγεία αυτά σχετίζονται με την κεραμική της Κνωσού.

Αλεξίου, 1950(α): 441-462

Σακελλαράκης, 1987: 37-70.

Φουρνί

Σε μία από τις αναφορές της ανασκαφής στο μινωικό νεκροταφείο στο Φουρνί πληροφορούμαστε ότι κατά την απομάκρυνση σύγχρονου αναλημματικού τοίχου από το κτίριο Δ βρέθηκαν όστρακα πρώιμα παλαιοανακτορικά έως και γεωμετρικά. Από τα γεωμετρικά αναφέρονται πόδια χυτρών, θραύσματα πίθων και θραύσμα από το ανώτερο τμήμα πώματος.

Σακελλαράκης, 1967: 159.

Τουρκογειτονιά

Από τις αναφορές της ανασκαφής στο ανακτορικό κτίριο στην Τουρκογειτονιά πληροφορούμαστε ότι το 1979 σε διάφορα σημεία του μηκυναϊκού στρώματος όπου παρατηρήθηκε διατάραξη, βρέθηκαν όστρακα πίθων γεωμετρικής-ανατολίζουσας περιόδου και το 1980 σε επιφανειακό στρώμα του δυτικού τομέα βρέθηκαν όστρακα διαφόρων περιόδων, ανάμεσά τους και γεωμετρικά.

Γ. και Ε. Σακελλαράκη, 1979: 344-346, 1980: 375-377

---

¹⁶Το ομοίωμα και είκοσι αγγεία της Συλλογής δημοσιεύθηκαν το 1950 από τον Αλεξίου.

¹⁷Με τον Αλεξίου είχε διαφωνήσει και ο Coldstream, ο οποίος είχε αναγνωρίσει ότι δεν προέρχονται από ένα μόνο τάφο και είχε θεωρήσει τρία αγγεία πρώιμα γεωμετρικά και όχι πρωτογεωμετρικά.

- Ο Σακελλαράκης ακόμα αναφέρει ότι στις Αρχάνες έχουν βρεθεί υπομινωικά αγγεία α) στο οικόπεδο της Μ. Πλουμίδου-Παπαδάκη, β) στον Κάτω Λάκκο. Και γεωμετρικά στο Τζαμί.

Σακελλαράκης, 1987: 51

16. Γιούχτας

Ιερό κορυφής από τις αναφορές της ανασκαφής του οποίου πληροφορούμαστε την ύπαρξη πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής κεραμικής. Συγκεκριμένα το 1975 αναφέρεται ότι σε δύο λάκκους στη δυτική πλευρά του δωματίου III βρέθηκαν όστρακα από άωτα και μόνωτα μονόχρωμα κύπελλα υστερογεωμετρικής περιόδου, αλλά και άλλη "αξιόλογη κεραμική" υστερογεωμετρικών χρόνων στον ίδιο τομέα, ενώ απεικονίζονται δύο μόνωτα κύπελλα που χαρακτηρίζονται πρωτογεωμετρικά.

Το 1976 από την επίχωση των δωματίων III και IV αναφέρεται σημαντική ποσότητα κεραμικής, ανάμεσα στην οποία πολλά μόνωτα κύπελλα και δίωτα σκυφίδια (κύπελλα) (βρέθηκαν και πρώιμα ανατολίζοντα).

Το 1978 από την ανάμικτη επίχωση των δωματίων IV και V αναφέρεται τμήμα κοσμημένου υστερογεωμετρικού αγγείου.

Καρέτσου, 1975: 333, πίν. 267, 1976: 416-417, 1978: 255, πίν. 168δ

17. Κανλί Καστέλι (Προφήτης Ηλίας)

Βρίσκεται ΝΔ των Αρχανών. Από τη θέση Ρίζα, κοντά στο Κανλί Καστέλι, αναφέρεται από τον Desborough εισαγμένος αττικός πρωτογεωμετρικός σκύφος.

Desborough, 1952: 235, 259

18. Άγιες Παρασκιές

Θολωτός τάφος έχει ανασκαφεί και δημοσιευθεί από τον Πλάτωνα, ο οποίος χρονολογεί τα αγγεία που βρέθηκαν σ' αυτόν από τα μέσα του 8ου έως τις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα (τα περισσότερα ανήκουν στην πρώιμη ανατολίζουσα) και συνεπώς την κατασκευή του τάφου στα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα. Παρατηρεί ότι τα αγγεία ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση είναι ανάλογα με αυτά της Κνωσού και ότι οι Άγιες Παρασκιές ήταν προφανώς περιοχή υποκείμενη στην άμεση επίδραση της Κνωσού.

Πλάτων, 1945-1947: 47-97

19. Πρινιάς

- Στα τέλη του περασμένου αιώνα ο Mariani δημοσίευσε κρατήρα από τον Πρινιά (Mariani, 1995, αρ.60α), που αναφέρεται και από τον Wide σε άρθρο του για τις επιβιώσεις των μυκηναϊκών μοτίβων. Το αγγείο χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Mariani, 1895: 344

Wide, 1897: 244-245

- Ο Schäfer αναφέρει δύο θραύσματα ανάγλυφων πύθων γεωμετρικής ή υπογεωμετρικής περιόδου.

Schäfer, 1957: 10-11

- Από τις ανασκαφές που έχουν γίνει κυρίως από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή είναι γνωστά τα εξής:

Πατέλα

Δύο πρωτοαρχαϊκοί ναοί (Α και Β) έχουν ανασκαφεί από τον Pernier, ο οποίος αναφέρει γεωμετρικά όστρακα από το ναό Α¹⁸. Όπως φαίνεται από τις απεικονίσεις τους ορισμένα χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική Β΄.

Σε δοκιμαστική τομή που έκανε η Λεμπέση στο χώρο της εστίας του ναού Α βρήκε στρώμα που περιείχε υστερογεωμετρικά όστρακα.

Τέλος ο Rizza αναφέρει υπομινωικά και γεωμετρικά όστρακα από το χώρο μπροστά από τους δύο ναούς, όπου και πάλι κάποια φαίνεται να ανήκουν στην πρωτογεωμετρική Β΄¹⁹.

Pernier, 1914: 73, εικ.40

Αλεξίου, 1968(β): 184-185

Rizza - Rizzo, 1985: 148

Rizza, 1991: 336, 342

Σιδεροσπηλιά

Νεκροταφείο που βρίσκεται σε χρήση από το τέλος του 13ου έως τα μέσα του 6ου π.Χ. αιώνα, αλλά και κατά τον 1ο ή 2ο μ.Χ. αιώνα. Στο πρώτο διάστημα χρήσης του διακρίνονται τρεις φάσεις που χαρακτηρίζονται από διαφορετικά είδη τάφων και πρακτικές ταφών, χωρίς όμως περαιτέρω χρονολογικό προσδιορισμό. Από την κεραμική των τριών αυτών φάσεων μόνο μία ομάδα από το θολωτό τάφο F έχει μελετηθεί από τον Rizza. Τη χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική Β΄ και προσδιορίζει ότι είναι τοπικής παραγωγής. Εκτός από αυτή την ομάδα υπάρχουν και αγγεία που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική, αλλά και στην υστερογεωμετρική περίοδο, όπως φαίνεται από τις απεικονίσεις τους στο *Ancient Crete* (Rizza - Rizzo, 1985, 152-164).

Αλεξίου, 1971(β): 494

Rizza, 1974: 153-160, 1983: 49, 50, 1991: 336, 342

Di Vita, 1984-1985: 253,254

Rizza - Rizzo, 1985: 152-164

Μάντρα του Γύπαρη

Εργαστήριο κεραμικής που χρονολογείται στον 7ο και στο πρώτο μισό του 6ου π.Χ. αιώνα. Από τη θέση αυτή αναφέρονται τρία πρωτογεωμετρικά αγγεία, ένας αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, ένας

---

¹⁸Η χρήση του κτιρίου Α ως ναού έχει αμφισβητηθεί από τον Μαζαράκη (1987, 722-723)

¹⁹Στην Πατέλα έχουν ανασκαφεί και γεωμετρικά σπήτσια, από τα οποία όμως δεν υπάρχει καμιά αναφορά στην κεραμική.

ψευδόστομος αμφορέας και ένας κρατηρίσκος που ανάλογοί του υπάρχουν στην Κνωσό και στη Φορτέτσα. Ωστόσο δεν μπορεί να προσδιορισθεί η φύση και η έκταση της παρουσίας στο συγκεκριμένο χώρο αυτή την περίοδο.

Rizza - Palermo - Tomasello, 1992: 30, 31

20. Κούρτες

- Νεκροταφείο αποτελούμενο από θολωτούς τάφους, κεραμική από τους οποίους δημοσιεύθηκε στις αρχές του αιώνα από τον Mariani και τελευταία μελετάται και δημοσιεύεται από τον Rocchetti, ο οποίος με στυλιστικά κριτήρια τη χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο, συμπεριλαμβανομένης και πρωτογεωμετρικής Β'. Το μεγαλύτερό της μέρος ανήκει στην πρωτογεωμετρική και στην πρωτογεωμετρική Β'. Επισημαίνει ότι υπάρχει μεγάλη ομοιότητα με την κεραμική από την Κνωσό και ιδιαίτερα με το υλικό από τον Spring Chamber, τον τάφο OD της Φορτέτσας (η κεραμική του χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική Β' περίοδο) και τον τάφο Q από τον Τεκέ (χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική), αλλά και με τα αγγεία της Συλλογής Γιαμαλάκη που έχει δημοσιεύσει ο Αλεξίου. Εντοπίζει και κάποιες εισαγωγές και επιδράσεις. Εισαγμένα από την Εύβοια είναι ένα ληκύθιο (αρ. 338) πρωτογεωμετρικό, που έχει παράλληλα από το Λευκαντί, ενώ αναφέρει ότι υπάρχουν λίγα ακόμα παραδείγματα που είτε δεν είναι κρητικά είτε είναι κρητικά που μιμούνται αττικο-ευβοϊκά, ενώ επίδραση από την Εύβοια διαπιστώνεται και στη διακόσμηση μιας πρωτογεωμετρικής πρόχου. Ακόμα υπάρχει πρωτογεωμετρική πρόχους (αρ.343) που μοιάζει με τις αττικές πρωτογεωμετρικές, σφαιρική πυξίδα (αρ.244) που είναι ανάλογη με μία από τη Νάξο και οινοχόη (αρ. 240) με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα που αποτελεί σίγουρο σύνδεσμο με την Κύπρο. Ανάλογες οινοχόες υπάρχουν στη Φορτέτσα και στους Αρκάδες. Ένα σφαιρικό φλασκή (αρ. 217) υποδηλώνει επίσης επίδραση από την Κύπρο. Ακόμα υπάρχουν και αρύβαλλοι που έχουν ανάλογα παραδείγματα στο Άργος. Ο Mariani αναφέρει ληκύθιο κρητοκυπριακού τύπου.

Mariani, 1901: 305-314

Desborough, 1952: 256-258

Rocchetti, 1990: 261-265, (1988-1989)1993: 173-257

- Στη Συλλογή Μητσοτάκη υπάρχει ομάδα πρωτογεωμετρικών αγγείων που η Τσιμποπούλου, η οποία τα έχει δημοσιεύσει, πιστεύει ότι προέρχονται από το εργαστήριο των Κουρτών. Πρόκειται για τα αγγεία Π321 (ψευδόστομος αμφορέας), Π255 (οινοχόη), Π346 (λήκυθος), Π257 (μικρή οινοχόη), Π253 (ψευδόστομος αμφορέας), δύο από τα οποία, η οινοχόη Π255 και η λήκυθος Π346 χρονολογούνται από την Τσιμποπούλου στην πρωτογεωμετρική Β' που όμως την εντάσσει στο 900-850 π.Χ.

Τσιμποπούλου, 1978: 146-152, 1992: 131-135

21. Γόρτυνα

Προφήτης Ηλίας

Γεωμετρικός οικισμός στον οποίο η αρχική φάση της εγκατάστασης χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο, ενώ οι τελευταίες κατασκευές στο τέλος της υστερογεωμετρικής και στην ανατολίζουσα. Αναφέρεται κεραμική του 9ου και 8ου π.Χ. αιώνα. Απεικονίζονται ορισμένα όστρακα, λείπει όμως μια περαιτέρω μελέτη τους.

Di Vita, 1986-1987: 471-474, 1988-1989: 445,446, 1991: 310, 317
Allegro, 1991: 321-330

Τομέας L: Υστερορωμαϊκές θέρμες

Από το χώρο αυτό έχουν δημοσιευθεί τέσσερα γεωμετρικά όστρακα, που θεωρούνται σημαντικά γιατί αποτελούν μαρτυρία για τη γνώση της πιο αρχαίας φάσης του κέντρου της Γόρτυνας. Επισημαίνεται ότι παρουσιάζουν αναλογίες με το γεωμετρικό υλικό της Φαιστού και του Πρινιά και ότι είναι προϊόντα τοπικής παραγωγής εκτός από υστερογεωμετρικό θραύσμα πώματος (αρ. 39) που είναι εισαγωγή από την Κνωσό. Τα υπόλοιπα τρία (αρ. 36-38) χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική Β' και πρώιμη γεωμετρική περίοδο (δευτερο μισό έως τέλος 9ου π.Χ. αιώνα).

Paradopoulos, 1988: 165-167

Ωδείο

Δίνοντας τη στρωματογραφία της περιοχής του Ωδείου ο Pernier αναφέρει γεωμετρικό στρώμα, από το οποίο απεικονίζονται ορισμένα όστρακα, που τα χρονολογεί στον 8ο και στον 7ο π.Χ. αιώνα, ενώ επισημαίνει ότι υπάρχουν ανάλογα στην Κεντρική Κρήτη, ιδιαίτερα στον Πρινιά.

Pernier, 1925-1926: 6-9

Ακρόπολη

A. Υπομινωικός οικισμός από τον οποίο αναφέρεται κεραμική κυρίως υπομινωικής και πρωτογεωμετρικής περιόδου, αλλά και ανατολίζουσας. Ανάμεσά τους λίγα όστρακα πρωτογεωμετρικής Β'. Επισημαίνεται ότι πρόκειται για χαρακτηριστική τοπική παραγωγή που εμφανίζει μεγάλη σχέση με το υλικό του Βρόκαστρου. Όστρακο μάλλον από αμφορέα που απεικονίζεται κάτω δεξιά στην εικόνα 8 (Rizza - Scrinari, 1968, 8) θα μπορούσε να είναι από αγγείο εισαγμένο ίσως από την Αττική ή τις Κυκλάδες και πρέπει να χρονολογείται στη μεσογεωμετρική περίοδο.

B. Ιερό της Αθηνάς που η ίδρυσή του χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική ή στην αρχή της γεωμετρικής. Από το χώρο αυτό προέρχεται κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', γεωμετρικής (και ανατολίζουσας) περιόδου. Ο Coldstream (1972, 76) έχει εντοπίσει τμήμα πρωτογεωμετρικού σκύφου ή μικρού κρατήρα που ίσως είναι εισαγμένος από την Αττική (Rizza - Scrinari, 1968, 120, εικ. 205-1).

Levi, 1955-1956: 220-231

Rizza - Scrinari, 1968: 4, 46, 115-151

Di Vita, 1991: 310-312, 317

Άγιος Γεώργιος

Θολωτός τάφος που έχει ανασκαφεί και δημοσιευθεί από τον Αλεξίου, ο οποίος χρονολογεί την κεραμική του στη μέση και ύστερη πρωτογεωμετρική φάση σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Brock, ενώ ο Coldstream την αποδίδει στην ύστερη φάση της πρωτογεωμετρικής της Κνωσού.

Αλεξίου, 1966(α): 323, 1966(β): 189-191, 1967(α): 485-486

Di Vita, 1991: 317

Χαρκιά Περβόλι

Σε τοπογραφική έρευνα της Γόρτυνας στη θέση αυτή έχουν εντοπιστεί κατασκευές χρονολογούμενες στη γεωμετρική και πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Αναφέρονται και υστερογεωμετρικά όστρακα.

La Torre, (1988-1989)1993: 290, 291

- Ακόμα, σε γεώτρηση που έγινε ΝΑ του Αγ.Τίτου βρέθηκαν πέντε γεωμετρικά όστρακα που χρονολογούνται από το τέλος του 9ου έως το δεύτερο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα.

Di Vita, 1991: 309

22. Φαιστός

Ο γεωμετρικός οικισμός της Φαιστού, αλλά και τάφοι από διάφορες θέσεις της, έχουν δώσει κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β' και γεωμετρικής περιόδου.

Στην κεραμική που έχει δημοσιευθεί από τον οικισμό στα Χάλαρα υπάρχει κρατήρας που αναφέρεται ως πρωτογεωμετρικός (Levi, 1961-1962, 499, εικ. 192, F. 3566) και ο Coldstream (1980, 410) τον χαρακτηρίζει πρωτογεωμετρικό Β'.

Ορισμένες ομάδες κεραμικής έχουν δημοσιευθεί από τον Rocchetti. Από αυτές στην ομάδα C (ομάδα αγγείων που βρέθηκαν στη θέση Αμπέλι, ανατολικά του χωριού Αγ.Ιωάννης) και στην ομάδα E (ομάδα αγγείων που βρέθηκαν κοντά στο μύλο, στο δρόμο που οδηγεί από το Γεροπόταμο στη Φαιστό) που χρονολογούνται στην υπομυκηναϊκή-πρωτογεωμετρική περίοδο, διαπιστώνει επίδραση από τη Βόρεια Κεντρική Κρήτη (Κνωσός), κατά τον 10ο π.Χ. αιώνα, ενώ στις ομάδες A (αγγεία που βρέθηκαν κοντά τον τάφο Β), Β (ομάδα αγγείων προερχόμενα από τάφο) και D (βρέθηκαν κοντά στη Φαιστό) επίσης υπομυκηναϊκές-πρωτογεωμετρικές, τα μυκηναϊκά και μινωικά στοιχεία είναι πιά έντονα. Στην κεραμική που δημοσιεύεται από τον Rocchetti και προέρχεται από τη γεωμετρική συνοικία της Φαιστού, που ήταν δυτικά του μινωικού παλατιού, εντοπίζονται ορισμένες εισαγωγές. Συγκεκριμένα από το δωμάτιο Ρ σκύφος μεσογεωμετρικός εισαγμένος από τις Κυκλάδες (Ρ.9) και σκύφος υστερογεωμετρικός από τη Σάμο (Ρ.11), από το χώρο St τμήμα σκύφου (St.25) ανάλογου με τον Ρ9, αττικού ή κυκλαδικού και από το δωμάτιο CC όστρακο με παράσταση ζώου (CC.46) ροδιακό ή μίμηση ροδιακού και δύο όστρακα από λαιμό αμφορέα με διακόσμηση μαιάνδρου (CC. 42 a-b)

εισαγμένα από Αττική ή Κυκλάδες, γεωμετρικά. Ακόμα στο χώρο Ρ έχει βρεθεί τμήμα από πρόχου ή αμφορέα (Ρ 21) που ίσως είναι εισαγμένο από την Κύπρο και στο χώρο G όστρακο σκύφου κοσμημένο με κρεμάμενα ημικύκλια (G 11) που ίσως είναι εισαγμένος από την Εύβοια ή τη Θεσσαλία.

Στα αγγεία που απεικονίζονται από τον τάφο στο Πετροκεφάλι υπάρχει πρωτογεωμετρικός κρατηρίσκος με διακόσμηση ανάλογη του πρωτογεωμετρικού κρατηρίσκου από τον Πρινιά που έχει δημοσιεύσει ο Wide (1897, 244, εικ. 14).

Levi, 1957-1958: 221-222, 261-262, 283-287, 355-361, 1961-1962: 385, 400-414, 418-419, 467-468, 483-488, 499-500, 1969: 153-176
Rocchetti, 1967-1968: 181-209, 1970: 41-70, 1974: 149-152, 1974-1975: 169- 300
Privitera, 1979-1980: 197-211

23. Κομμός

Από τις ανασκαφές των Αμερικανών στον Κομμό αναφέρονται τα εξής για την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου:

- Από δύο ναούς (ναός Α και ναός Β), τον πρώτο (Α) πρωτογεωμετρικής περιόδου και το δεύτερο (Β) γεωμετρικής, προέρχεται κεραμική των αντίστοιχων περιόδων. Από το ναό Α η πρωιμότερη χρονολογείται στο τέλος του 10ου π.Χ. αιώνα, και γι' αυτό προτείνεται χρονολογία γύρω στο 925 π.Χ. για την ίδρυσή του. Στην κεραμική αυτή έχουν εντοπιστεί εισαγωγές. Συγκεκριμένα ένας πρωτογεωμετρικός κρατηρίσκος (C 3257) εισαγμένος πιθανότατα από την Κνωσό καθώς και μεσογεωμετρικές αττικίζουσες εισαγωγές (συμπίπτουν με την τοπική ύστερη πρωτογεωμετρική). Γενικά η κεραμική από το ανώτερο επίπεδο του Α αντανakλά την κνωσιακή πρωτογεωμετρική, τόσο την πρώιμη, όσο και την ύστερη. Ο ναός Β αντικατέστησε τον Α και πρέπει να κατασκευάστηκε στον 8ο π.Χ. αιώνα. Έχει δώσει κεραμική του 8ου και 7ου π.Χ. αιώνα. Στο δάπεδό του έχουν βρεθεί μελαμβαφή κύπελλα, που υποδηλώνουν υστερογεωμετρική παρουσία και μαζί τουλάχιστον τέσσερις αποσπασματικά σωζόμενοι πρωτογεωμετρικοί κάρναροι. Έξω από το ναό, στα δυτικά, στην τομή 37Α, βρέθηκε σειρά οστράκων, ανάμεσα στα οποία θραύσματα ενός μεσογεωμετρικού σκύφου, χρονολογούμενου στον 9ο ή πρώιμο 8ο π.Χ. αιώνα, ενώ υπάρχει και εισαγμένη κεραμική -όστρακα από σκυφοειδή αγγεία (bowls)- που σχετίζεται με αυτή της Ανατολής ή της Φοινίκης. Υπάρχει και κεραμική υπογεωμετρικής περιόδου -(και του 7ου π.Χ. αιώνα)- ανάμεσα στην οποία δύο σφαιρικοί αρύβαλλοι. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην κεραμική που σχετίζεται με τους δύο αυτούς ναούς υπάρχουν αρκετά κύπελλα και κρατηρίσκοι, ενώ αναφέρεται και σειρά οκτώ οστράκων από εισαγμένα χονδροειδή αγγεία, κυρίως θραύσματα από αμφορείς μεταφοράς, που με βάση τον πηλό και τα σχήματα ταξινομούνται ως από την Ανατολή, ίσως φοινικικά (C3078, C3130, C3134, C3245, C3270, C3294, C3528 και I16). Έχουν βρεθεί σε

διάφορους χώρους: το C3245 σε γεωμετρικό στρώμα συνδεδεμένο με τους τοίχους P και Q το (C3270 σε σχέση με το ναό A, στα δάπεδα του ναού B τα C3134 και C3294, τα C3078 και I16 σε απόθεση στα νότια του ναού B που αντιστοιχεί με τα δύο κατώτερα επίπεδα του και τα C3130 και C3528, στα δυτικά, σε επίπεδο που συνδέεται με την κατασκευή του ναού B.

- Με το ναό A2 συνδέονται δύο θραύσματα φοινικικών αγγείων που χρονολογούνται στον 9ο π.Χ. αιώνα, το C 6451 που προέρχεται από πιθοειδές αγγείο και το C 8610, τμήμα από αγγείο που αποκαλείται "torpedo".

- Εκτός όμως από τους δύο αυτούς ναούς στο χώρο 17 βόρεια του μινωικού τοίχου T, αναφέρεται ότι βρέθηκε σημαντική απόθεση που περιλαμβάνει πρωτογεωμετρική Β' κεραμική (1982, πίν. 55 c), με ομοιογένεια στη χρονολόγηση και ποικιλία στα σχήματα, όπου και αρκετά θραύσματα φοινικικών αμφορέων. Η απόθεση βρίσκεται κάτω από στρώματα του 8ου π.Χ. αιώνα και χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική-πρωτογεωμετρική Β' περίοδο, την οποία τοποθετούν στο τελευταίο τμήμα του 9ου με μικρή επέκταση στον πρώιμο 8ο π.Χ. αιώνα. Για τη χρονολόγησή της ιδιαίτερα βοηθητικά διαπιστώνεται ότι είναι δύο αγγεία, μία τριφυλλόστομη οινόχρη (C4613) κρητικής τοπικής παραγωγής που αντιγράφει αττικό τύπο, ο οποίος βρίσκεται στην Κνωσό σε πρωτογεωμετρικό Β' σύνολο και ένας κυκλαδικός σκύφος (C 4420) αττικίζοντος μεσογεωμετρικού τύπου, που συμφωνεί με τις άλλες συνδέσεις της πρωτογεωμετρικής Β' τόσο στην Κνωσό, όσο και στον Κορμό. Ανατολικά του ναού B, πάνω από το μινωικό κτίριο T, έχει βρεθεί επίσης κεραμική του 8ου π.Χ. αιώνα.

- Μεγάλος κωδωνόσχημος κρατήρας (C 1657) έχει βρεθεί στην κορυφή του λόφου και είναι ανάλογος στο σχήμα μ' αυτούς της Φορτέτσας. Ακόμα, στη νοτιότερη περιοχή (trench 36 B) αποκαλύφθηκε ότι κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου συμπληρωματικός τοίχος προστέθηκε στον P (που είναι υστερομινωικός III) στα νότια πάνω από απόθεση κεραμικής. Ένας άλλος, ο Q, χτίστηκε την ίδια περίοδο και θα μπορούσε να ανήκει σε γεωμετρικό στίτι, από το οποίο μόνο ο νοτιότερος τοίχος αποκαλύφθηκε. Σχετιζόμενη με τον Q έχει βρεθεί γεωμετρική κεραμική.

Shaw, 1980: 229, 1981: 230-243, 248-251, 1982: 185-195, 1989: 182

24. Παναγιά

Θολωτοί τάφοι έχουν δώσει κεραμική υπομινωικής περιόδου και μόνο δύο υδρίες αναφέρεται από τον Desborough ότι μπορεί να αντανakλούν πρωτογεωμετρική επίδραση. Παρατηρεί ότι δεν φαίνεται να υπάρχει επαφή με τη Βόρεια Κεντρική Κρήτη.

Desborough, 1952: 253-254

25. Αρκάδες (Αφρατί)

Α. Υπαίθριο ιερό από το οποίο είναι γνωστές τρεις φάσεις. Από την πρωιμότερη σώζεται κατασκευή που χτίστηκε στον 9ο π.Χ. αιώνα. Έχει δώσει κεραμική πρωτογεωμετρικής έως υστερογεωμετρικής περιόδου.

Β. Νεκροταφείο που περιλαμβάνει ταφικά περιφράγματα, θολωτούς τάφους και αγγεία ανακομιδής μέσα σε λάκκους. Έχει δώσει μεγάλη ποσότητα κεραμικής πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', γεωμετρικής και ανατολίζουσας περιόδου, όπου όμως η τελευταία υπερτερεί.

Όπως παρατηρεί και ο Desborough (1952, 254) η κεραμική φανερώνει επαφές με άλλα μέρη της Κρήτης.

Ο Brock (1957, 191) έχει εντοπίσει έντονη ναξιακή επίδραση σε μία πρόχου (Levi, 1927-1929, 359, εικ.472), ενώ ο Coldstream α) μερικά μεσογεωμετρικά απικίζοντα αγγεία (αμφορέας με λαβές στο λαιμό -εικ. 376-, αμφορέας με λαβές στο λαιμό -εικ. 582, TR 140- ίσως εισαγμένος, θραύσματα από πώμα -εικ. 581, τρίτη σειρά R-), καθώς και ισχυρή επίδραση από την πρωτογεωμετρική Β' της Κνωσού, για παράδειγμα στον πίθο με ευθέα τοιχώματα (εικ. 460) και β) οينوχόη με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα που χρονολογείται το 850-800 π.Χ. και μιμείται κυπριακές.

Levi, 1927-1929

Desborough, 1952: 254

Schäfer, 1957: 11

Coldstream, 1968: 256, υπ. 8, 1979: 258, υπ. 9

Γ. Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη

Αναφέρονται τρία όστρακα από το Αφρατί: δύο από δύο αμφορείς του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα (αρ. 450, 451) και ένα από αρύβαλλο κρητοκυπριακού τύπου που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ. (αρ. 452).

Boardman, 1961: 99

26. Λιγόρτυνος

Από τον Αλεξίου αναφέρεται θαλαμωτός τάφος που βρέθηκε το 1961. Από αυτόν προέρχονται αγγεία γεωμετρικής περιόδου, ενώ αναφέρεται τμήμα γεωμετρικού κρατήρα με παράσταση "δαιδαλικής" μορφής.

Ο Coldstream αναφέρει ότι στη Λιγόρτυνο υπάρχει γεωμετρικός οικισμός, όμως τα όστρακα στα οποία αναφέρεται και βρίσκονται στο Στρωματογραφικό Μουσείο της Κνωσού προέρχονται από ένα τάφο που ανέσκαψε ο Δαβάρας το 1962.

Στην Κρητική Συλλογή της Οξφόρδης υπάρχει θραύσμα κωδωνόσχημου κρατήρα από τη Λιγόρτυνο (αρ. 459) που ο Boardman συγκρίνοντας τη διακόσμησή του με ανάλογη της Κνωσού καταλήγει ότι δεν θα ήταν πρωιμότερος από τον ύστερο 8ο π.Χ. αιώνα.

Αλεξίου, 1963(α): 383

Boardman, 1961: 99
Coldstream, 1968: 255, υπ.7

27. Ροτάσι

Εμπασός ή Μπερδελέτο

Θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος τα αγγεία του οποίου παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως σύνολο. Νεκροταφείο με ταφές σε πίθους, γεωμετρικής περιόδου, που παρατηρείται ότι είναι ανάλογες με αυτές των Αρκάδων. Βρέθηκε κατά τη διάνοιξη της κοινοτικής οδού από τον Πύργο προς το Ροτάσι. Ανάμεσα στην κεραμική που συλλέχθηκε αναφέρονται αρύβαλλοι, κύπελλα και όστρακα από κάλπες.

Πλάτων, 1955(β): 567

- Στο Ροτάσι έχει βρεθεί ένας ακόμα θολωτός γεωμετρικός τάφος, από τον οποίο προήλθαν πάνω από διακόσια πενήντα αγγεία που χρονολογούνται από την πρωτογεωμετρική έως την αρχή της ανατολίζουσας περιόδου.

Πλάτων, 1955(β): 567

Φαρμακαρά

Από τον Αλεξίου αναφέρεται κεραμική (αρύβαλλοι, κύπελλα κλπ.) από ένα ακόμα χώρο, όπου πιθανότατα πρόκειται για γεωμετρικά ταφικά περιφράγματα.

Τέλος ο Coldstream αναφέρει από το Ροτάσι μεσογεωμετρικούς και υστερογεωμετρικούς πίθους χωρίς λαιμό, οι οποίοι ακολουθούν το κνωσιακό πρότυπο.

Πλάτων, 1958: 468

Αλεξίου, 1972: 492

Coldstream, 1968: 255

28. "Κέρατον" ή Βίγλα

Πρόκειται για βουνό που βρίσκεται ανάμεσα στη Βιάννο και την Άρβη. Από τον Πλάτωνα αναφέρεται γεωμετρικός τάφος στην "πλαγιά της Ακρόπολης".

Σε μια σπηλιά, στην ανατολική πλευρά του βουνού, έχουν βρεθεί από τον Faugé όστρακα, ανάμεσά τους γεωμετρικά και υπογεωμετρικά.

Hood - Warren - Cadogan, 1964: 84

Πλάτων, 1956: 420

29. Σύμη

Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στο οποίο αντιπροσωπεύονται διάφορες χρονολογικές φάσεις. Από την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου αναφέρεται υπομινωική, πρωτογεωμετρική, πρώιμη γεωμετρική και υστερογεωμετρική κεραμική, ενώ παρατηρείται κεραμική ανάλογη με αυτή του Καρφίου που συμπεριλαμβάνει υπομινωικά και πρωτογεωμετρικά παραδείγματα (και υστερομινωικά III Γ).

Λεμπέση, 1972: 194, 199, 1974: 223, 224, 1976(β): 402-404, 1981(α): 383, 1981(β): 14, 1989/1990: 289

30. Μάλια

Στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη υπάρχει αρύβαλλος από τα Μάλια (αρ. 463) που χρονολογείται στον ύστερο 8ο - πρώιμο 7ο π.Χ. αιώνα.

Boardman, 1961: 100

Στο Νομό Ηρακλείου έχουν ανασκαφεί πολλές θέσεις που έχουν δώσει μεγάλη ποσότητα κεραμικής υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', γεωμετρικής (πρώιμης, μέσης και ύστερης) και υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου. Το περισσότερο υλικό προέρχεται από την Κνωσό -ένα συστηματικά ανασκαμμένο χώρο- υλικό που έχει επίσης συστηματικά δημοσιευθεί έτσι ώστε να είναι αυτό που μας έχει δώσει και τις πιο συγκεκριμένες χρονολογήσεις. Μεγάλα σύνολα προέρχονται επίσης από τη Φαιστό, τη Γόρτυνα, τις Κούρτες και τους Αρκάδες. Ως προς την προέλευση για άλλη μία φορά υπερτερούν οι τάφοι, ενώ ακολουθούν τα ιερά (Κνωσός, Αμνισός, Καρτερός, Γιούχτας, Πρινιάς, Κομμός, Γόρτυνα, Αρκάδες, Σύμη) και οι οικισμοί (Ηράκλειο, Κνωσός, Φαιστός, Γόρτυνα).

Η κεραμική από αυτό το Νομό και ιδιαίτερα από το βόρειο τμήμα του φαίνεται να είναι η πρωτοπόρος του νησιού και να αποτελεί το μέτρο σύγκρισης για το υλικό από τους υπόλοιπους.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

1. Δικταίο Άντρο

Ιερό σπήλαιο στο Ψυχρό από το οποίο προέρχεται κεραμική πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου.

Στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη υπάρχουν τα ακόλουθα αγγεία προερχόμενα από αυτό: α) μόνωτο κύπελλο (αρ. 239) του 9ου π.Χ. αιώνα, πιθανότατα ύστερο πρωτογεωμετρικό, β) αρύβαλλος (αρ. 240) για τον οποίο ο Desborough αμφιβάλλει αν είναι πρωτογεωμετρικός, ο Boardman όμως πιστεύει ότι ίσως χρονολογείται στον 9ο π.Χ. αιώνα, γ) αρύβαλλος (αρ. 241) πιθανότατα υστερογεωμετρικός, από τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, το σχήμα και η διακόσμηση του οποίου παρατηρείται ότι προέρχεται από την Κύπρο, δ) μικρογραφικός γεωμετρικός κάλαθος (αρ. 246) και ε) λίγα όστρακα από ανάγλυφους πίθους.

Hogarth, 1899-1900(α): 99, 105

Boardman, 1961: 1-5, 56-59

2. Άγιος Γεώργιος Παπούρα

A. Οικισμός στον οποίο η κεραμική που έχει βρεθεί, στην ανασκαφή αλλά και επιφανειακά, χρονολογεί την κατοίκηση από την πρωτογεωμετρική έως την αρχαϊκή περίοδο. Ο Watrous πιστεύει ότι ο οικισμός στην Παπούρα διαδέχθηκε αυτόν του Καρφιού, που εγκαταλείφθηκε γύρω στο 1000 π.Χ. Για τα πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία τα παράλληλα που παραθέτει προέρχονται κυρίως από τη Φορτέτσα, ενώ στην προθήκη 180 του Μουσείου Ηρακλείου έχει εντοπίσει πτηνόμορφο αγγείο, που φαίνεται να έχει κατασκευαστεί στο Λασίθι. Ανάλογό του έχει βρεθεί στον οικισμό.

B. Θολωτός γεωμετρικός τάφος, συλημένος, του οποίου η κεραμική χρονολογείται στη μέση γεωμετρική περίοδο, περίπου από το 800 ως το 750 π.Χ., οπότε ο Watrous τοποθετεί και την περίοδο χρήσης του. Διαφορετική γνώμη είχε ο Pendlebury, που πίστευε ότι ο τάφος χρησιμοποιούνταν για ταφές από το 900 ως το 700 π.Χ. Ανάμεσα στα λίγα αγγεία που βρέθηκαν υπάρχει ένα μεσογεωμετρικό κύπελλο που αποτελεί μίμηση αττικού.

Watrous, 1980: 269-275, 282-283

3. Καρφί

Οικισμός υστερομινωικής και υπομινωικής περιόδου. Κεραμική προέρχεται από τον οικισμό, αλλά και από τάφους. Εκτός από την υπομινωική κεραμική η μεταγενέστερη είναι λιγοστή: αναφέρονται από την Σειραδάκη όστρακα από πτηνόμορφο αγγείο, καθώς και ένα ολόκληρο ίδιου σχήματος (από M11, εικ. 20, πίν. 11b) πρωτογεωμετρικής περιόδου, αλλά και λήκυθος γεωμετρικής περιόδου (πίν. 11b, πάνω δεξιά), που έχει βρεθεί σε τάφο. Τα παραπάνω πτηνόμορφα ο Desborough τα θεωρεί πιθανότατα υπομινωικά.

Seiradaki, 1960: 1, 27

Desborough, 1972: 253, 254

4. Μίλατος

Στη δημοσίευση των Αρκάδων εικονίζεται λήκυθος από τη Μίλατο, που χρονολογείται από τον Coldstream στη μέση γεωμετρική περίοδο.

Levi, 1927-1927: 569, εικ. 623

Coldstream, 1968: 243, πίν. 53g

5. Ανάβλοχος

A. Οικισμός από τον οποίο προέρχονται γεωμετρικά όστρακα.

B. Τάφοι στις ακόλουθες θέσεις:

Λαμί

Θολωτοί τάφοι από τους οποίους δύο πρόχοι και θραύσμα ψευδόστομου αμφορέα. Ως προς τη χρονολογήσή τους η Τσιποπούλου

αναφέρει για τη μία πρόχου παράλληλα ύστερα πρωτογεωμετρικά και πρωτογεωμετρικά Β' από τη Φορτέτσα.

Καλαρίτης

Νεκροταφείο από το οποίο άλλοι τάφοι έχουν ανασκαφεί και άλλοι έχουν βρεθεί τυχαία και καταστραφεί. Ανάμεσα στους τελευταίους υπάρχει ένας που περιγράφεται και ανήκει στην κατηγορία των ταφικών περιφραγμάτων. Σε αυτόν βρέθηκε ομάδα επτά αγγείων που χρονολογείται από την Τσιποπούλου στην ύστερη γεωμετρική. Διαπιστώνει συντηρητισμό, αλλά και επαφές με την Κεντρική Κρήτη. Ιδιαίτερα για ένα υψίποδα κρατήρα (Μαρινάτος, 1931-1932, 5, εικ. 5 δεξιά) εντοπίζει ότι είναι κνωσιακός υστερογεωμετρικός²⁰ και ότι αποτελεί μίμηση των κυκλαδικών "μηλιακών" κρατήρων.

Κακό Πλάι

Αναφέρεται από την Τσιποπούλου οινοχόη που παραδόθηκε από χωρικούς, είναι εισαγμένη κυπριακή, Red Slip και χρονολογείται στην υστερογεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο. Παρατηρείται ότι αυτός ο τύπος οινοχόης είναι φοινικικής προέλευσης και ότι ανάλογες έχουν βρεθεί στη Φορτέτσα, όπου υπάρχουν και ντόπιες μιμήσεις.

Μαρινάτος, 1931-1932: 5-11

Τσιποπούλου, 1987(α): 1-2, 251

6. Βραχάσι

Αναφέρονται από την Τσιποπούλου ορισμένα αγγεία που βρίσκονται στο Μουσείο Ηρακλείου (H 5914, H 9029-9035). Προέρχονται πιθανότατα από τάφο και χρονολογούνται στη γεωμετρική ή ανατολίζουσα περίοδο.

Τσιποπούλου, 1987(α): 2

7. Δρήρος

Ένας γεωμετρικός ναός, ένα νεκροταφείο και ένας αποθέτης έχουν δώσει κεραμική υπομινωικής έως ανατολίζουσας περιόδου, που τελευταία ξαναμελετήθηκε από την Τσιποπούλου.

A. Ναός

Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής του ανήκει στην ανατολίζουσα περίοδο, όμως υπάρχουν και λίγα αγγεία του τέλους της γεωμετρικής. Ανάμεσά τους μία υστερογεωμετρική οινοχόη, εισαγμένη από την Κόρινθο, προέλευση που έχει επιβεβαιωθεί και από την ανάλυση πηλού.

B. Νεκροταφείο

Περιλαμβάνει είκοσι πέντε τάφους, που σύμφωνα με την αρχική τους δημοσίευση κατατάσσονται σε τρεις κατηγορίες, οι οποίες φαίνεται να αντιστοιχούν και σε διαφορετικές περιόδους: 1) Ένας θολωτός τάφος, υπομινωικής περιόδου (αρ. 1), 2) Εννέα ταφές σε αγγεία, όπου διακρίνονται τεφροδόχα αγγεία και αγγεία με ενταφιασμούς, πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής περιόδου (αρ. 2-10), 3) Έντεκα ταφικά

²⁰ Οστόσο θυμίζει μεσογεωμετρικά.

περιφράγματα με καύσεις υστερογεωμετρικής περιόδου (αρ. 11-22). Έχουν βρεθεί ακόμα τέσσερις ενταφιασμοί πολύ κατεστραμμένοι (αρ. 23-26). Η Τσιμποπούλου μετά από τη μελέτη της κεραμικής τους καταλήγει στο ότι χρονολογούνται ένας στην υπομινωική περίοδο (1), δύο στην πρωτογεωμετρική Β' (6, 11), τέσσερις στην υστερογεωμετρική (4,12, 13, 18) και τρεις στην πρώιμη ανατολίζουσα (2,3,8). Για αμφορέα με λαβές στο λαιμό που τον χρονολογεί στην υστερογεωμετρική περίοδο, τον Δ2,(Van Effenterre, 1948, πίν.VII ,Δ2) παρατηρεί ότι μιμείται κυπριακά ψευδο-bucchero.

Διαπιστώνει ότι μερικά όστρακα είναι εισαγμένα:

- α) κυκλικό κομβίο πώματος (Van Effenterre, 1948, πίν. XVIII 6a) που θυμίζει μεσογεωμετρικά κυκλαδικά παραδείγματα,
- β) θραύσμα χείλους και πάνω τμήματος σώματος κρατήρα (Van Effenterre, 1948, πίν. XX, 4) που θυμίζει υστερογεωμετρικά μηλιακά ανάλογα.

Γ. Αποθέτης

Από αυτόν αναφέρονται τέσσερα αγγεία που χρονολογούνται στο τέλος της υστερογεωμετρικής ή στην αρχή της πρώιμης ανατολίζουσας.

Marinatos, 1936: 257-268

Van Effenterre, 1948: 23-38, 59-64

Τσιμποπούλου, 1985: 35-36, 40-41, 1987(α): 9-14, 253, 278-279

8. Κριτσά

Θολωτοί πρωτογεωμετρικοί τάφοι αναφέρονται από τον Πλάτωνα, ο οποίος ανέσκαψε δύο από αυτούς, από τους οποίους προέρχονται αρκετά αγγεία. Η Τσιμποπούλου τα αναφέρει χωρίς όμως να προχωράει σε περαιτέρω μελέτη τους. Παρατηρεί μόνο ότι οι τάφοι συνδέονται στυλιστικά και χρονολογικά με τους θολωτούς του Βρόκαστρου και του Βροντά στο Καβούσι.

Πλάτων, 1953(α): 485-490

Τσιμποπούλου, 1987(α): 14-15

9. Βρόκαστρο

Η κεραμική από τον οικισμό και τους τάφους του Βρόκαστρου πρωτοδημοσιεύθηκε στις αρχές του αιώνα από τη Hall και πρόσφατα ξαναμελετήθηκε από την Τσιμποπούλου. Χρονολογείται στην υπομινωική, πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο, ενώ αναφέρονται και κάποια όστρακα και αγγεία πρωτογεωμετρικά Β' (έχει και ανατολίζοντα).

Α. Οικισμός

Έχει δώσει υπομινωική έως υστερογεωμετρική κεραμική. Ανάμεσα στα όστρακα η Τσιμποπούλου εντοπίζει κάποια (Hall, 1914, εικ. 50, D,F) που συνδέονται με τα πρωτογεωμετρικά Β' της Κνωσού, αλλά και κάποια που δείχνουν σχέσεις με τα Δωδεκάνησα (Hall, 1914, εικ. 52). Αναφέρει εισαγωγές και μιμήσεις:

- α) Ομάδα εισαγμένων υστερογεωμετρικών οστράκων από κρατήρα με εικονογραφική διακόσμηση που ανήκουν σε αγγείο από την Εύβοια (Hall, 1914, εικ. 53, όλα εκτός από το Ε προέρχονται από ένα αγγείο) και έχουν συνδεθεί από τον Coldstream με το ζωγράφο του Cesnola, ενώ η Hall τα είχε θεωρήσει αττικά.
- β) Οστρακο από το χείλος υστερογεωμετρικού κρατήρα (Hall, 1914, 98, εικ. 53, Ε) ευβοϊκού ή κυκλαδικού.
- γ) Αττική υστερογεωμετρική Ι πυξίδα (Hall 1914, πίν. XXVI, που ήδη από την Hall σημειώνεται ότι πρέπει να είναι εισαγμένη).
- δ) Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, πρώιμος υστερογεωμετρικός, εισαγμένος μάλλον από την Αττική (Hall 1914, πίν. XXVIII).
- ε) Υπάρχει ακόμα ένας αμφορέας με λαβές στην κοιλιά (Hall, 1914, 100, εικ. 54) που χρονολογείται πιθανότατα στο πρώτο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα και αποτελεί μίμηση μεσογεωμετρικού κυκλαδικού τύπου.

Εκτός όμως από αυτά σε ορισμένους γεωμετρικούς σκύφους ο Coldstream (1968, 259) διαπιστώνει ενδείξεις αττικής επίδρασης ως προς το σχήμα, αλλά ορισμένες φορές και ως προς τη διακόσμηση (Hall, 1914, εικ. 51G, 60A, 68B-C, 69).

Β. "Ιερό" (αποθέτης)

Από το "Ιερό" προέρχεται υψίπους κρατήρας μεσογεωμετρικός (Hall 1914, 173, εικ. 106). Ο Coldstream τον έχει θεωρήσει κυκλαδικό, όμως η Τσιμποπούλου κυρίως λόγω του πηλού τον θεωρεί αττικό²¹.

Γ. Τάφοι

Έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις και περιλαμβάνουν διαφορετικούς τύπους, συγκεκριμένα θολωτούς τάφους, ταφικά περιφράγματα, ταφικό σπήλαιο καθώς και ταφές στον οικισμό, μέσα σε σπίτια. Η κεραμική από τους θολωτούς τάφους είναι κυρίως υπομινωική και πρωτογεωμετρική. Η Τσιμποπούλου αναφέρει μία πυξίδα με πώμα από τον τάφο III στα Καρακοβίλια (Hall, 1914, πίν. XXVII, 2) ως πρωτογεωμετρική Β', ενώ από τον τάφο I προέρχεται αμφορέας με λαβές στο λαιμό (Hall, 1914, πίν. XXXIII) ύστερος πρωτογεωμετρικός, τον οποίο θεωρεί πιθανότατα εισαγμένο, χωρίς να προσδιορίζεται από που, με παράλληλα όμως από τη Θεσσαλία, την Εύβοια και τα Δωδεκάνησα.

Στα ταφικά περιφράγματα εντοπίζει αρκετά πρωτογεωμετρικά Β' αγγεία όπως κρατήρα (Hall, 1914, 168, εικ. 101), δύο υδρίες (Hall, 1914, εικ. 99B και 103), οινόχρη (Hall, 1914, εικ. 99A), ληκύθιο (το αναφέρει ως αρύβαλλο Hall, 1914, εικ. 99 C), κάλαθο (εικ. 99 D), καθώς και τρεις αμφορείς με λαβές στην κοιλιά, ο ένας υστερογεωμετρικός (εικ. 96), οι δύο πρωτογεωμετρικοί Β' (εικ. 102), στους οποίους είναι φανερή η κυκλαδική επίδραση. Ο πρώτος θυμίζει ως προς το σχήμα τους "παριανούς" αμφορείς.

Hall, 1914

²¹Ενώ στα εισαγμένα αγγεία τον αναφέρει ως μεσογεωμετρικό, στην αρχή αναφερόμενη στην κεραμική από το Βρόκαστρο (1987(α), 9) τον χαρακτηρίζει υστερογεωμετρικό Ι.

Τσιμποπούλου, 1987(α): 2-9, 251-253

10. Επισκοπή

Νεκροταφείο της υστερομινωικής ΙΙΙ περιόδου που συνεχίζεται και στην υπομινωική. Αναφέρεται από την Κάντα πρόχους (αρ. 145) ανάλογη με αυτές του Καρφιού²² και πτηνόμορφο αγγείο υπομινωικής περιόδου.

Kanta, 1980: 154

Τσιμποπούλου, 1987(α): 18

11. Καβούσι

Δύο οικισμοί στις θέσεις Βροντάς και Κάστρο και τάφοι στις θέσεις Βροντάς, Αλώνι, Πλάι του Κάστρου και Σκουριασμένος έχουν δώσει κεραμική υπομινωικής έως υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου. Οι ανασκαφές άρχισαν στην αρχή του αιώνα μας από την Boyd για να συνεχισθούν συστηματικά από την Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή τις δύο τελευταίες δεκαετίες, με σκοπό να επανεξετάσουν τις θέσεις που είχαν ερευνηθεί από την Boyd και την Hall. Η Τσιμποπούλου έχει ξαναμελετήσει την κεραμική από τις παλιές ανασκαφές, ενώ αναμένεται η τελική δημοσίευση της κεραμικής από τις καινούργιες, στοιχεία για την οποία δίνονται ήδη σε ορισμένα άρθρα.

A. Οικισμοί.

Βροντάς

Σύμφωνα με την Boyd η εγκατάσταση στον οικισμό του Βροντά είχε αρχίσει στην υπομυκηναϊκή περίοδο, όμως οι τελευταίοι καθαρισμοί στο χώρο έδειξαν ότι άρχισε στην υστερομινωική ΙΙΙ περίοδο και συνεχίστηκε έως την πρωτογεωμετρική. Ανάμεσα στα επιφανειακά ευρήματα υπήρχαν και όστρακα γεωμετρικής περιόδου. Έτσι οι περίοδοι που μαρτυρούνται από την κεραμική είναι τρεις:

1. Υστερομινωική ΙΙΙ Γ -υπομινωική: 12ος-11ος π.Χ. αιώνα - τέλος του πρώτου τέταρτου του 9ου π.Χ. αιώνα.
2. Υστερογεωμετρική: δεύτερο μισό 8ου π.Χ. αιώνα. Ανάμεσα στα υστερογεωμετρικά όστρακα που απεικονίζονται υπάρχει ένα (Day - Coulson - Gesell, 1986, 370 εικ. 9,19) από κρατήρα(;) που έχει διακόσμηση ανάλογη με αυτή που η Τσιμποπούλου (1987, 227-231) έχει ονομάσει ετεοκρητικό πυκνό ρυθμό.
3. Αφού εγκαταλείφθηκε ο οικισμός σε ορισμένα δωμάτια μαρτυρείται δεύτερη χρήση στην υστερογεωμετρική και υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα για ταφές:
  - Στη γωνία του δωματίου Ε3. Καύση υστερογεωμετρική από την οποία αναφέρονται δύο κύπελλα.
  - Σε χώρο βορειοανατολικά του δωματίου C2 (τάφος 4). Ταφή από την οποία προέρχεται μία οινοχόη (Gesell, Day, Coulson, 1988, 284, εικ.

---

²²Η Τσιμποπούλου αντί για την πρόχου αναφέρει ψευδόστομο αμφορέα.

2,1 V.87.89) υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα, πιθανότατα εισαγμένη, και τμήμα αρυβάλλου κρητοκυπριακού τύπου (Gesell - Day - Coulson, 1988, 284, εικ. 2,5, V.87.69) υστερογεωμετρικής-πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου.

- Στο δωμάτιο C4. Κιβωτιόσχημος τάφος (5). Στα κτερίσματα συμπεριλαμβάνεται σκύφος υστερογεωμετρικός, (Gesell - Day - Coulson, 1988, πίν. 74: f, V.87.128) που η διακόσμησή του αποτελεί τοπική μίμηση ενός υστερογεωμετρικού κρατήρα από την Κνωσό.

- Στο οικοδόμημα Η. Ενταφιασμός, με τον οποίο σχετίζονται τουλάχιστον δύο σκύφοι.

Κάστρο

Οι Gesell, Day, Coulson, (1985, 355) αναφέρουν ότι ο οικισμός στο Κάστρο κατοικήθηκε συνεχώς από την πρωτογεωμετρική έως την πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο, συγκεκριμένα από τον ύστερο 10ο έως τον πρώιμο 7ο π.Χ. αιώνα, ενώ ο Coulson (1990, 191) αναφέρει ότι ο οικισμός πιθανότατα ιδρύθηκε κατά την υπομινωική-πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο, ωστόσο η πρωιμότερη ένδειξη προέρχεται από την πρωτογεωμετρική Β'. Αραιές είναι οι ενδείξεις από την πρωτογεωμετρική-μεσογεωμετρική, ενώ οι υστερογεωμετρικές και πρώιμες ανατολίζουσες είναι άφθονες. Σε αυτές τις περιόδους ο οικισμός γνώρισε τη μεγαλύτερή του άνθηση.

Στην κεραμική του αντιπροσωπεύονται η πρωτογεωμετρική, πρωτογεωμετρική Β', πρώιμη, μέση και ύστερη γεωμετρική και η πρώιμη ανατολίζουσα περίοδος. Αναφέρεται μεσογεωμετρικό όστρακο εισαγμένο (Gesell - Day - Coulson, 1988, πίν. 83: α, αριστερά) που η διακόσμησή του έχει παράλληλα, για παράδειγμα, σε μεσογεωμετρικό αγγείο της Κνωσού, καθώς και όστρακο από αμφορέα ή υδρία (Gesell, Day, Coulson, 1985, 348, εικ. 10, K10, πίν. 95: d) που ο πηλός και η διακόσμησή του έχουν ανάλογα σε υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα υδρία από τον τάφο στο Σκουριασμένο.

Β. Τάφοι

Βροντάς

Θολωτοί τάφοι από τους οποίους προέρχεται πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική στην οποία οι Coulson, Day, Gesell διακρίνουν τρεις περιόδους: 1. Υπομινωική-πρώιμη πρωτογεωμετρική, 2. πρωτογεωμετρική Β', 3. πρώιμη γεωμετρική-μέση γεωμετρική. Ανάμεσα στην κεραμική αυτή υπάρχει μία λάκαινα (Coulson - Day - Gesell, 1983, 403, εικ. 6,13, πίν. 77: α) που χρονολογείται στα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα, χρονολόγηση την οποία υιοθετεί και η Τσιμποπούλου (1987, 20, 258-259), η οποία όμως παρατηρεί ότι είναι εισαγμένη, ίσως από την Πελοπόννησο. Αν και η ανάλυση πηλού έδειξε ότι το αγγείο μπορεί να είναι ντόπιο, επισημαίνει ότι ο πηλός του είναι διαφορετικός από των άλλων αγγείων του Καβουσιού. Εκτός από τους θολωτούς έχει βρεθεί και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, που η κεραμική του αναφέρεται ότι είναι δύσκολο να χρονολογηθεί, ωστόσο έχει παράλληλα στο μεσογεωμετρικό ή υστερογεωμετρικό υλικό της Κρήτης.

Αλώνι

Θολωτοί τάφοι. Η κεραμική που αναφέρεται από την Τσιμποπούλου χρονολογείται στη γεωμετρική και ύστερη γεωμετρική περίοδο, ενώ οι Coulson, Day, Gesell αναφέρουν ότι ίσως υπάρχουν και εδώ οι τρεις φάσεις που προτάθηκαν για την κεραμική από τους τάφους του Βροντά, (1. υπομινωική-πρώιμη πρωτογεωμετρική, 2. πρωτογεωμετρική Β', 3. πρώιμη γεωμετρική-μέση γεωμετρική) μόνο που στο Αλώνι η τελευταία φάση είναι μεγάλη και εκτείνεται ως την υστερογεωμετρική. Για ένα γεωμετρικό ηθμό (Coulson - Day - Gesell, 1983, πίν. 78: b. Τσιμποπούλου, 1987, πίν. 10,11, Η 2822) η Τσιμποπούλου παρατηρεί ότι συνδέεται πιθανώς με κυπροφαινικικά πρότυπα και πιθανόν να χρονολογείται στην υστερογεωμετρική ή στη μεταβατική περίοδο προς την πρώιμη ανατολίζουσα, ενώ ο Coulson (1990, 190) ότι είναι ίσως υστερογεωμετρικός και δεν έχει παράλληλα στην Κρήτη.

Πλάι του Κάστρου

Ομάδα αγγείων προερχόμενη από τάφο. Χρονολογείται από την υπομινωική-πρώιμη πρωτογεωμετρική έως την ύστερη γεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα, συμπεριλαμβανομένων και πρωτογεωμετρικών Β'. Η Τσιμποπούλου έχει εντοπίσει υδρία ύστερη πρωτογεωμετρική (Η 696) εισαγμένη από την Αττική, προέλευση που έχει επιβεβαιωθεί και από την ανάλυση πηλού, και οινοχόη (Η 707) πρωτογεωμετρική Β' που φανερώνει κυπριακή επίδραση. (Αναφέρει και αρύβαλλο Η 718, Black-on-Red, κυπροαρχαϊκό Ι, όμως Black-on-Red στην Κνωσό έχουν βρεθεί σε προηγούμενη περίοδο, ενώ κυπροαρχαϊκά έχουν βρεθεί με υστερογεωμετρικά της Κρήτης).

Σκουριασμένος

Θολωτός τάφος. τα αγγεία του οποίου χρονολογούνται στην υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο. Ανάμεσά τους η Τσιμποπούλου εντοπίζει πίθο (Η 1953), που χρονολογείται στη μετάβαση από την ύστερη γεωμετρική προς την πρώιμη ανατολίζουσα και είναι εισαγμένος από την Κνωσό, και οινοχόη ίδιας χρονολόγησης (Η 1954) που μιμείται κυπριακά πρότυπα. Ενώ άλλη οινοχόη, Η 1955, που αναφέρεται από τον Payne (1927-1928, 276 και 2) ως εισαγμένη ίσως από την Κεντρική Κρήτη, μνημονεύεται από την Τσιμποπούλου απλά ως δείγμα μοναδικό για την περιοχή.

- Από την Τσιμποπούλου αναφέρονται δεκαπέντε αγγεία στο Μουσείο Ηρακλείου από το Καβούσι χωρίς όμως ένδειξη συγκεκριμένης προέλευσης. Ανάμεσά τους υπάρχει οινοχόη με ανάγλυφες ραβδώσεις (Η 3694), πρωτογεωμετρική Β', που ανήκει σε κυπριακό τύπο και δύο κερατόσχημα αγγεία (Η 1986, Η 1987), υστερογεωμετρικά, που συνδέονται με κυπριακά και γενικότερα ανατολικά πρότυπα.

Γενικά για την κεραμική από τους τάφους στο Πλάι του Κάστρου και στο Σκουριασμένο, οι Coulson, Day, Gesell, παρατηρούν ότι κατά τη διάρκεια α) της υπομινωικής έως πρώιμης πρωτογεωμετρικής και β) της πρωτογεωμετρικής Β' φάσης εμφανίζει πολύ μικρή ομοιότητα με τις εξελίξεις στην Κνωσό και στις άλλες περιοχές της Κεντρικής Κρήτης.

Θεωρούν πιθανό οι δύο αυτές φάσεις να ανήκουν σε μία πραγματικά ετεοκρητική περίοδο, στην οποία οι εξελίξεις συμβαίνουν ανεξάρτητα από την Κεντρική Κρήτη. Μόνο κατά την πρώιμη-μέση γεωμετρική αναπτύσσονται στο Καβούσι σχέσεις με άλλα μέρη του νησιού.

Boyd, 1901: 135-147

Coulson - Day - Gesell, 1983: 389-413, 1988: 344-349, 1989/1990: 301-308

Gesell, 1985: 134-136

Gesell - Day - Coulson, 1985: 341-355, 1988 : 279-301

Τσιμποπούλου, 1985: 36-37, 40-43, 45, 1987(α): 18-26, 253-259

Day - Coulson - Gesell, 1986: 355-387

Coulson, 1990: 185-193

12. Άγιος Γεώργιος Σητείας

Θαλαμωτοί τάφοι στη θέση Μαντάλια και θολωτοί στη θέση Μαντάλια Κεφάλια και Αμμουδόπλακα έχουν δώσει κεραμική υστερογεωμετρικής και υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου. Πιθανόν από τάφο προέρχεται και ομάδα αγγείων ίδιας χρονολόγησης που παραδόθηκε το 1918 στο Μουσείο Ηρακλείου. Εκτός από αυτή όμως δεκαοκτώ αγγεία υστερογεωμετρικής και υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας από τον Άγ. Γεώργιο βρίσκονται στη Συλλογή Κ. και Μ. Μητσοιάκη, ενώ υπάρχουν πολλά αγγεία στο Μουσείο χωρίς συγκεκριμένη ένδειξη προέλευσης. Το μεγαλύτερο μέρος και αυτών χρονολογείται στην υστερογεωμετρική και υστερογεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα, αναφέρονται όμως και δύο πρωτογεωμετρικά Β' καθώς και ένα ή δύο πρωτογεωμετρικά και πρώιμα υστερογεωμετρικά.

Παρατηρείται από την Τσιμποπούλου ότι η λαβή οينوχής (Η 7419) υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας μιμείται πιθανότατα υστερογεωμετρικά αττικά πρότυπα, ενώ εντοπίζεται αρύβαλλος (Σ 3968) υστερογεωμετρικός πιθανότατα εισαγμένος από την Πελοπόννησο, εντάσσεται μάλιστα στην κατηγορία των "αργίτικων μονόχρωμων". Ακόμα σε δύο υστερογεωμετρικές οينوχές (Σ 3920 και Π 86) και σε τρεις υστερογεωμετρικούς αμφορείς με λαβές στην κοιλιά (ΑΝ. 1813, Α.Ν. 1814, Α.Ν. 1815) διαπιστώνεται κυπριακή επίδραση στη διακόσμηση.

Τσιμποπούλου, 1985: 39-40, 1987(α): 27-35, 259

13. Άγιος Στέφανος

Ταφικό σπήλαιο από το οποίο προέρχεται πρωτογεωμετρική Β' και υστερογεωμετρική κεραμική.

Σε προχωρημένη ύστερη γεωμετρική πυξίδα (Σ 4531), τυχαίο εύρημα από αυτή τη θέση, η Τσιμποπούλου διαπιστώνει επιρροή της Κορίνθου στη διακόσμηση.

Πλάτων, 1954(β): 368

Τσιμποπούλου, 1987(α): 35-36

14. Αδρόμυλοι

- Από το νεκροταφείο Συκιάς-Αδρομύλων που αποτελείται από θολωτούς τάφους αναφέρεται κεραμική υπομινωικής έως πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου.

- Υπάρχει και ομάδα αγγείων που προέρχονται από τάφο και στις αρχές του αιώνα μας παραθόθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου. Δημοσιεύθηκαν από τον Dgoor και τελευταία ξαναμελετήθηκαν από την Τσιμποπούλου η οποία τα χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική Β', υστερογεωμετρική και πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο. Έχει εντοπίσει μία πρόχου με πλάγια προχολή (H 3211), υστερογεωμετρική, που είναι μίμηση κυπριακού τύπου.

Από τον Dgoor έχει εντοπιστεί και τμήμα από μόνωτο κύπελλο(;) ή κρατηρίσκο(;) (Dgoor, 1905-1906, 50, εικ. 27) που θυμίζει ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση αττικά γεωμετρικά. Ο Coldstream (1968, 260) προσδιορίζει περισσότερο την επίδραση αναφέροντας ότι μιμείται τον αττικό μεσογεωμετρικό II κάνθαρο.

Dgoor, 1905-1906: 43-57

Πλάτων, 1953(α): 489-490, 1954(α): 511-512, 1954(β): 367

Τσιμποπούλου, 1985: 38-39, 1987(α): 36-40,

15. Ζάκρος

A. Οικισμοί

Από τμήμα οικισμού στη θέση "στις Ταβέρνες" αναφέρονται τέσσερα όστρακα μάλλον γεωμετρικά, ενώ από τη θέση "Χοιρόμανδρες" όπου έχει βρεθεί τμήμα άλλου οικισμού αναφέρεται ένα γεωμετρικό όστρακο.

B. Τάφοι

Έξι ταφικά σπήλαια στις θέσεις Ελληνικά, Κούκου Κεφάλι και Μαλακάρη έχουν δώσει κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, υστερογεωμετρικής (και πρώιμης ανατολίζουσας) περιόδου.

Γ. Ομάδα τεσσάρων γεωμετρικών αγγείων αναφέρεται ότι βρέθηκε στην περιοχή το 1963.

- Ακόμη στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόδρη υπάρχει τριφυλλόστομη προχοΐσκη (αρ. 432) ύστερη πρωτογεωμετρική (9ος π.Χ. αιώνας) από τη Ζάκρο.

Boardman, 1961: 97

Pendlebury, 1965: 316

Τσιμποπούλου, 1987(α): 41-42

16. Ίτανος

Κεραμική ύστερης γεωμετρικής περιόδου (και ανατολίζουσας) έχει βρεθεί σε μεταγενέστερο οικισμό, αλλά και σε συλημένο ελληνιστικό τάφο. Η Τσιμποπούλου παρατηρεί ότι είναι φανερές κάποιες κυκλαδικές επιδράσεις, ενώ εισαγμένα όστρακα έχουν ήδη εντοπιστεί από τον Deshayes και ξανασυζητηθεί από την Τσιμποπούλου. Πρόκειται για τα εξής:

- α) Τμήμα λαιμού υστερογεωμετρικής οινόχους (Deshays, 1951, 208, πίν. XXV,2) που ο Deshays λόγω της διακόσμησης έχει θεωρήσει πιθανότατα βοιωτική, ενώ η Τσιμποπούλου από τη μία επισημαίνει ότι το διακοσμητικό θέμα της ζώνης των ρόμβων υπάρχει και στη Σάμο, απ' όπου θεωρεί ότι θα ήταν ευκολότερο να εισαχθεί στην Ίτανο, από την άλλη σημειώνει ότι θα μπορούσε να είναι κυκλαδική.
- β) Τμήμα χείλους με τη λαβή από ύστερο γεωμετρικό πινάκιο (Deshays, 1951, 208, πίν. XXV,1, "παριανό", θυμίζει πινάκια που έχουν βρεθεί στη Δήλο. Με την άποψη αυτή του Deshays συμφωνεί και η Τσιμποπούλου.
- γ) Δύο όστρακα από κλειστό αγγείο με διακόσμηση ψευδοσπειρών (Deshays, 1951, 204-205, εικ.2,5, πίν. XXIII,3,4), ύστερο γεωμετρικό, που ο Deshays θεωρεί μάλλον ντόπιο, αλλά η Τσιμποπούλου εισαγμένο, κυκλαδικό. Παρατηρεί ότι μοιάζει πολύ με τους υπογεωμετρικούς πίθους της Θήρας.

- Ακόμα υπάρχει μία ομάδα αγγείων που προέρχονται πιθανότατα από τάφο, είχαν δωρηθεί στο Μουσείο Ηρακλείου και τώρα βρίσκονται στα Μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας. Πρόκειται για πέντε ύστερα γεωμετρικά και πρώιμα ανατολίζοντα αγγεία.

Deshays, 1951: 201-109

Τσιμποπούλου, 1987(α): 42-44, 259-261

17. Καρύδι

Στη θέση Πλατύβολος, στο σπήλαιο Κατωφύγι, αναφέρονται από τον Faugé όστρακα υπομινωικής περιόδου.

Τσιμποπούλου, 1987(α): 44

18. Κρυά

Νεκροταφείο αποτελούμενο από θολωτούς τάφους που χρονολογούνται στην υστερομινωική III Γ, υπομινωική και πρωτογεωμετρική περίοδο. Ό,τι γνωρίζουμε για την κεραμική του προέρχεται από τις αναφορές της ανασκαφής, όπου απλά σημειώνεται η ύπαρξη ταφικών πίθων, κρατήρα, κυπέλλου, σκύφων, αμφορίσκων, ψευδόστομων αμφορίσκων, πρόχειων, θήλαστρου και φλασκιού.

Δαβάρας, 1973: 931-932, 1976: 381-382, 1977: 336-338

Τσιμποπούλου, 1987(α): 45

19. Παλαίκαστρο

Οικισμός μινωικής περιόδου στον οποίο έχουν βρεθεί και λίγα αγγεία ύστερα γεωμετρικά, ενώ αναφέρονται και κάποια γεωμετρικά όστρακα.

Dawkins, 1901-1902: 320

Τσιμποπούλου, 1987(α): 46-47

20. Πισκοκέφαλο

Μπεράτι

Ταφικό σπήλαιο από το οποίο προέρχονται περίπου σαράντα αγγεία τα οποία ο Πλάτων χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο, ενώ η Τσιποπούλου αναφερόμενη σε αυτά, χωρίς όμως να τα δημοσιεύει αναλυτικά, παρατηρεί ότι ελάχιστα είναι παλιότερα από την ύστερη γεωμετρική περίοδο, όπως ένα κωνικό κύπελλο, που πιθανόν να χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική Β'. Ο Πλάτων αναφέρει ότι τα αγγεία αυτά τόσο για το σχήμα, όσο και για τη διακόσμηση είναι χαρακτηριστικά της παραγωγής των ανατολικών εργαστηρίων, που διέπονται από επαρχιακό πνεύμα.

Πλάτων, 1952(β): 639-643

Τσιποπούλου, 1987(α): 47-48

Κεφάλαια

Ταφικό σπήλαιο ανάλογο με αυτό στο Μπεράτι, από το οποίο προέρχονται αρκετά αγγεία, που ο Πλάτων θεωρεί προχωρημένα πρωτογεωμετρικά. Ο Coldstream τα θεωρεί χαρακτηριστικά της πρώιμης φάσης της "ετεοκρητικής" κεραμικής και τα χρονολογεί στο τέλος του 9ου ή τις αρχές του 8ου π.Χ. αιώνα. Τέλος η Τσιποπούλου παρατηρεί ότι αρκετά πλησιάζουν προς τα πρωτογεωμετρικά Β' σχήματα, ότι η διακόσμηση θυμίζει μέσα γεωμετρικά κνωσιακά πρότυπα, ωστόσο αφού συγκρίνει τη διακόσμησή τους με αυτή αγγείων από τους Αδρόμυλους, την Πραισό και το Σταυρωμένο τα χρονολογεί σε πρώιμη φάση της ύστερης γεωμετρικής. Ακόμα εντοπίζει αμφορέα με λαβές στο λαιμό που η διακόσμησή του θυμίζει ανάλογη αμφορέα από το θολωτό τάφο Ι του Βρόκαστρου.

Πλάτων, 1953(β): 292-294

Τσιποπούλου, 1987(α): 48-49

- Αναφέρεται ακόμα πιξίδα πρωτογεωμετρική (Σ 4066) που προήλθε από κατάσχεση της χωροφυλακής.

Τσιποπούλου, 1987(α): 49

21. Πραισός

Κυρίως από τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στις αρχές του αιώνα μας, αλλά και από σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, και από κατασχέσεις και παραδόσεις, προέρχεται κεραμική πρωτογεωμετρικής και κυρίως ύστερης γεωμετρικής περιόδου.

Α. Τάφοι

Από το ταφικό σπήλαιο "στις Σκάλες" προέρχεται κεραμική ύστερης γεωμετρικής (και πρώιμης ανατολίζουσας) περιόδου, κυρίως όστρακα από κύπελλα, σκύφους και κρατηρίσκους.

- Στο θολωτό τάφο Α βρέθηκαν πολλά γεωμετρικά όστρακα. Αναφέρονται και τρία αγγεία που το ένα χρονολογείται στην

υστερογεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα φάση και τα δύο στην πρώιμη ανατολίζουσα. Το υστερογεωμετρικό/πρώιμο ανατολίζον είναι κοσμημένο μόνωτο κύπελλο (H 3843, Bosanquet, 1901-1902, εικ. 10, Τσιμποπούλου, 1987, πίν. 112) που η Τσιμποπούλου θεωρεί ότι είναι εισαγμένο πιθανότατα από την Ελεύθερνα. Ωστόσο κρίνοντας από τη φωτογραφία η προέλευση αυτή δεν φαίνεται πιθανή, αφού τα κοσμημένα μόνωτα κύπελλα της Ελεύθερνας διαφέρουν ως προς το σχήμα και ιδιαίτερα ως προς τη διακόσμηση.

- Από τον λαξευτό τάφο C (που έχει δώσει πρώιμη ανατολίζουσα κεραμική) αναφέρεται εισαγμένος ύστερος γεωμετρικός κορινθιακός αρύβαλλος (Τσιμποπούλου, 1983 [1990], 103, υπ. 73).

- Από τον τάφο των Βαβέλλων προέρχονται πέντε αγγεία που χρονολογούνται από την Τσιμποπούλου σε πρώιμη φάση της ύστερης γεωμετρικής.

- Από ταφικά περιφράγματα που αναφέρονται από την Τσιμποπούλου ως τάφοι 1953-1954 προέρχονται πολύ λίγα ύστερα γεωμετρικά αγγεία.

- Λίγα ύστερα γεωμετρικά αγγεία παραδόθηκαν από ιδιώτη και προέρχονται από τάφο που αναφέρεται από την Τσιμποπούλου ως τάφος 1961-1962.

- Από θολωτό πιθανότατα τάφο στα Μαυρίκια προέρχονται τριάντα έξι αγγεία που χρονολογούνται από την Τσιμποπούλου στην πρωτογεωμετρική Β' και στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Ανάμεσά τους έχει εντοπίσει αρύβαλλο (A.N. 1588) ύστερο γεωμετρικό που μιμείται κυπριακό τύπο και κάλαθο (Σ 3551) επίσης ύστερο γεωμετρικό που μιμείται κορινθιακό τύπο.

- Από θαλαμωτό τάφο, που αναφέρεται ως ανασκαφή τάφου 1978, προέρχονται αγγεία ύστερης γεωμετρικής περιόδου.

B. Δωρεές - Κατασχέσεις - Παραδόσεις - Άγνωση Προέλευση

- Ομάδα πέντε αγγείων δωρήθηκε στο Μουσείο Ηρακλείου από τον Επίσκοπο Αμβρόσιο, και αναφέρεται από την Τσιμποπούλου ως δωρεά Επισκόπου, 1897-1898. Ανάμεσά τους ένα φλασκι υπομινωικό (H 1435) και δύο κύπελλα, το ένα μόνωτο (H 1444) το άλλο άωτο κωνικό (H 1443), ύστερα γεωμετρικά(;).

- Σαράντα πέντε αγγεία αν και προέρχονται από τις ανασκαφές των Άγγλων δεν έχουν συγκεκριμένη ένδειξη προέλευσης. Χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική, πρωτογεωμετρική Β' και ύστερη γεωμετρική περίοδο (και ανατολίζουσα). Ανάμεσά τους η Τσιμποπούλου εντοπίζει εισαγμένο αμφορέα με λαβές στο λαιμό (H 2053 πίν. 118, 171) ύστερο γεωμετρικό/πρώιμο ανατολίζοντα, κυκλαδικό, χαρακτηριστικό δείγμα "παριανού" αμφορέα. Η προέλευση από τις Κυκλάδες επιβεβαιώθηκε από την ανάλυση πηλού. Επίσης μόνωτο κύπελλο, υστερογεωμετρικό, πιθανώς εισαγμένο. Ακόμα, κυλινδρική πρόχου (H 2002, Τσιμποπούλου, 1987, πίν. 119, 239) ύστερη γεωμετρική που αποτελεί μίμηση κυπριακού

τύπου²³, και ευρύστομη πρόχου (H 6234, Τσιμποπούλου, 1987, πίν. 123, 237) ύστερη γεωμετρική που μιμείται αττικό τύπο της ύστερης γεωμετρικής II A, σύνδεση με την Αττική που την είχε ήδη επισημάνει ο Droop.

- Κατάσχεση από ιδιώτη το 1965 απέδωσε τρία αγγεία πρωτογεωμετρικά και τρία γεωμετρικά (και πίθο ανατολίζουσας περιόδου).
- Από τη θέση Τζανή Μετόχι το 1962 ιδιώτης παρέδωσε μόνωτο κύπελλο (A.N. 1166, Τσιμποπούλου, 1987, πίν. 263) που η Τσιμποπούλου θεωρεί πιθανότατα πρωτογεωμετρικό Β'.

Bosanquet, 1901-1902: 231-257

Droop, 1905-1906: 24-37

Τσιμποπούλου, 1985: 38,41, 1987(α): 49-62, 261-265, 1990: 103

22. Σκλάβοι

Η Τσιμποπούλου αναφέρει ότι από τη θέση Αβελιακός προέρχονται εξήντα δύο αγγεία από κατάσχεση από ιδιώτη το 1965. Πρέπει να βρέθηκαν σε τάφο ή τάφους και χρονολογούνται από το τέλος της υστερομινωικής III Γ έως την πρώιμη ανατολίζουσα. Συγκεκριμένα από τις περιόδους που μας ενδιαφέρουν αναφέρονται πρωτογεωμετρικά, πρωτογεωμετρικά Β' και ύστερα γεωμετρικά.

- Μόνωτο κύπελλο (Σ 4003, Τσιμποπούλου 1987, πίν. 143, 265) από τάφο στη θέση Φαρμοκοκέφαλο, ύστερο γεωμετρικό, εισαγμένο από τις Κυκλάδες όπως έδειξε η ανάλυση πηλού.

Τσιμποπούλου, 1987(α): 63-64, 265-266

23. Σκοπή

Σε τάφους στη θέση Δρογγαρά βρέθηκαν τέσσερα υπομινωικά αγγεία.

Τσιμποπούλου, 1987(α): 64-65.

24. Ζου

A. Σταυρωμένος

Ταφικό σπήλαιο στο οποίο έχουν βρεθεί πρωτογεωμετρικά Β' και ύστερα γεωμετρικά αγγεία σύμφωνα με τη χρονολόγησή τους από την Τσιμποπούλου.

Πλάτων, 1954(β): 363

Τσιμποπούλου, 1987(α): 65

B. Αγροικία μινωική, όπου υπάρχουν υστερότεροι τοίχοι, κάμποι από τους οποίους χρονολογούνται από τον Πλάτωνα στους γεωμετρικούς χρόνους. Αναφέρει ότι βρέθηκαν λίγα γεωμετρικά όστρακα (από αγγείο κοσμημένο με ομόκεντρους κύκλους και από αγγείο κοσμημένο με αβακωτό).

²³Είναι το ίδιο αγγείο που αλλού αναφέρεται ως κυλινδρική πρόχου με αριθμό H 2207 (Τσιμποπούλου, 1985, 38, 40-41).

Πλάτων, 1955(α): 290

25. Σφακιά

Στη θέση Πατέλα βρέθηκε από τον Πλάτωνα θολωτός τάφος από τον οποίο προέρχονται αρκετά αγγεία που χρονολογούνται από την Τσιμποπούλου προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο Πλάτων έχει παρατηρήσει ότι τα αγγεία είναι όμοια με εκείνα της περιοχής Συκιάς-Αδρομύλων.

Πλάτων, 1955(α): 295-296

Τσιμποπούλου, 1987(α): 66

26. Χαμαίζι

Λιόπετρο

Από θολωτό τάφο προέρχεται κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής και πρωτογεωμετρικής Β' περιόδου.

Φατσή

Από πέντε θολωτούς τάφους προέρχονται αγγεία που χρονολογούνται από την υπομινωική έως την πρωτογεωμετρική Β' περίοδο.

Τσιμποπούλου, 1987(α): 66-67

27. Άγιος Σπυρίδωνας

Ταφικό σπήλαιο, που η κεραμική του κατατάσσεται από την Τσιμποπούλου στις ακόλουθες φάσεις: 1) υστερομινωική III A2, 2) υπομινωική-πρωτογεωμετρική, 3) πρωτογεωμετρική Β'-πρώιμη γεωμετρική, 4) προχωρημένη φάση της ύστερης γεωμετρικής, 5) ύστερη γεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα.

Στο υλικό αυτό έχει εντοπίσει κάποιες επιδράσεις. Παρατηρεί ότι δύο οinoχόες, οι αρ. 6287 και 7294 (Τσιμποπούλου, 1990, 86-88, σχ. 5) είναι όμοιες, κατασκευασμένες προφανώς από τον ίδιο τεχνίτη και μοναδικές για την περιοχή της Σητείας, ενώ το σχήμα τους μιμείται τύπο γνωστό στην Αττική κατά το τελευταίο τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα. Ένας αρύβαλλος, αρ. 6292, (Τσιμποπούλου, 1990, 89, σχ. 6α), που χρονολογείται στο τέλος της υστερογεωμετρικής μιμείται ως προς το σχήμα κυπριακά πρότυπα. Τέλος για ένα υστερογεωμετρικό μόνωτο κωνικό κύπελλο, αρ. 7297 (Τσιμποπούλου, 1990, σχ. 8) παρατηρεί ότι ο τύπος του ίσως συνδέεται με πρότυπα από την Ανατολική Ελλάδα.

Τσιμποπούλου, 1990: 78-104

28. Ακρωτήριο Σίδερος

Στη θέση Κήποι Γρηγορίου κατά την αυτοψία μινωικού κτιρίου αναφέρεται από τον Πλάτωνα η περισυλλογή προχοϊσκής πρωτογεωμετρικών χρόνων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω από το Νομό Λασιθίου είναι γνωστή κεραμική υπομινωικής, πρωτογεωμετρικής, πρωτογεωμετρικής Β', πρῶιμης, μέσης και κυρίως ὕστερης γεωμετρικής, αλλά και υστερογεωμετρικής/πρῶιμης ανατολίζουσας περιόδου. Προέρχεται από πολλές θέσεις, μόνο που στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για παλιές ανασκαφές, ή για απλές αναφορές και για παραδόσεις και κατασχέσεις, έτσι που να λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα και τα συμπεράσματα να στηρίζονται στη στυλιστική ανάλυση. Λίγες είναι οι εξαιρέσεις με πιο σημαντική αυτή του Καβουσιού που ανασκάπτεται συστηματικά από την Αμερικάνικη Αρχαιολογική Σχολή. Μία άλλη είναι ο Άγιος Σπυρίδωνας. Ως προς το χώρο προέλευσης υπερτερούν και εδώ οι τάφοι, ενώ ακολουθούν οι οικισμοί (Άγιος Γεώργιος Παπούρα, Καρφί, Βρόκαστρο, Καβούσι, Ζάκρος, Ίτανος(;), Ζου(;), Παλαίκαστρο(;)) και τα ιερά (Δικταίο, Δρήρος).

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Αγγεία των περιόδων που εξετάζονται στην παρούσα εργασία υπάρχουν σε τρεις ιδιωτικές Συλλογές: Γιαμαλάκη, Μητσοτάκη και Μεταξά.

1. Συλλογή Γιαμαλάκη

Το 1950 δημοσιεύθηκε από τον Αλεξίου πήλινο ομοίωμα και είκοσι αγγεία της Συλλογής. Το 1987 ταυτίστηκε από τον Σακελλαράκη ο χώρος προέλευσης των δεκαπέντε που ήταν τάφοι στις Φυθιές Αρχανών (βλ. Αρχάνες, σελ. 42). Ωστόσο το 1953 η συλλογή πλουτίστηκε με καινούργια αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία αναφέρεται από τον Αλεξίου πρωτογεωμετρικό πτηνόμορφο αγγείο και πέντε αττικά, ίσως εισαγμένα, που λέχθηκε ότι προέρχονται από το Άδελε Ρεθύμνου.

Αλεξίου, 1950(α): 441-462, 1953: 501-502

Σακελλαράκης, 1987: 37-70

2. Συλλογή Μητσοτάκη

Στη Συλλογή αυτή υπάρχουν πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία που έχουν δημοσιευθεί από την Τσιμποπούλου στη διατριβή της, σε ένα άρθρο του ΑΔ του 1978 και στον κατάλογο της έκθεσης της Συλλογής. Δεκαοκτώ αγγεία υστερογεωμετρικά και υστερογεωμετρικά/πρῶιμα ανατολίζοντα προέρχονται από τον Άγιο Γεώργιο Σητείας (βλ. Αγ. Γεώργιο, σελ. 60), ορισμένα πρωτογεωμετρικά και πρωτογεωμετρικά Β' αποδίδονται στο εργαστήριο των Κουρτών (βλ. Κούρτες, σελ. 45), ενώ εννέα γεωμετρικά αγγεία σύμφωνα με τους συλλογείς προέρχονται από

την περιοχή των Καλών Λιμένων. Από τα τελευταία ένα ληκύθιο προέρχεται πιθανόν από την περιοχή της Σητείας και χρονολογείται στο 760-725 π.Χ.

Επτά αγγεία έχουν αναγνωρισθεί ως αττικά: α) οινοχόη (Π59) του τέλους του 8ου π.Χ. αιώνα, β) σκύφος (Π57), επίσης του τέλους του 8ου π.Χ. αιώνα, προϊόν του εργαστηρίου "Bird and Birdseed", γ) σκύφος (Π58) που χρονολογείται στο μεταβατικό στάδιο από την υστερογεωμετρική στην υπογεωμετρική, δ) κάνθαρος (Π350) του τέλους του 8ου/αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα, ε) μόνωτο κύπελλο (Π26) του τελευταίου τέταρτου του 8ου π.Χ. αιώνα, πιθανόν προς το τέλος του, στ) σκύφος (Π25) των μέσων του 8ου π.Χ. αιώνα, που ίσως όμως να αποτελεί μίμηση αττικού, ζ) μόνωτο κύπελλο (Π56) του τέλους του 8ου π.Χ. αιώνα, πιθανόν αττικό. Υπάρχει ακόμα ένα κύπελλο (Π60) μάλλον κορινθιακό αττικίζον, που χρονολογείται στην αρχή του τελευταίου τέταρτου του 8ου π.Χ. αιώνα. Για τα παραπάνω αγγεία δεν μπορεί ωστόσο να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι πρόκειται για εισαγωγές.

Ακόμα για ένα μόνωτο κύπελλο (Π98) ύστερο γεωμετρικό, δίνεται η πληροφορία ότι προέρχεται από τους Αρκάδες, όπου όμως έχει και παράλληλα.

Τσιμποπούλου, 1978: 146-167, 1987(α): 30, 1992: 131-139

3. Συλλογή Μεταξά

Από τη Συλλογή αναφέρεται από τη Λεμπέση μία μικρή τριφυλλόστομη λήκυθος (αρ. 1563 της Συλλογής) που χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική ή πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο. Προέρχεται από τάφο της Φορτέτσας και είναι τοπικής παραγωγής.

Lembessi, 1975: 169, πίν.23d

Αν επιχειρήσουμε σύγκριση ανάμεσα στους τέσσερις Νομούς της Κρήτης ως προς τον αριθμό των θέσεων που έχουν δώσει κεραμική υπομινωκική έως υστερογεωμετρικής-υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου, θα διαπιστώσουμε ότι οι περισσότερες βρίσκονται στους Νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου, ενώ οι λιγότερες στο Νομό Χανίων. Συγκεκριμένα από το Νομό Ηρακλείου έχουμε τριάντα θέσεις, από το Νομό Λασιθίου είκοσι οκτώ, από το Νομό Ρεθύμνου δώδεκα και από το Νομό Χανίων δέκα (εικ. 1-3). Το γεγονός αυτό μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι οφείλεται κυρίως στην έλλειψη ανασκαφών, αφού το ενδιαφέρον της έρευνας είχε ήδη στραφεί από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα στους Νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου, ενώ άρχισε μόλις τα τελευταία χρόνια για τους Νομούς Χανίων και Ρεθύμνου.

Ως προς τους χώρους προέλευσης της παραπάνω κεραμικής υπερτερούν οι τάφοι, ενώ ακολουθούν με περίπου ίδιο αριθμό τα ιερά και οι οικισμοί²⁴. Οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται αντίστοιχα είναι:

Τάφοι: Χανιά, Μόδι, Βούβες, Γαβαλομούρι, Καβούσι Κισάμου, Ελεύθερνα, Ηράκλειο, Κνωσός, Φοινικιά, Ανώπολη, Αρτσά, Στάμνιοι, Επισκοπή, Κρουσώνας, Αρχάνες, Άγιες Παρασκιές, Πρινιάς, Φαιστός, Γόρτυνα, Κούρτες, Παναγιά, Αρκάδες, Λιγόρτυνος, Ροτάσι, Ανάβλοχος, Βραχάσι, Βρόκαστρο, Δρήρος, Κριτσά, Επισκοπή Ιεράπετρας, Καβούσι, Άγιος Γεώργιος Σητείας, Άγιος Στέφανος, Αδρόμυλοι, Ζάκρος, Κρυά, Πισκοκέφαλο, Πραισός, Σκλάβοι, Ζου, Σφακιά Σητείας, Χαμαίζι, Άγιος Σπυριδωνας.

Ιερά: Δικτυνναίο, Κνωσός, Αμνισός, Καρτερός, Γιούχτας, Ιδαίο Άντρο, Πρινιάς, Κομμός, Γόρτυνα, Αρκάδες, Σύμη, Δικταίο Άντρο, Δρήρος.

Οικισμοί: Καστέλι Χανίων, Άππερα, Κνωσός, Φαιστός, Γόρτυνα, Άγιος Γεώργιος Παπούρα, Καρφή, Ανάβλοχος, Βρόκαστρο, Καβούσι, Ζάκρος(;), Ίτανος(;), Παλαίκαстро(;), Ζου(;).

Ως προς τις χρονολογικές περιόδους που αντιπροσωπεύονται σε κάθε Νομό, ο Νομός Χανίων είναι ο μόνος στον οποίο δεν αναφέρεται κεραμική υπομινωικής και πρωτογεωμετρικής Β΄ περιόδου. Για τη γενικότερη έλλειψη στοιχείων από την υπομινωική περίοδο και τον 10ο π.Χ. αιώνα η Βλαζάκη προσπαθεί να βρει κάποια εξήγηση (Andreadaki-Vlazaki, 1991, 422) και αναρωτιέται μήπως το ξαφνικό "ξύπνημα" της Δυτικής Κρήτης κατά τον 9ο π.Χ. αιώνα έχει κάποια σχέση με την παρατήρηση του Carpenter, ότι μόνο τότε συμβαίνει μία μεταβολή του κλίματος, που γίνεται πιο κρύο και πιο βροχερό. Ωστόσο αν ίσχυε αυτό δεν θα έπρεπε να παρατηρείται και στους υπόλοιπους Νομούς της Κρήτης ή τουλάχιστον στο γειτονικό Νομό του Ρεθύμνου;

---

²⁴Ετσι δεν φαίνεται να ισχύει απόλυτα η παρατήρηση ότι "το υλικό από καλά στρωματογραφημένες θέσεις οικισμών είναι σχεδόν απόν" (Snodgrass, 1971, 24), ενώ η σχέση της κεραμικής από τα ιερά και τους οικισμούς δεν φαίνεται να είναι ακριβώς η ακόλουθη, όχι μόνο ως προς τον αριθμό αλλά και ως προς το βαθμό διατήρησης: "Τα περισσότερα και πιο πλήρη δείγματα κεραμικής στην Κρήτη, όπως και αλλού, προέρχονται κυρίως από τα νεκροταφεία (όπου τοποθετούνται στους τάφους ολόκληρα ή καίγονται σε πυρές θρυματιζόμενα) και τα ιερά. Από τους οικισμούς έχουμε συνήθως τα λιγότερα παραδείγματα κι αυτά συχνότατα σε μορφή οστράκων." (Σταμπολίδης, 1993(α), 18).

II . ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Στις δημοσιεύσεις των αρχών του εικοστού αιώνα για αρχαιολογικά κατάλοιπα και κεραμική από διάφορες θέσεις της Κρήτης υπομινωικής έως υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας περιόδου, πέρα από μία διάκριση της "υπομυκηναϊκής" κεραμικής από την υπόλοιπη που αναφέρεται γενικά ως γεωμετρική δεν προσδιορίζονται λεπτομερέστερα υποπερίοδοι ή φάσεις. Για παράδειγμα ο Mariani (1901, 305-306, 314) στις Κούρτες διακρίνει μυκηναϊκά και γεωμετρικά αγγεία, θεωρώντας μάλιστα ότι τα δεύτερα ίσως να χρονολογούνται στον 7ο π.Χ. αιώνα, η Bosanquet (1901-1902, 235, 242, 249-251, πίν. IX) κατατάσσει τα αγγεία της Πραισού ως γεωμετρικά, όπως και ο Droop τα αγγεία από την Πραισό, τους Αδρόμυλους, τους Βαβέλλους, το Μιραμπέλλο και το Πισκοκέφαλο, μόνο που στην Πραισό (Droop, 1905-1906, 39-42) αναγνωρίζει ένα "υστερότερο στυλ", στο οποίο περιλαμβάνει κεραμική που θεωρεί ότι ίσως ανήκει ακόμα στο γεωμετρικό ρυθμό, ωστόσο είναι υστερότερη και συγκρίσιμη με την πρωτοαττική μάλλον παρά με αυτή του Διπύλου²⁵. Η Hall (1914, 179-181) στο Βρόκαστρο κάνει διαχωρισμό του γεωμετρικού ρυθμού σε "quasi geometric style" που το χρονολογεί στο 1000 - 850 π.Χ. και σε "mature geometric style" που το τοποθετεί στο 850 - 700 π.Χ.

Στις επόμενες δεκαετίες (1920, 1930, 1940) φαίνεται σαφέστερος ο διαχωρισμός σε υπομινωική, πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και ανατολίζουσα περίοδο. Έτσι για παράδειγμα ο Payne (1927-1928, 224-297) στη δημοσίευση αγγείων από την Κνωσό διακρίνει πρωτογεωμετρικά, γεωμετρικά, πρώιμα και ύστερα, υπογεωμετρικά και πρώιμα ανατολίζοντα και δίνει κάποιους πίνακες με τα χαρακτηριστικά διακοσμητικά θέματα της πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και ανατολίζουσας κεραμικής. Η Hartley (1930-1931, 56-114) διαχωρίζει επίσης πρωτογεωμετρικά, γεωμετρικά και ανατολίζοντα στα αγγεία που δημοσιεύει από την Κνωσό, την Επισκοπή, τις Αρχάνες και την Ελεύθερνα, ο Pendlebury (1939, 303-327) υπομινωική, πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και ανατολίζουσα περίοδο στην αναφορά των αρχαιολογικών καταλοίπων της Κρήτης, ο Levi (1945, 1-32) υπομυκηναϊκή ή πρωτογεωμετρική στην οποία διακρίνει ύστερη, γεωμετρική, στα πλαίσια της οποίας διαχωρίζει πρώιμη και ύστερη και

²⁵Περιλαμβάνονται ανατολίζοντα. Η κεραμική από τις θέσεις αυτές έχει ξαναμελετηθεί και χρονολογηθεί.

πρώιμη ανατολίζουσα στη δημοσίευση "πρώιμης ελληνικής" κεραμικής από την Κρήτη.

Ωστόσο ένα σύστημα χρονολόγησης για την κρητική κεραμική υπομινωικής-ανατολίζουσας περιόδου καθιερώνεται μόνο με τη δημοσίευση της Φορτέτσας από τον Brock το 1957, όπου η ύπαρξη κλειστών συνόλων, εισαγμένων αγγείων, αλλά και κάποιων μιμήσεων του δίνει τη δυνατότητα να προτείνει τις ακόλουθες χρονολογικές υποδιαιρέσεις (Brock, 1957, 214):

Υπομινωική:	1020-970 π.Χ.
Πρώιμη πρωτογεωμετρική :	970-920 π.Χ.
Μέση πρωτογεωμετρική :	920-870 π.Χ.
Ύστερη πρωτογεωμετρική :	870-850 π.Χ.
Πρωτογεωμετρική Β΄:	850-820 π.Χ.
Πρώιμη γεωμετρική :	820-800 π.Χ.
Μέση γεωμετρική :	800-770 π.Χ.
Ύστερη γεωμετρική:	770-735 π.Χ.
Πρώιμη ανατολίζουσα:	735-680 π.Χ.

Η χρονολόγηση αυτή γίνεται δεκτή με πολύ μικρές αλλαγές από τον Coldstream, ο οποίος στη μελέτη του για τη γεωμετρική κεραμική το 1968 δίνει για την Κρήτη τις ακόλουθες χρονολογήσεις (Coldstream, 1968, 330):

Μέση πρωτογεωμετρική:	900-870 π.Χ.
Ύστερη πρωτογεωμετρική:	870-840 π.Χ.
Πρωτογεωμετρική Β΄:	840-810 π.Χ.
Πρώιμη γεωμετρική:	810-790 π.Χ.
Μέση γεωμετρική:	790-745 π.Χ.
Ύστερη γεωμετρική:	745-710 π.Χ.
Μεταβατική:	710-700 π.Χ.
Πρώιμη ανατολίζουσα:	700-670 π.Χ.

Μέσα από τις δημοσιεύσεις άλλων συνόλων από την Κνωσό στα οποία έχουν βρεθεί εισαγωγές ή μιμήσεις ο Coldstream παρατηρεί ότι επιβεβαιώνεται η διάκριση των επιμέρους φάσεων από τον Brock. Έτσι σε τάφο στον Τεκέ που περιείχε πρώιμη πρωτογεωμετρική κεραμική βρέθηκαν θραύσματα αττικής ύστερης πρωτογεωμετρικής πυξίδας²⁶, η οποία αν θεωρηθεί σύγχρονη με τον τοπικό πρώιμο πρωτογεωμετρικό ρυθμό επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση του Brock. Κατά τις ανασκαφές στο Royal Road βρέθηκε ένα μικρό, σχεδόν ομοιογενές στρώμα, κυρίως τοπικής πρώιμης γεωμετρικής κεραμικής μαζί με ένα μεσογεωμετρικό όστρακο εισαγμένο αττικό ή μίμηση. Το σύνολο αυτό που χρονολογείται γύρω στο 800 π.Χ. επισημαίνεται²⁷ ότι αποδεικνύει την πρώιμη γεωμετρική του Brock ως πραγματική χρονολογική φάση. Και πάλι για την πρώιμη γεωμετρική ένα ακόμα εύρημα έρχεται να δικαιώσει τον Brock. Πρόκειται για "δίγλωσσο" αμφορέα με λαβές στην κοιλιά από το Βόρειο

²⁶Coldstream, 1963, 34

²⁷Coldstream, 1972, 77

Νεκροταφείο (KMF 104.23)²⁸, που στη μία του όψη φέρει πρωτογεωμετρικά Β΄ διακοσμητικά θέματα και στην άλλη θέματα που μιμούνται αττικά μεσογεωμετρικά Ι και χρονολογείται γύρω στο 800 π.Χ. στην τοπική πρώιμη γεωμετρική, της οποίας μάλιστα αυτή η μίξη θεωρείται χαρακτηριστική.

Η μεταβατική φάση του Coldstream ανάμεσα στην ύστερη γεωμετρική και την πρώιμη ανατολίζουσα επιβεβαιώνεται από αγγεία που συνδυάζουν στοιχεία και των δύο ρυθμών, όπως για παράδειγμα ένα μόνωτο κύπελλο από το Βόρειο Νεκροταφείο (KMF 134.47)²⁹ που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ. και είναι υστερογεωμετρικό στο σχήμα και στη σύνταξη της διακόσμησης, αλλά ταυτόχρονα πρώιμο ανατολίζον στην επιλογή και στην τεχνοτροπία των μορφών που εικονίζονται.

Έτσι για την κεραμική της Κνωσού υπάρχει ακριβής χρονολόγηση³⁰ που έχει αποτελέσει και τη βάση για τη χρονολόγηση της κεραμικής των άλλων θέσεων της Κρήτης, όπου όμως οι διάφορες φάσεις μπορεί να μην συμπίπτουν ακριβώς με αυτές της Κνωσού, όπως φαίνεται για παράδειγμα από τη χρονολόγηση που έχει προτείνει για την Ανατολική Κρήτη η Τσιμποπούλου (1987, 298) η οποία παρατηρεί ότι ένας καθορισμός των ορίων των φάσεων είναι δύσκολος. Έτσι θεωρεί ότι η **υπομινωική περίοδος** συνεχίζεται εδώ μέχρι και τον 10ο π.Χ. αιώνα, χωρίς να μπορεί να προσδιορίσει πόσο ακριβώς, η **πρωτογεωμετρική** στον 9ο π.Χ. αιώνα με κατώτατο όριο το τέλος του, η **πρωτογεωμετρική Β΄** τοποθετείται περίπου το 790-760 π.Χ. και η **γεωμετρική**, που στην ουσία πιστεύεται ότι ο χαρακτήρας της είναι υστερογεωμετρικός, το 760-730 π.Χ.. Μετά το 730 π.Χ. ακολουθεί η ανατολίζουσα. Ωστόσο στη δημοσίευση των αγγείων από τη Συλλογή Μητσοτάκη, στον κατάλογο της έκθεσης, χρονολογεί ένα αμφορίσκο της Ανατολικής Κρήτης, πιθανότατα από τον Άγιο Γεώργιο, στην πρωτογεωμετρική Β΄, την οποία τοποθετεί περίπου στο 900-850 π.Χ.³¹, όρια τα οποία αποδίδει στην πρωτογεωμετρική Β΄ και όταν αναφέρεται σε αγγεία από τις Κούρτες.

Με τη χρονολόγηση και τις φάσεις της Τσιμποπούλου όμως δεν συμφωνούν όσα προτείνονται από την κεραμική που έχει βρεθεί στο Καβούσι³², όπου διακρίνονται από τους Αμερικάνους³³ οι ακόλουθες φάσεις με βάση το υλικό που έχει βρεθεί σε όλες τις επιμέρους θέσεις του Καβουσιού:

Υστερομινωική ΙΙΙ Γ-Υπομινωική

²⁸Coldstream, 1987, 333-338

²⁹Coldstream, 1982, 25-32

³⁰Υπάρχουν θέσεις που δεν έχουν δώσει σειρές κεραμικής έτσι ώστε να είναι δυνατή η λεπτομερέστερη χρονολόγηση, αλλά και θέσεις που αυτό οφείλεται στη δημοσίευση της κεραμικής τους.

³¹Τσιμποπούλου, 1992, 132, αρ. 135.

³²Από τις παλιότερες, αλλά κυρίως από τις νεότερες ανασκαφές που άρχισαν μετά το 1980 από την Αμερικάνικη Αρχαιολογική Σχολή.

³³Day - Coulson - Gesell, 1986, 387 και Coulson, 1990, 192-193

Πρώιμη πρωτογεωμετρική-Μέση πρωτογεωμετρική

Πρωτογεωμετρική Β΄

Πρώιμη γεωμετρική Μέση γεωμετρική

Ύστερη γεωμετρική-Πρώιμη ανατολίζουσα

Για την ύστερη πρωτογεωμετρική δεν υπάρχουν ιδιαίτερα στοιχεία από το Καβούσι, όπου χαρακτηρίζεται ως περίοδος χαμηλών τόνων. Η χρονολόγηση που δίνεται για ορισμένες από αυτές τις φάσεις κατά την εξέταση της κεραμικής από το Βροντά του Καβουσιού³⁴ δείχνει ότι συμβαδίζουν με τις φάσεις της Κνωσού, αφού η υστερομινωική III Γ-υπομινωική τοποθετείται στον 12ο-11ο π.Χ. αιώνα, η πρώιμη πρωτογεωμετρική-μέση πρωτογεωμετρική στον 10ο-τέλος του πρώτου τέταρτου του 9ου π.Χ. αιώνα και η υστερογεωμετρική στο τελευταίο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα.

Παρόλα αυτά για να διευκρινισθεί αν υπάρχουν μέσα στην Κρήτη διαφορές ως προς τη χρονολόγηση θα πρέπει να ολοκληρωθούν οι δημοσιεύσεις κεραμικής ορισμένων θέσεων (για παράδειγμα Νομού Χανίων, Ελεύθερνας) ή να επανεξετασθούν ορισμένες από τις παλιότερες (για παράδειγμα Αρκάδες, Φαιστός κλπ.).

---

³⁴Day - Coulson - Gesell, 1986, 384-387

ΙΙΙ. ΣΧΕΣΕΙΣ-ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ, ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ Β' ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΕΤΕΟΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΥΚΝΟΣ ΡΥΘΜΟΣ

Αναφερόμενος στα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Κρήτης μετά τη μινωική περίοδο ο Pendlebury (1965, 303-326, συγκεκριμένα για την υπομινωική έως και γεωμετρική περίοδο) ακολουθεί ένα γεωγραφικό διαχωρισμό σε Δυτική, Κεντρική, Νότια και Ανατολική Κρήτη, που όπως παρατηρεί ο Desborough (1952, 233, 270) δεν είναι συμβατικός, αλλά ακολουθεί το φυσικό περίγραμμα του νησιού, τον θεωρεί δε σημαντικό για την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην οποία βλέπει πιθανή έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα στις διάφορες περιοχές του νησιού. Ο ίδιος εξετάζοντας την πρωτογεωμετρική της Κρήτης διακρίνει ομάδες θέσεων στην Κεντρική, Νότια και Ανατολική Κρήτη³⁵ στις οποίες εμφανίζεται σε διαφορετικό βαθμό η αττική πρωτογεωμετρική επίδραση. Την πρώτη ομάδα που χαρακτηρίζεται από καθοριστική επίδραση του αττικού πρωτογεωμετρικού ρυθμού συνιστούν θέσεις της Βόρειας Κεντρικής Κρήτης, που είναι η Κνωσός, η Αμνισός, ο Καρτερός, η Φοινικιά, το Κολλύβα Μετόχι, το Κανλί Καστέλι, οι Αρχάνες, οι Άγιες Παρασκίες, ίσως και το Καλό Χωριό Πεδιάδας³⁶. Τη δεύτερη αποτελούν θέσεις του ανατολικού τμήματος της πεδιάδας της Μεσαράς, που είναι η Παναγιά και οι Αρκάδες³⁷, στις οποίες παρατηρούνται λίγα ίχνη εξωτερικής πρωτογεωμετρικής επίδρασης ή επίδρασης από τα βόρεια. Και οι δύο αναφέρονται μαζί ως group A εκτός από το Κανλί Καστέλι και αυτή η διάκριση γίνεται μόνο κατά τη σύνοψη των θέσεων. Στην ίδια ομάδα αναφέρονται και δύο θέσεις της Ανατολικής Κρήτης, το Καρφή και το

³⁵Τη Δυτική δεν την συμπεριλαμβάνει λόγω της έλλειψης στοιχείων.

³⁶Αναφέρει και την Τύλισσο, όπου όμως η κεραμική (ψευδόστομος αμφορέας) που θεωρείται πρωτογεωμετρική χρονολογείται από τον Furumark στην ύστερη ΥΜ ΙΙΙ Γ, χρονολόγηση που η Κάντα (1980, 10-11) θεωρεί πιο πειστική και σημειώνει ότι το αγγείο θα μπορούσε να χρονολογηθεί μόλις πριν από την αρχή της πρωτογεωμετρικής.

³⁷Αναφέρονται ακόμα η Έμπαρος και η Έργανος, όπου όμως για την πρώτη δεν έχουμε πληροφορίες για κεραμική, ενώ για τη δεύτερη έχουμε αλλά είναι υστερομινωική ΙΙΙ Γ.

Ψυχρό. Μία τρίτη ομάδα θα μπορούσε να αποτελείται από το Καρφί ή άλλες θέσεις σαν και αυτό, όπου δεν παρατηρείται σχεδόν καμία επαφή ή επιρροή από έξω. Την τέταρτη ομάδα συνιστούν θέσεις του δυτικού τμήματος της πεδιάδας της Μεσαράς, αναφερόμενες ως group B, που είναι οι Κούρτες, η Γόρτυνα, η Φαιστός³⁸ και ο Πρινιάς και για τις οποίες παρατηρείται ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις για άμεση επίδραση από εξωτερικό πρωτογεωμετρικό ρυθμό και ίσως τα πρωτογεωμετρικά στοιχεία να έφθασαν εδώ μέσω του βορρά. Στη Γόρτυνα πάντως εν τω μεταξύ έχει βρεθεί ένα εισαγμένο αττικό ύστερο πρωτογεωμετρικό αγγείο. Ως group C αναφέρονται πολύ λίγες θέσεις, ανάμεσά τους το Κανλί Καστέλι και άλλες (Λιγόρτυνος, Καλό Χωριό Πεδιάδας, Του Φυγιώτη το Αλώνι κοντά στη Φαιστό, οι Καμάρες και τα Σιδεροκέφαλα δυτικά του Λασιθιού) που η κεραμική τους δεν σχολιάζεται. Την επόμενη ομάδα αποτελούν οι θέσεις που βρίσκονται στο πέρασμα προς την Ανατολική Κρήτη και είναι ο Ανάβλοχος και η Δρήρος³⁹, την οποία θεωρεί απομονωμένη χωρίς πρωτογεωμετρικές ή άλλες επιδράσεις και συνεπώς περίπτωση ανάλογη με το Καρφί, κάτι όμως που δεν ισχύει (βλ. Δρήρος, σελ. 47-48 * * *). Και τέλος η ομάδα των θέσεων της Ανατολικής Κρήτης στην οποία περιλαμβάνονται το Βρόκαστρο και το Καβούσι⁴⁰, όπου το Βρόκαστρο θεωρείται η δεύτερη σημαντική πρωτογεωμετρική θέση μετά την Κνωσό. Στην κεραμική του σύμφωνα με τον Desborough δύσκολα διακρίνεται οποιαδήποτε εξωτερική πρωτογεωμετρική επίδραση και ο τοπικός ρυθμός που έχει αναπτυχθεί εδώ δεν έχει επηρεασθεί από τον τοπικό ρυθμό της Κεντρικής Κρήτης. Ωστόσο έχει βρεθεί ένας πιθανότατα εισαγμένος ύστερος πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στο λαιμό για τον οποίο δεν προσδιορίζεται ακριβώς ο τόπος προέλευσης, ενώ οι εκτός Κρήτης που έχουν εντοπιστεί προέρχονται από πρωτογεωμετρικά Β' και μεταγενέστερα αγγεία.

Μελετώντας τη γεωμετρική κεραμική της Κρήτης ο Coldstream (1968, 233-261) εντοπίζει γεωγραφικά ορισμένες ομάδες που όμως αντιπροσωπεύουν και τοπικές παραλλαγές του γεωμετρικού ρυθμού μέσα στο νησί. Η πρώτη είναι η κνωσιακή ή της Κεντρικής Κρήτης γεωμετρική, στην οποία περιλαμβάνεται υλικό κυρίως από την Κνωσό, αλλά κατά την πρωτογεωμετρική Β' και από τις Αρχάνες, τη Φαιστό και το Βρόκαστρο, κατά την πρώιμη γεωμετρική και από το Βρόκαστρο και κατά την ύστερη γεωμετρική και από την Ανώπολη, τις Άγιες Παρασκιές και τη Δρήρο, θέσεις στις οποίες έχει εντοπιστεί αγγεία του συγκεκριμένου ρυθμού. Ο κνωσιακός γεωμετρικός ρυθμός είναι αυτός στον οποίο αφιερώνεται το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης, αλλά και αυτός που επισημαίνεται ότι

³⁸Τα Λιλιανά που αναφέρονται και είναι κοντά στη Φαιστό έχουν υστερομινωική III κεραμική.

³⁹Περιλαμβάνεται και η Ολούντα που έχει δώσει όμως υστερομινωική III A και B κεραμική.

⁴⁰Αναφέρονται και τα Μουλιανά, όπου όμως η κεραμική είναι υστερομινωική III Γ, ενώ για ένα κρατήρα πιστεύει ότι είναι υπομινωικός στο στυλ, αλλά πρωτογεωμετρικός στη χρονολόγηση.

κυριαρχεί στο μεγαλύτερο μέρος του νησιού και συναντάται στα δυτικά ως την Ελεύθερνα, στα ανατολικά ως τον κόλπο του Μιραμπέλλου και στα νότια ως τους Αρκάδες και την πεδιάδα της Μεσαράς. Η δεύτερη αποτελείται από τις αποκαλούμενες Νότιες Ιδιοσυγκρασίες και περιλαμβάνει την κεραμική από τη Φαιστό, τον οικισμό και το νεκροταφείο της στο Πετροκεφάλι, το Ροτάσι, τους Αρκάδες, τις Κούρτες και τη Λιγόρτυνο. Η γεωμετρική της Νότιας Κρήτης θεωρείται ως επαρχιακό παρακλάδι του κεντρικού ρυθμού. Στην τρίτη ομάδα ανήκει η Ανατολική Κρήτη όπου και η "ετεοκρητική" γεωμετρική. Εκτός από τις περιπτώσεις εκείνες που ο κνωσιακός ρυθμός διακρίνεται σε αγγεία από το Δικταίο, τον Ανάβλοχο, τη Δρήρο, το Μιραμπέλλο και το Βρόκαστρο, εντοπίζεται ένας τοπικός γεωμετρικός ρυθμός που συναντάται μόνο στην Ανατολική Κρήτη και ονομάζεται "ετεοκρητικός", όρος που προτείνεται επειδή ταιριάζει γεωγραφικά. Η σχετική κεραμική προέρχεται από τάφους σε τρεις θέσεις: το Καβούσι, τους Αδρόμυλους και το Πισκοκέφαλο. Το Βρόκαστρο θεωρείται το σύνορο ανάμεσα στους δύο ρυθμούς, τον κεντρικό και τον "ετεοκρητικό", αφού κάποια από τα αγγεία βρίσκονται πολύ κοντά και στον δεύτερο.

Μεταγενέστερα ο Coldstream (1983(β), 22) αναφερόμενος στη σημασία των τοπικών ρυθμών κατά τον 8ο π.Χ. αιώνα παρατηρεί ότι ο κνωσιακός δεν μπόρεσε να φθάσει στα άκρα του νησιού και κάνει λόγο για δύο σχολές, αυτή της Κυδωνίας στα δυτικά και την "ετεοκρητική" στα ανατολικά.

Ο όρος "ετεοκρητική" γεωμετρική κεραμική χρησιμοποιείται στη συνέχεια από την Τσιμποπούλου, η οποία τον επεκτείνει αφού με τον όρο αυτό χαρακτηρίζει την κεραμική που προέρχεται από τις επαρχίες Μιραμπέλλου, Ιεράπετρας και Σητείας, με πολύ περισσότερες θέσεις από τις αρχικά τρεις του Coldstream. Η επαρχία Λασιθίου δεν συμπεριλαμβάνεται με το κριτήριο ότι η κεραμική της συνδέεται με αυτή της Κνωσού, κριτήριο όμως που καθιστά το διαχωρισμό λανθασμένο, γιατί και στις άλλες επαρχίες υπάρχουν θέσεις που η κεραμική τους φανερώνει ανάλογη σύνδεση, για παράδειγμα ο Ανάβλοχος, η Δρήρος, το Βρόκαστρο, αλλά και το Καβούσι όπου έχει βρεθεί ένας πίθος που χρονολογείται στη μετάβαση της ύστερης γεωμετρικής προς την πρώιμη ανατολίζουσα και είναι εισαγμένος από την Κνωσό, από όπου ίσως έχει εισαχθεί ένα ακόμα μεσογεωμετρικό αγγείο, ενώ διαπιστώνονται και κάποιες επιδράσεις (βλ. σελ. 57-60). Αυτό που ονόμασε ο Coldstream "ετεοκρητική" γεωμετρική είναι αυτό που έχει αποκαλέσει η Τσιμποπούλου "ετεοκρητικό" πυκνό ρυθμό και ο οποίος σχολιάζεται παρακάτω. Σε κάθε περίπτωση η απόδοση ενός κεραμικού στυλ σε φυλή είναι παρακινδυνευμένη, όταν μάλιστα όπως έχει παρατηρήσει η Λεμπέση (1987, 159) «Ετεοκρητες, δηλαδή μινωίτες που να ξεχωρίζουν φυλετικά, δεν υπήρχαν στον πληθυσμό της Κρήτης του 8ου αιώνα, ο οποίος είχε πλήρως εξελληνισθεί. Τα παραδοσιακά μινωικά στοιχεία, έστω και πιο ευδιάκριτα στις απομονωμένες γεωγραφικά περιοχές, ήταν διάχυτα σε όλο το νησί ως κατάλοιπα της παλιότερης πολιτιστικής ιστορίας τους. Απόδειξη

ότι ακόμη και οι επιγραφές της ετεοκρητικής διαλέκτου βρέθηκαν μακριά από την Ανατολική Κρήτη και σε κέντρα ανοικτά στις ντόπιες και στις ξένες επιδράσεις, όπως ήταν η Δρήρος και το Ψυχρό». Η Τσιμποπούλου έχει θεωρήσει δεδομένο ότι σε όλες αυτές τις θέσεις κατοικούσαν Ετεόκρητες, χωρίς να προσπαθήσει να το ελέγξει έστω μέσω της κεραμικής. Το σίγουρο είναι ότι η γεωμετρική κεραμική της Κρήτης δεν είναι ομοιόμορφη, ωστόσο δεν μπορεί να εξηγηθεί τόσο εύκολα αυτό, ούτε να θεωρηθεί πολύ πιθανό ότι οι τοπικές παραλλαγές που έχουν παρατηρηθεί όπως για παράδειγμα της Κνωσού, όπου και η ιδιόμορφη πρωτογεωμετρική Β' κεραμική, της Μεσαράς, των Χανίων, του Ανατολικού άκρου, πρέπει να εξηγηθούν μέσω των διαφορετικών φυλών που θα κατοικούσαν στην Κρήτη⁴¹.

Μία παρουσίαση και ανάλυση των σχημάτων και της διακόσμησης μέσα από συγκριτική επανεξέταση του υλικού θα μπορούσε να καθορίσει ακριβέστερα τις ομάδες της γεωμετρικής κεραμικής στην Κρήτη, την ύπαρξη "Σχολών", τον προσδιορισμό των τοπικών εργαστηρίων, για τα οποία θα χρειάζονταν και αναλύσεις πηλού. Ωστόσο δεν μπορεί να γίνει μέσα στα πλαίσια αυτής της μελέτης.

Στη συνέχεια επιχειρείται παρουσίαση των σχέσεων που έχουν εντοπιστεί ανάμεσα στις θέσεις της Κρήτης. Καταρχήν διαπιστώνονται εισαγωγές κρητικών αγγείων που είναι οι ακόλουθες:

ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ, θολωτός τάφος	Θήλαστρο, από κάποιο άλλο μέρος της Κρήτης. Η ανάλυση πηλού έδειξε σύσταση ξένη στην Κνωσό και στην Κεντρική Κρήτη ⁴² .	Υστερος 9ος π.Χ. αιώνας (πρωτογεωμετρική Β')	Coldstream, 1991(α), 296, υπ. 45
Γόρτινα, τομέας L (υστερορωμαϊκές θέρμες)	Όστρακο πώματος, αρ. 39, INV. 1412, εισαγμένο από Κνωσό	ΥΓ	Papadopoulos, 1988, 167, εικ. 169-170
Κοιμμός, ναός Α	Κρατηρίσκος, C 3257, εισαγωγή πιθανότατα από Κνωσό	ΠΡΓ	Shaw, 1981, 238-241, πίν.81b
Κούρτες, νεκροταφείο	Υδρία, ίσως εισαγμένη από την Κνωσό	ΥΓ	Mariani, 1901, πίν. IX, 10 και Coldstream, 1968, 257

⁴¹ Σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1992, 81) οι μεγάλες διαφορές μεταξύ των τοπικών εργαστηρίων ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης επαφής μεταξύ των διαφόρων περιοχών της Κρήτης, η οποία αντικατοπτρίζει δύσκολες ιστορικές συνθήκες και συγκρούσεις που θεωρείται ότι θα οφείλονταν και σε φυλετικές διαφορές.

⁴² Η σύσταση είναι ίδια με αυτή των οινοχοών με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, που αντιγράφουν κυπριακά πρότυπα. Για αυτές βλ. και σελ. 128, 140. Κάποιοι που είχαν εντοπιστεί από τον Payne, χωρίς ωστόσο να έχει διαπιστωθεί η κυπριακή επίδραση, είχαν θεωρηθεί ίσως εισαγμένες από την Ανατολική Κρήτη.

Αρκάδες, νεκροταφείο	Πινάκιο, ίσως εισαγωγή από Κνωσό	ΥΓ	Levi, 1927-1929, εικ. 477 και Coldstream, 1968, 257
Ανάβλοχος, ταφικό περίφραγμα στη θέση Καλαρίτης	Κρατήρας, ίσως εισαγμένος από την Κεντρική Κρήτη, βρίσκεται πολύ κοντά στους κνωσιακούς	ΥΓ	Μαρινάτος, 1931-1932, 5, εικ. 5 δεξιά και Τσιποπούλου, 1987(α), 2, 368, υπ. 2
Καβούσι, Κάστρο, οικισμός	Όστρακο, εισαγμένο, έχει παράλληλα στην Κνωσό	ΜΓ	Gesell - Day - Coulson, 1988, 298, πίν. 83:α, αριστερά
Καβούσι, Σκουριασμένος, τάφος	Πίθος, Η 1953, εισαγμένος από Κνωσό	Μετάβαση ΥΓ προς ΠΑΝ	Τσιποπούλου, 1987(α), 24-25, 253-254, πίν. 38 και 160
Καβούσι, Βρονιάς, τάφος 4	Οινοχόη τύπου Πραισού, πιθανότατα εισαγμένη (από Κνωσό:)	ΥΓ-ΠΑΝ	Gesell - Day - Coulson, 1988, 283, εικ. 2, 1
Πραισός, θολωτός τάφος	Μόνωτο κύπελλο, Η 3248, κατά την Τσιποπούλου εισαγμένο πιθανότατα από την Ελεύθερνα ή άλλη θέση της περιοχής. Η άποψη δεν φαίνεται πιθανή.	ΥΓ/ΠΑΝ	Τσιποπούλου, 1987(α), 53, 264-265, πίν. 112 ⁴³

Οι θέσεις στις οποίες έχουν βρεθεί είναι στους Νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου, γεγονός που ίσως οφείλεται κυρίως στις περισσότερες ανασκαφές και στην πληρέστερη μελέτη της κεραμικής από αυτούς και είναι η Κνωσός, η Γόρτυνα, ο Κομμός, οι Κούρτες, οι Αρκάδες, ο Ανάβλοχος, το Καβούσι όπου και τα περισσότερα, και η Πραισός. Ο κύριος χώρος από τον οποίο έχουν εξαχθεί είναι η Κνωσός. Αγγεία της βρέθηκαν στη Γόρτυνα, στον Κομμό, στις Κούρτες, στους Αρκάδες, στον Ανάβλοχο και στο Καβούσι. Για το εισαγμένο στην Κνωσό αγγείο δεν έχει προσδιοριστεί ο τόπος προέλευσης, ενώ για αυτό της Πραισού η πιθανότητα της Ελεύθερνας δεν πρέπει να ισχύει αφού στυλιστικά δεν βρίσκεται κοντά στα μόνωτα κύπελλα της Ελεύθερνας. Χρονολογούνται και στην πρωτογεωμετρική και στη γεωμετρική περίοδο με τα περισσότερα στην ύστερη γεωμετρική. Δείχνουν πάντως ότι η απομόνωση για την οποία είχε μιλήσει ο Desborough (1952, 233, 270), αλλά και η Τσιποπούλου (1987(α), 325) σύμφωνα με την οποία στην ετεοκρητική περιοχή κατοικούσαν ομάδες πληθυσμών σε μεγάλο βαθμό απομονωμένες από την υπόλοιπη Κρήτη, δεν ισχύει, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τις επιδράσεις.

Υπάρχει ακόμα ένα αγγείο το οποίο δεν είναι σίγουρο ότι αποτελεί εισαγωγή. Πρόκειται για ύστερο γεωμετρικό ή πρώιμο ανατολίζοντα αρύβαλλο (αρ. 119) από τους τάφους στη Ζαφέρ Παπούρα της Κνωσού, που αναφέρεται από τον Payne (1927-1928, 256) ότι ίσως να μην έχει κατασκευαστεί στην Κνωσό.

⁴³Η παραπομπή στον πίνακα 111 είναι λάθος.

Εκτός όμως από τις εισαγωγές έχουν διαπιστωθεί και κάποιες επιδράσεις και ομοιότητες. Έτσι στην κεραμική του Νομού Χανίων παρατηρείται από τη Βλαζάκη (1985, 33, 34) συντηρητισμός, έλλειψη στενής επαφής με την Κεντρική Κρήτη, αλλά αρκετές ομοιότητες με την κεραμική της Νότιας και Ανατολικής Κρήτης, οι οποίες σύμφωνα με την ίδια μπορεί να οφείλονται σε κοινά ερεθίσματα, αλλά και σε μία παράλληλη εξέλιξη του γεωμετρικού ρυθμού στις επαρχιακές αυτές περιοχές που ήταν αποκομμένες από την άμεση επίδραση των κέντρων. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται ότι ομάδα αγγείων από το Μόδι εμφανίζει ομοιότητες τόσο στο σχήμα, όσο και στη διακόσμηση με ορισμένα αγγεία από το θαλαμωτό τάφο I στο Βρόκαστρο, ενώ ομοιότητα διαπιστώνεται και με ένα αγγείο από το Πετροκεφάλι. Επαφές όμως διαπιστώνονται και ανάμεσα στις θέσεις του Νομού. Στις Βούβες αρκετά κρατηρίδια είναι όμοια με αυτά από το Μόδι. Από το θαλαμωτό τάφο I στο Γαβαλομούρι προέρχονται αμφορέας και κωνικός κρατήρας που παρατηρείται ότι μοιάζουν στην κατασκευή, αλλά και στη διακόσμηση με τους αμφορείς του τέλους του θου-αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα από τις Βούβες, καθώς και σκύφος με ολόβαφο ψηλό κωνικό πόδι του ύστερου θου π.Χ. αιώνα που έχει όμοιους επίσης στις Βούβες, όπου απαντούν δύο ακόμα σχήματα υστερογεωμετρικών αγγείων από τον ίδιο τάφο, τα πυριατήρια και οι οινοχόες με το μονοκόμματο ωοειδές σώμα. Στο θαλαμωτό τάφο IV του Γαβαλομουριού έχει βρεθεί αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, αμφικωνικό σώμα και ψηλό λαιμό, του τέλους του θου-αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα, που έχει όμοιους ως προς το σχήμα στις Βούβες. Εκτός όμως από τις Βούβες κοινά στοιχεία εντοπίζονται και με το Καβούσι Κισάμου, που είναι η διακόσμηση με μετόπη ανάμεσα στις λαβές βαθιών σκύφων ή κρατηρίσκων, που προέρχονται από το θαλαμωτό τάφο I. Από το Καβούσι Κισάμου προέρχονται μόνωτα σφαιρικά κύπελλα (8ος π.Χ. αιώνας), που όμοιά τους έχουν βρεθεί στις Βούβες και στον τάφο I στο Γαβαλομούρι. Ακόμα η κεραμική από δύο ταφές σε πίθους από το Δυτικό νεκροταφείο στα Άπτερα, η οποία χρονολογείται στη μετάβαση από την ύστερη γεωμετρική στην πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο, παρατηρείται⁴⁴ ότι θυμίζει ομάδα μικρών αγγείων από την Πελεκαπύνα και τις Βούβες.

Από το Νομό Ρεθύμνου η μόνη θέση για την κεραμική της οποίας έχουν γίνει κάποιες παρατηρήσεις ως προς τις σχέσεις της μέσα στο νησί είναι η Ελεύθερνα. Σύμφωνα με τον Σταμπολίδη (1993(α), 50) χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό, καθώς ακολουθεί την κρητική συντηρητική παράδοση, και από έλλειψη πρωτοτυπίας. Παρατηρείται⁴⁵ όμως ότι υπάρχουν δείγματα που δηλώνουν εμπόριο και άλλου είδους σχέσεις ανάμεσα στην Ελεύθερνα και την Κεντρική Κρήτη και ιδιαίτερα την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τους Αρκάδες, τον Πριλιά και τις Κούρτες. Για παράδειγμα αναφέρεται⁴⁶ α) θραύσμα αμφορέα με διακόσμηση μαιάνδρου

⁴⁴Andreadaki-Vlazaki, 1991, 419.

⁴⁵Stampolidis, 1990, 388.

⁴⁶Stampolidis, 1990, 388, υπ. 29, εικ. 17.

με την τεχνική του λευκού σε μαύρο βάθος, η οποία είναι χαρακτηριστική και γνωστή κυρίως από την Κνωσό και β) άλλο θραύσμα με διακόσμηση γρυπών πάλι με την ίδια τεχνική, που και αυτό φαίνεται να δείχνει σχέση με την Κνωσό.

Στο Νομό Ηρακλείου τα σχετικά στοιχεία είναι πολύ περισσότερα. Πρώτα από όλα για τα πρωτογεωμετρικά όστρακα που έχουν βρεθεί στον Άγιο Πέτρο στο Ηράκλειο παρατηρείται από τον Μπορμπουδάκη (1968, 429) ότι μοιάζουν με αυτά της Φορτέτσας. Στο Μασταμπά Ηρακλείου για τα αγγεία (ύστερα πρωτογεωμετρικά-πρώιμα ανατολίζοντα) που έχουν βρεθεί στο θαλαμωτό τάφο που ανασκάφηκε το 1970 επισημαίνεται από τη Λεμπέση (1970, 295) ότι είναι ανάλογα με αυτά από τους τάφους της Κνωσού και του Ηρακλείου, τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση και το μόνο καινούργιο που προσθέτουν είναι κάποια διακοσμητικά θέματα και ότι σχήμα πίθου από την Κνωσό που είχε θεωρηθεί χαρακτηριστικό της πρωτογεωμετρικής περιόδου, απαντά εδώ και προς το τέλος της ύστερης γεωμετρικής. Στην κεραμική από το θαλαμωτό τάφο στους Κάτω Γυψάδες της Κνωσού παρατηρείται ότι α) η ύστερη γεωμετρική λήκυθος τύπου Πραισού (Coldstream et al., 1981, 145, αρ. 10) ίσως προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο με την αρ. 282 των Αρκάδων (Levi, 1927-1929, εικ. 258), β) ο ύστερος γεωμετρικός πίθος (Coldstream et al., 1981, 152, αρ. 64) αποτελεί έργο του ίδιου κεραμέα με τους πίθους αρ. 781 και 1409 της Φορτέτσας και ένα ακόμα από την Ανώπολη (Wide, 1899, 37, εικ. 17) και γ) ο πρωτογεωμετρικός Β' πίθος με λαιμό (Coldstream et al., 1981, 158, 159, αρ. 1) ίσως έχει κατασκευαστεί από τον ίδιο κεραμέα με τον πίθο αρ. 1029 της Φορτέτσας. Παρόμοια κεραμική με αυτή της Φορτέτσας έχει βρεθεί και σε διάφορες άλλες θέσεις της Κνωσού, όπως για παράδειγμα στο Ατσαλένιο.

Στο Κολλύβα Μετόχι η διακόσμηση πρωτογεωμετρικού αμφορέα με στριφτές λαβές στο λαιμό⁴⁷ είναι σχεδόν ίδια με αυτή πρωτογεωμετρικού αμφορέα με λαβές στο λαιμό από τη Φοινικιά⁴⁸. Η κεραμική από την Ανώπολη είναι ανάλογη με αυτή της Κνωσού και έχει δώσει σύμφωνα με τον Desborough (1952, 251) περίπου δεκαπέντε γεωμετρικούς πίθους του τύπου που υπάρχει στην Κνωσό. Για την κεραμική από την Επισκοπή έχει παρατηρηθεί από την Hartley (1930-1931, 72) ότι ως προς τα σχήματα και τη διακόσμηση είναι όμοια με αυτή της Κνωσού και της Φορτέτσας. Ένα σχήμα χαρακτηριστικό της Βόρειας Κεντρικής Κρήτης είναι ο ωσειδής πίθος χωρίς λαιμό και συναντάται τόσο στην Κνωσό, όσο και στην Ανώπολη και την Επισκοπή. Και πάλι η Hartley (1930-1931, 75) διαπιστώνει ότι η κεραμική των Αρχαίων δεν διαφέρει από αυτή της Φορτέτσας και της Επισκοπής και θεωρεί ότι κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου η Φορτέτσα, η Επισκοπή, η Ανώπολη και οι Αρχάνες ανήκαν στην ίδια σχολή κεραμικής με κέντρο την Κνωσό και βρίσκονταν σε στενή σχέση μεταξύ τους. Η σχέση Αρχαίων-Κνωσού επισημαίνεται στη

⁴⁷Μαρινάτος, 1931-1932, εικ. 1 αρ.4.

⁴⁸Αλεξίου, 1967(β), πίν. 201 α, δεξιά.

συνέχεια και από τον Σακελλαράκη, τόσο στην κεραμική από το Βρωμόνερο στην οποία διαπιστώνεται⁴⁹ στενή σχέση με αυτή της Φορτέτσας, όσο και στην κεραμική από τις Φυθιές όπου επιβεβαιώνεται⁵⁰ την παρατήρηση του Αλεξίου ως προς το ότι σχετίζεται με κνωσιακά εργαστήρια, πιστεύει ωστόσο ότι είναι πιθανό να είχε κατασκευαστεί στις Αρχάνες.

Με την κεραμική της Κνωσού σχετίζονται ως προς το σχήμα, αλλά και τη διακόσμηση τα αγγεία (των μέσων του 8ου έως αρχών του 7ου π.Χ. αιώνα) που έχουν βρεθεί στο θολωτό τάφο των Αγίων Παρασκιών, περιοχή που θεωρείται έτσι από τον Πλάτωνα (1945-1947, 77, 87) υποκείμενη στην άμεση επίδραση της Κνωσού. Και η κεραμική του Πρινιά φανερώνει επίσης κάποιες σχέσεις με την Κνωσό.

Στην κεραμική της Γόρτυνας επισημαίνονται ορισμένες σχέσεις με τον Πρινιά, τη Φαιστό και το Βρόκαστρο. Συγκεκριμένα α) η κεραμική από την περιοχή του Ωδείου (ύστερη γεωμετρική περίοδος και 7ος π.Χ. αιώνας) παρατηρείται από τον Pernier (1925-1926, 8) ότι έχει ανάλογα παραδείγματα στην Κεντρική Κρήτη, ιδιαίτερα στον Πρινιά β) ορισμένα πρωτογεωμετρικά Β' και πρώιμα γεωμετρικά όστρακα από τον τομέα L παρουσιάζουν σύμφωνα με την Papadopoulou (1988, 165) αναλογίες με το γεωμετρικό υλικό του Πρινιά και της Φαιστού και γ) η κεραμική (υπομινωική-πρωτογεωμετρική Β') από τον οικισμό στην Ακρόπολη παρατηρείται από τους Rizza - Scrinari (1968, 20) ότι σχετίζεται με αυτή από το Βρόκαστρο.

Η κεραμική από τη Φαιστό υποδηλώνει σχέσεις με τον Πρινιά, αλλά και με τη Βόρεια Κεντρική Κρήτη (Κνωσός). Ένας πρωτογεωμετρικός κρατηρίσκος από τον τάφο στο Πετροκεφάλι⁵¹ φέρει διακόσμηση ανάλογη με αυτή πρωτογεωμετρικού κρατηρίσκου από τον Πρινιά⁵², ενώ γενικότερα η κεραμική του τάφου αυτού μαρτυρεί όπως παρατηρεί ο Rocchetti (1974, 151) βόρεια επίδραση μέσα από τις συγκρίσεις που έχουν γίνει με την Κνωσό, τη Φορτέτσα, τις Κούρτες και το Καρφί. Ακόμα στις ομάδες κεραμικής C και E που έχουν βρεθεί σε διαφορετικές θέσεις της Φαιστού και χρονολογούνται στην υπομινωική-πρωτογεωμετρική περίοδο διαπιστώνεται και πάλι από τον Rocchetti (1969-1970, 69, 70) επίδραση από τα βόρεια. Ωστόσο η κεραμική της Φαιστού, της Γόρτυνας και του Αγίου Γεωργίου χαρακτηρίζεται από τον Rocchetti (1990, 265) μονότονη και επαναλαμβανόμενη και πιστεύει ότι οι πολυάριθμοι κρατήρες που κοσμούνται με ομόκεντρους κύκλους προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο που πιθανόν να είχε την έδρα του στον Πρινιά. Στον Κομμό η κεραμική από το ανώτερο επίπεδο του ναού A παρατηρείται από τον Shaw (1981, 239) ότι αντανakλά την κνωσιακή πρωτογεωμετρική, ενώ ένας

⁴⁹Σακελλαράκης, 1986, 50

⁵⁰Σακελλαράκης, 1987, 87

⁵¹Rocchetti, 1967-1968, εικ. 1.

⁵²Wide, 1897, εικ. 14, αριστερά.

κωδωνόσχημος κρατήρας⁵³ από την κορυφή του λόφου έχει ανάλογους ως προς το σχήμα στη Φορτέτσα. Η κεραμική από τις Κούρτες εμφανίζει σύμφωνα με τον Rocchetti (1990, 265 και (1988-1989)1993, 257) μεγάλη ομοιότητα με εκείνη από την Κνωσό και συγκεκριμένα με αυτή του Spring Chamber, του τάφου OD της Φορτέτσας και του τάφου Q του Τεκέ, αλλά και με αγγεία της Συλλογής Γιαμαλάκη. Και η κεραμική των Αρκάδων φανερώνει επαφές με άλλα μέρη της Κρήτης, ενώ στο Ροτάσι έχουν βρεθεί μεσογεωμετρικοί και υστερογεωμετρικοί πίθοι χωρίς λαιμό που ακολουθούν το κνωσιακό πρότυπο. Ακόμα στη Σύμη της Βιάννου έχει βρεθεί κεραμική (υστερομινωική III Γ, υπομινωική και πρωτογεωμετρική) ανάλογη με αυτή του Καρφιού.

Στο Νομό Λασιθίου υπάρχουν επίσης περιπτώσεις που δείχνουν σχέσεις και επιδράσεις. Μία ομάδα υστερογεωμετρικών αγγείων από τη θέση Καλαρίτης στον Ανάβλοχο υποδηλώνει σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 2) επαφές με την Κεντρική Κρήτη. Στο δρόμο ανάμεσα στη Νεάπολη και στο Μιραμπέλλο έχει βρεθεί ένας υστερογεωμετρικός ωοειδής πίθος χωρίς λαιμό⁵⁴ που όπως παρατηρεί ο Coldstream (1968, 257) ανήκει στην κνωσιακή τεχνοτροπία. Στο Βρόκαστρο παρατηρείται από την Τσιμποπούλου (1987 (α), 3) ότι ορισμένα όστρακα από τον οικισμό συνδέονται με τα πρωτογεωμετρικά Β' της Κνωσού, ενώ σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 258) ο υστερογεωμετρικός ρυθμός της Κεντρικής Κρήτης αντιπροσωπεύεται με λίγους σφαιρικούς αρυβάλλους, με ένα τυχαίο θραύσμα με διακόσμηση λευκού σε μαύρο και με άλλα αγγεία. Ακόμα δύο φλασκιά που έχουν βρεθεί στο θολωτό τάφο V και χρονολογούνται στην υπομινωική περίοδο επισημαίνεται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 6) ότι είναι ανάλογα με αυτά που έχουν βρεθεί στο Καβούσι, ενώ πρωτογεωμετρικό φακοειδές φλασκί από τάφο της Κριτσάς παρατηρείται (Τσιμποπούλου, 1987(α), 14) ότι είναι όμοιο με ένα από θολωτό τάφο του Βρόκαστρου. Μία υπομινωική πρόχους (αρ. 145) από την Επισκοπή αναφέρεται από την Κάντα (1980, 154) ότι έχει ανάλογες στο Καρφί. Στο Καβούσι, καταρχήν στο Κάστρο, εντοπίζεται α) όστρακο (Κ10) από αμφορέα ή υδρία που λόγω του υλικού και της διακόσμησης θεωρείται από τους Gesell, Day και Coulson (1985, 348) ανάλογο με ύστερη γεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα υδρία από τον τάφο στο Σκουριασμένο και β) τμήμα χείλους από μικρό πίθο (Κ190) που για τους ίδιους λόγους αναφέρεται και πάλι από τους Gesell, Day και Coulson (1985, 350) ότι είναι ανάλογο με τμήμα πρώιμου γεωμετρικού-μέσου γεωμετρικού πίθου από τον τάφο V στο Βροντά. Από τον τάφο 5 στο δωμάτιο C4 του Βροντά προέρχεται ύστερος γεωμετρικός σκύφος (V.87.128) που η διάταξη της κόσμησής του μοιάζει να αποτελεί σύμφωνα με τους Gesell, Day και Coulson (1988, 286, πίν. 74:f) τοπική μίμηση ενός ύστερου γεωμετρικού κρατήρα από την Κνωσό. Από το Πλάι του Κάστρου ένας προχωρημένος πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στο λαιμό (H

⁵³Shaw, 1981, πίν. 61d.

⁵⁴Oroop, 1905-1906, 37, εικ. 15 κέντρο.

725) μιμείται σύμφωνα με την Τσιποπούλου (1987(α), 98, πίν. 14) πρώιμους πρωτογεωμετρικούς της Φορτέτσας, μόνο που οι λαβές του αρχίζουν από το μέσο του λαιμού. Ωστόσο για την κεραμική από τους τάφους στο Πλάι του Κάστρου και στο Σκουριασμένο οι Coulson, Day, Gesell (1983, 413) έχουν θεωρήσει πιθανό κατά την υπομινωική έως πρώιμη πρωτογεωμετρική και κατά την πρωτογεωμετρική φάση να ανήκει σε μία πραγματικά "ετεοκρητική" περίοδο, όπου οι εξελίξεις συμβαίνουν ανεξάρτητα από την Κεντρική Κρήτη και μόνο κατά την πρώιμη-μέση γεωμετρική φαίνεται να αναπτύσσονται σχέσεις με άλλα τμήματα του νησιού.

Για μία οινοχόη από τον Άγιο Γεώργιο Σητείας (Σ 3945) προτείνονται από την Τσιποπούλου (1987(α), 33, πίν. 70 και 211) πρωτογεωμετρικά παράλληλα από την Κεντρική Κρήτη. Για την κεραμική από το σπήλαιο Μπεράτι Πισκοκεφάλου ο Πλάτων (1952(β), 639-640) παρατηρεί ότι τα σχήματα, αλλά και η διακόσμηση είναι χαρακτηριστικά των προϊόντων των ανατολικών εργαστηρίων, τα οποία διέπονται από επαρχιακό πνεύμα. Και πάλι από το Πισκοκέφαλο, αλλά από το σπήλαιο Κεφάλα αρκετά αγγεία θυμίζουν σύμφωνα με την Τσιποπούλου (1987(α), 48) ως προς τη διακόσμηση μέσα γεωμετρικά κνωσιακά πρότυπα. Στα Σφακιά από το θολωτό τάφο στην Πατέλα ορισμένοι αμφορίσκοι με πόδι (του τέλους της πρωτογεωμετρικής) πλησιάζουν πολύ σύμφωνα με την Τσιποπούλου (1987(α), 66) στους ύστερους πρωτογεωμετρικούς της Κεντρικής Κρήτης, ενώ για ορισμένες πρόχους και οινοχόες παρατηρεί ότι τα σχήματά τους είναι συγγενικά με τα πρωτογεωμετρικά Β' της Κνωσού. Από τον Πλάτωνα ακόμα αναφέρεται (1955(α), 295) ότι τα περισσότερα από τα αγγεία είναι όμοια με εκείνα της περιοχής Συκιάς-Αδρομύλων. Από τη θέση Φατσή στο Χαμαίζι δύο αμφορείς με λαβές στο λαιμό, της προχωρημένης πρωτογεωμετρικής, αναφέρεται από την Τσιποπούλου (1987(α), 98) ότι μιμούνται πρώιμα πρωτογεωμετρικά αγγεία της Φορτέτσας.

Ως προς την παραγωγή της κεραμικής που εξετάζεται σε αρκετές δημοσιεύσεις αναφέρεται ότι αποτελεί προϊόν ντόπιας παραγωγής (για παράδειγμα στη Γόρτυνα), λίγες όμως είναι οι περιπτώσεις που έχουν καθορισθεί συγκεκριμένα εργαστήρια⁵⁵ και καλλιτέχνες ή τεχνίτες.

Στο Νομό Χανίων εξετάζοντας τα νεκροταφεία και την κεραμική πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου από τις Βρύσες⁵⁶, το Μόδι, τις Βούβες, το Γαβαλομούρι και το Καβούσι, η Βλαζάκη (1985, 33-34) αναφέρεται σε ένα ντόπιο εργαστήριο, το οποίο χαρακτηρίζεται από συντηρητισμό. Μινωικά στοιχεία είναι εμφανή τόσο στα σχήματα, όπως είναι τα πυριατήρια, όσο και στα διακοσμητικά θέματα, όπως είναι ο διπλός πέλεκος που απεικονίζεται σε αγγεία από το Μόδι⁵⁷. Άλλα χαρακτηριστικά

⁵⁵Κριτήρια για τον καθορισμό αυτό είναι ο πηλός, τα σχήματα και η διακόσμηση.

⁵⁶Η κεραμική είναι του 7ου π.Χ. αιώνα.

⁵⁷Ο διπλός πέλεκος εμφανίζεται και σε αγγεία από την Ανατολική Κρήτη, συγκεκριμένα από την Πραισό, βλ. Τσιποπούλου, 1987(α), 59.

του εργαστηρίου αυτού είναι ότι λείπουν οι πίθοι χωρίς λαιμό⁵⁸ του 8ου και 7ου π.Χ. αιώνα που συνηθίζονται στην Κεντρική Κρήτη, ενώ κατασκευάζονται πίθοι και αμφορείς με ψηλό και πλατύ λαιμό που το σχήμα τους από ωοειδές και πεπλατυσμένο σφαιρικό εξελίσσεται σε αμφικωνικό και κυλινδρικό και χρησιμοποιούνται ως τεφροδόχα αγγεία. Για τη διακόσμηση παρατηρείται ότι επικρατεί το σύστημα των μετοπών ανάμεσα σε τρίγλυφα στη ζώνη του ώμου, ενώ το κατώτερο μέρος του αγγείου είναι άβαφο. Προς τα τέλη του 8ου και τον 7ο π.Χ. αιώνα διαπιστώνεται απλούστευση και τάση για ολόβαφα αγγεία. Αν και διαπιστώνεται έλλειψη στενής επαφής με την Κεντρική Κρήτη, ομοιότητες εντοπίζονται με τη Νότια και την Ανατολική. Με την αναφορά στο εργαστήριο αυτό θα πρέπει να υποδηλώνεται το "εργαστήριο" με την ευρύτερη έννοια του όρου και όχι ένα μόνο εργαστήριο με την κυριολεκτική έννοια το οποίο θα παρήγαγε τα αγγεία που έχουν βρεθεί στις παραπάνω θέσεις. Ήδη στο Γαβαλομούρι διακρίνεται ότι τα περισσότερα από τα αγγεία αποτελούν προϊόντα ντόπιου εργαστηρίου⁵⁹ και ότι τα σχήματα που κυριαρχούν εδώ, αλλά και στις Βούβες και είναι οι αμφορείς, οι κρατήρες, οι σκύφοι και τα φλασκιά, δείχνουν ότι τα προϊόντα των κεντρικών εργαστηρίων δεν ήταν άγνωστα⁶⁰. Η γεωμετρική κεραμική από την πόλη των Χανίων είναι σύμφωνα με τη Βλαζάκη (1991, 415) καλύτερης ποιότητας από αυτή των χωριών και παρατηρείται ότι τα τοπικά εργαστήρια της πόλης χρησιμοποιούν κόκκινο και καστανό πηλό, ενώ τα σχήματα που κυριαρχούν είναι οι αμφορείς, οι κρατήρες, οι σκύφοι, τα κύπελλα και τα πινάκια και η διακόσμηση περιλαμβάνει ευθύγραμμο μοτίβα, πλατιές μετόπες με απλά κοσμήματα και εμβαπτισμένα αγγεία.

Με βάση την κεραμική που έχει βρεθεί στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα ο Σταμπολίδης (1990, 297, υπ.31, 1993(α), 50 και 1994, 79, 153) επισημαίνει την ύπαρξη ενός ντόπιου εργαστηρίου, στο οποίο θα πρέπει πιθανότατα να αποδοθούν παραπάνω από είκοσι κοσμημένα μόνωτα κύπελλα, χρονολογημένα από το τελευταίο τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα και μετά. Σε αντίθεση με τη γλυπτική και την αρχιτεκτονική παρατηρείται ότι η ντόπια γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική παρουσιάζεται συντηρητική, χωρίς πρωτοτυπία, επηρεάζεται ωστόσο από την κεραμική της Κνωσού.

Στο Μασταμπά Ηρακλείου διαπιστώνεται από τη Λεμπέση (1976(α), 351) ότι ορισμένα αγγεία του τάφου του 1976 είναι όμοια ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με αγγεία του τάφου του 1970 και έτσι θεωρείται ότι ορισμένα τουλάχιστον από τα αγγεία των δύο τάφων κατασκευάστηκαν στο ίδιο εργαστήριο, χωρίς όμως να δίνονται περισσότερα στοιχεία για αυτό.

---

⁵⁸Καθώς δεν υπάρχει μια καθιερωμένη ορολογία διαπιστώνονται διαφορές στους όρους των σχημάτων και της διακόσμησης από μελετητή σε μελετητή. Από τη Βλαζάκη αναφέρονται ως σύστομοι πίθοι.

⁵⁹Τζεδάκης, 1976(β), 365 και 1977, 331.

⁶⁰Andreadaki-Vlazaki, 1991, 420

Στην κεραμική της Κνωσού έχει εντοπιστεί από τον Coldstream (1984(α), 93-101) ένας "ζωγράφος" που έδρασε κατά την πρωτογεωμετρική Β' περίοδο και αποκαλείται Ζωγράφος του Δέντρου, και ένα εργαστήριο υστερογεωμετρικής περιόδου⁶¹, το Εργαστήριο του Ζωγράφου του Πτηνού (The Bird Workshop). Για την ίδια την πρωτογεωμετρική Β' κεραμική έχει διατυπωθεί από τον Boardman (1967, 59) η υπόθεση ότι ίσως να αποτελούσε το προϊόν ενός ιδιόμορφου κνωσιακού εργαστηρίου που εντάσσεται στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο. Όμως το θέμα αυτό εξετάζεται παρακάτω.

Τρεις πίθοι με ευθέα τοιχώματα⁶² από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού, οι KMF 107.114, KMF 283.11 που είναι ο πρωιμότερος από τους τρεις και KMF 292.144 (εικ. 4) αποδίδονται στο Ζωγράφο του Δέντρου, που έχει ονομασθεί έτσι από τις απεικονίσεις των δέντρων με πουλιά στην κορυφή τους, με τις οποίες επιχειρείται απόδοση τοπίου. Ανάλογο θέμα και πάλι σε πίθους με ευθέα τοιχώματα εμφανίζεται σε θραύσματα από το νεκροταφείο της Σιδεροσπηλιάς στον Πρινιά (εικ. 7, δεξιά), έργα του "Ζωγράφου του Πρινιά", τα οποία όμως όπως παρατηρεί ο Coldstream μοιάζουν περισσότερο με μία επαρχιώτικη διασκευή του έργου του ζωγράφου. Ψάχνοντας την πηγή της έμπνευσής του αναρωτιέται μήπως ήταν τα δέντρα στην αυλή ενός ιερού στην Κύπρο ή την Εγγύς Ανατολή, μήπως το ιερό άλσος της Ρέας που θα κάλυπτε τα ερείπια του παλατιού του Μίνωα ή το πιθανότερο ανάλογες απεικονίσεις σε υστερομινωικές III A-B λάρνακες, που θα ήταν ορατές όταν θα ανοίγονταν οι μινωικοί θαλαμωτοί τάφοι για να ξαναχρησιμοποιηθούν. Για την ερμηνεία των δύο σκηνών στον πίθο KMF.107.114, στις οποίες διακρίνει κάποια ανατολικά χαρακτηριστικά, αλλά και κάποιες αναμνήσεις από το μινωικό παρελθόν και θεωρεί ότι αποδίδουν τη θεά Μητέρα της Φύσης πάνω σε άρμα, θεά της γονιμότητας και της βλάστησης, που αποτελεί κληρονομιά της Εποχής του Χαλκού, ανατρέχει και πάλι στη μινωική εικονογραφία και μάλιστα σε μία λάρνακα υστερομινωική III A1 που βρέθηκε στον ίδιο τάφο με το αγγείο, αλλά και στη μινωική θρησκεία. Μία διαφορετική ερμηνεία ωστόσο έχει προταθεί από τον Burkert (1988, 81-88) σύμφωνα με τον οποίο πρόκειται επίσης για θεά της φύσης, που όμως δεν σχετίζεται με τη μινωική θρησκεία. Πιστεύει ότι αποδίδεται ένα συγκεκριμένο τελετουργικό, μία δεντρική τελετουργία που ορίζει την άφιξη και την αναχώρηση της θεάς, την οποία συνδέει ίσως με την Αριάδνη, ενώ ο Coldstream με τη Δήμητρα-Περσεφόνη. Αναφέρει ότι τέτοιες γιορτές "άφιξης" συνηθίζονται στην ελληνική λατρεία του Απόλλωνα, του Διονύσου, της Αφροδίτης κ.ά. και κάνει προσπάθεια σύνδεσης της βοιωτικής γιορτής Δαίδαλα με το Δαιδάλειον/Δαίδαλο της Κνωσού.

⁶¹Coldstream, 1968, 246-249, 1982, 27, 1988, 29.

⁶²Σύμφωνα με τον Coldstream οι πίθοι με ευθέα τοιχώματα, κοσμημένοι στον πρωτογεωμετρικό Β' ρυθμό, χρησιμοποιούνται ως τεφροδόχα αγγεία κυρίως στους πλουσιότερους τάφους.

Ένας ακόμα πρωτογεωμετρικός Β΄ πίθος με ευθέα τοιχώματα από τη Φορτέτσα, αρ. 1440⁶³, θεωρείται ως το πρωιμότερο πειραματικό έργο του ζωγράφου, όπου όμως η θεότητα που απεικονίζεται φαίνεται σύμφωνα με τον Coldstream να είναι χθόνια και ερμηνεύεται ως θεά των όφρων, ενώ σύμφωνα με τον Burkert τα θεωρούμενα ως φίδια θα μπορούσαν να υποδηλώνουν προσπάθεια απόδοσης φτερών. Τέλος ο πρωτογεωμετρικός Β΄ ασκός Q115 από το Βόρειο Νεκροταφείο παρατηρείται από τον Coldstream (1989, 24) ότι ίσως συνδέεται με την εικονογραφία των τριών πίθων του ζωγράφου από το Βόρειο Νεκροταφείο, ιδιαίτερα με τον KMF 107.114, ενώ θραύσματα ενός σύγχρονου ασκού από τις Κούρτες⁶⁴ ίσως προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο με τον ασκό της Κνωσού.

Το ύστερο γεωμετρικό εργαστήριο του Ζωγράφου του Πηνού εντοπίζεται από τον Coldstream το 1968 και περιλαμβάνει ομάδα πίθων που ο Brock⁶⁵ είχε αποκαλέσει Bird group, άλλα αγγεία από την Κνωσό, αλλά και μικρό πίθο που έχει βρεθεί στην Ανώπολη. Χαρακτηριστικά του σχήματα είναι οι πίθοι με τέσσερις λαβές και τρία ταινιωτά πόδια και τα κύπελλα. Δύο από τους πίθους χρονολογούνται στη μεταβατική περίοδο προς την πρώιμη ανατολίζουσα και ένας στην πρώιμη ανατολίζουσα. Ως προς τη διακόσμηση κυριαρχεί το σύστημα των μεποπών που έχει υιοθετηθεί από την αττική ύστερη γεωμετρική είτε άμεσα, είτε μέσω των Κυκλάδων. Οι μετόπες αυτές συνήθως περιέχουν ένα μεγάλο πουλί με ουρά σαν βεντάλια και ανασηκωμένο, καμπύλο φτερό, ενώ μερικές φορές μία ολόκληρη οικογένεια πουλιών υποδηλώνεται από αρκετούς λαιμούς και κεφάλια αναδυόμενα από το ίδιο σώμα. Σε υστερότερο στάδιο δραστηριότητας του ίδιου εργαστηρίου πιθανότατα ανήκουν σύμφωνα με τον Coldstream (1988, 29) α) ένας πίθος από το Βόρειο Νεκροταφείο, ο Τεκέ Ο 19⁶⁶ (εικ. 5) με διακόσμηση σε μετόπες που ανάμεσα στα άλλα περιλαμβάνουν πουλιά και χταπόδια με την τεχνική του λευκού σε μαύρο, ενώ στη ζώνη των λαβών με αντίστροφη τεχνική αποδίδεται ένα πουλί με τρία κεφάλια που αποτελεί το σύνδεσμο με το συγκεκριμένο εργαστήριο, β) έξι θολωτά πώματα ανάμεσά τους το Τεκέ Η12, κοσμημένα με χταπόδια στην τεχνική του λευκού σε μαύρο⁶⁷ (εικ. 6) και γ) τα θολωτά πώματα του τέλους της υστερογεωμετρικής με διακόσμηση χταποδιού με την ίδια τεχνική που έχουν δημοσιευθεί από τον Αλεξίου⁶⁸, ο οποίος πρώτος επέστησε την προσοχή στο διακοσμητικό θέμα του χταποδιού, χαρακτηριστικό της υστερογεωμετρικής περιόδου, το οποίο θεωρεί ότι επιβιώνει ή αναβιώνει μέσω της μεταλλουργίας από την υστερομινωική περίοδο. Ένα ακόμα αγγείο από το Βόρειο Νεκροταφείο, το κύπελλο KMF

⁶³Brock, 1957, 125-126, πίν. 77 και 163.

⁶⁴Mariani, 1901, 307, πίν. VIII,4

⁶⁵Brock, 1957, 149.

⁶⁶Coldstream, 1988, εικ. 2.4 και πίν. 2.7, 2.8

⁶⁷Coldstream, 1988, εικ. 2.3

⁶⁸Αλεξίου, 1950(β), 294-318

134.47, χρονολογημένο γύρω στο 700 π.Χ. και κοσμημένο με μετόπες μπορεί να συνδεθεί σύμφωνα με τον Coldstream (1982, 27) με τα τελευταία στάδια των σειρών που έχουν παραχθεί από το εργαστήριο του Ζωγράφου του Πτηνού.

Η εύρεση γεωμετρικής κεραμικής σε διάφορες θέσεις των Αρχανών έχει οδηγήσει τον Σακελλαράκη (1987, 68) να υποθέσει την ύπαρξη αρχαιολογικών γεωμετρικών εργαστηρίων, ενώ για τα αγγεία από το Βρωμόνερο, που δεν έχουν άμεση σχέση με αυτά από τις Φυθιές παρατηρεί πιο συγκεκριμένα (1986, 50) ότι ανήκουν σε τοπικό επαρχιακό εργαστήριο. Το αγγείο που θεωρείται πιο σημαντικό για την υποδήλωση αυτού του εργαστηρίου είναι ένας υστερογεωμετρικός-πρώιμος ανατολίζων πίθος με διακόσμηση πουλιών σε μετόπες⁶⁹ που δεν έχει ακριβή παράλληλα στην Κρήτη. Η κεραμική από το Βρωμόνερο σχετίζεται στενά με αυτή της Φορτέτσας.

Από το θολωτό τάφο F του νεκροταφείου της Σιδεροσπηλιάς στον Πριλιά προέρχεται ομάδα πρωτογεωμετρικών Β' πίθων με ευθέα τοιχώματα που αποδίδεται από τον Rizza (1974, 153-160 και Rizza - Rizzo, 1984, 155) σε τοπικό εργαστήριο και σε ένα συγκεκριμένο ζωγράφο, τον "Ζωγράφο του Πριλιά" (εικ. 7). Η διακόσμηση αποτελείται από φυτικά, ζωόμορφα και γεωμετρικά μοτίβα, ορισμένα από τα οποία παρατηρείται ότι έχουν ακριβή παράλληλα στη νεοανακτορική κεραμική. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μοιάζει πολύ με αυτή των πίθων του Ζωγράφου του Δέντρου της Κνωσού. Στον Πριλιά σύμφωνα με τον Rocchetti (1990, 265) πιθανόν να είχε την έδρα του το εργαστήριο που παρήγαγε τους πολυάριθμους κρατήρες με τους ομόκεντρους κύκλους που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις της Δυτικής Μεσαράς.

Στη Δρήρο και στο Βρόκαστρο θεωρείται βέβαιη από την Τσιμποπούλου (1987(α), 243) η ύπαρξη ενός τουλάχιστον κεραμικού εργαστηρίου, καθώς και στο Καβούσι για το οποίο όμως δίνονται περισσότερα στοιχεία. Έτσι κατά τη γεωμετρική περίοδο διακρίνονται δύο τεχνίτες⁷⁰. Στον πρώτο αποδίδονται έντεκα αγγεία από το Πλάι του Κάστρου, διαφορετικών σχημάτων, τέσσερα από τα οποία φέρουν διακοσμητικό θέμα που παρατηρείται ότι δεν βρίσκεται σε καμία άλλη θέση και θεωρείται "υπογραφή" του. Πρόκειται για τα σιγμοειδή με διπλό περίγραμμα, γεμισμένα με στιγμές. Στον δεύτερο αποδίδονται τέσσερα μικρά αγγεία, τρεις σκύφοι και ένα πινάκιο από την ίδια ομάδα στο Πλάι του Κάστρου, με χαρακτηριστική διακόσμηση ένα είδος πλοχμού και διπλό διαγραμμισμένο Χ. Θεωρείται ότι έδρασε παράλληλα με τον πρώτο. Συνεργασία των δύο τεχνιτών, χωρίς να αποκλείεται σχέση δασκάλου (που

⁶⁹Σακελλαράκης, 1986, 27-29, εικ. 13-17, πίν. 1B-1Δ, Π24354.

⁷⁰Ένας ακόμα τεχνίτης, ο αποκαλούμενος "Τεχνίτης του Τάφου του Σκουριασμένου", διακρίνεται στο Καβούσι από την Τσιμποπούλου, που τοποθετεί τη δραστηριότητά του στην πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο. Αρκετά ωστόσο από τα αγγεία που του αποδίδονται χρονολογούνται στην υστερογεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα, ενώ διαπιστώνεται επίσης ότι η ντόπια υστερογεωμετρική παράδοση εκφράζεται σε αρκετά από τα στοιχεία της διακόσμησης.

θα ήταν ο πρώτος)-μαθητή, έχει θεωρηθεί πιθανή από την Τσιμποπούλου για τη διακόσμηση ενός μεγάλου κρατήρα με πόδι, η οποία συνδυάζει στοιχεία και των δύο. Ο κρατήρας αυτός (H 694) χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική Β', τα αγγεία του πρώτου τεχνίτη στην πρωτογεωμετρική Β' και στην υστερογεωμετρική, ενώ τα αγγεία του δεύτερου στην υστερογεωμετρική και στην υστερογεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα, χρονολογήσεις που καθιστούν μάλλον προβληματικό το συσχετισμό των δύο τεχνιτών.

Δύο άλλα αγγεία από το Καβούσι, υδρία και μόνωτο κύπελλο με πόδι με τη χαρακτηριστική διακόσμηση του "ετεοκρητικού πυκνού ρυθμού", έχουν θεωρηθεί από τον Coldstream (1977, 275, εικ. 87 c και d) προϊόντα ενός υστερογεωμετρικού εργαστηρίου του Καβουσιού, στο οποίο δεν γίνεται καμιά αναφορά από την Τσιμποπούλου, παρόλο που έχει εξετάσει τα αγγεία και τα έχει θεωρήσει επίσης υστερογεωμετρικά.

Στην περιοχή της Σητείας θα υπήρχαν σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987, 248), βάσει των ομάδων κεραμικής που διακρίνει, πολύ λίγα κεραμικά εργαστήρια, τα οποία θα διέθεταν τα προϊόντα τους σε όλες τις θέσεις της περιοχής, διακρίνει πάντως ένα στον Άγιο Γεώργιο, ένα στην Πραισό⁷¹ και ίσως ένα άλλο στους Αδρόμυλους. Στο εργαστήριο του Αγίου Γεωργίου αποδίδονται 200 αγγεία δεκατριών διαφορετικών σχημάτων⁷² που η οργάνωση της διακόσμησής τους θεωρείται ότι προέρχεται από αττικά μεσογεωμετρικά πρότυπα, ενώ διαπιστώνεται και επίδραση από την κυπροαρχαϊκή Ι κεραμική στη διακόσμηση με τους ομόκεντρους κύκλους (εικ. 8) Διακρίνονται δύο φάσεις παραγωγής: στην πρωιμότερη ανήκουν τα αγγεία με τις μετόπες, που είναι αυτά που μιμούνται μεσογεωμετρικά πρότυπα, και στην υστερότερη τα αγγεία που κοσμούνται με ζώνες. Η δραστηριότητα του εργαστηρίου τοποθετείται στο δεύτερο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα, η παραγωγή του θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα ενός ή περισσότερων κεραμέων, ενώ γίνεται λόγος και για εξαγωγή κάποιων αγγείων προς άλλες θέσεις, που αποδεικνύει ότι το μέγεθος της παραγωγής ξεπερνά τις τοπικές ανάγκες.

Στην κεραμική της περιόδου που εξετάζεται έχουν εντοπιστεί δύο περιπτώσεις εντελώς χαρακτηριστικές της Κρήτης: 1. η πρωτογεωμετρική Β' και 2. ο "ετεοκρητικός πυκνός ρυθμός".

1. Πρωτογεωμετρική Β' κεραμική έχει βρεθεί στην Ελεύθερνα, στο Μασταμπά Ηρακλείου, στην Κνωσό, στην Ανώπολη, στην Επισκοπή, στις Αρχάνες, στον Πρινιά, στη Γόρτυνα, στη Φαιστό, στον Κομμό, στις Κούρτες, στους Αρκάδες, στον Ανάβλοχο, στη Δρήρο, στο Βρόκαστρο, στο Καβούσι, στον Άγιο Στέφανο, στους Αδρόμυλους, στο Πισκοκέφαλο(;), στην Πραισό, στους Σκλάβους, στο Χαμαίζι και στον Άγιο Σπυρίδωνα (εικ. 1-3). Αντιπροσωπευτικά της σχήματα είναι ο πίθος με λαιμό, κυρίως όμως

⁷¹ Στην Πραισό κατά την πρώιμη ανατολίζουσα έχει εντοπιστεί από την Τσιμποπούλου ο "Τεχνίτης των Μελισσών".

⁷² Επισημαίνεται ότι περιλαμβάνονται όλα τα σχήματα που θα ήταν απαραίτητα για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων του χωριού.

ο πίθος με ευθέα τοιχώματα, η πυξίδα, η υδρία, η λήκυθος, η οινοχόη, ο κάλαθος, ο κωδωνόσχημος κρατήρας, ο κρατηρίσκος και ο αμφορέας με λαβές στην κοιλιά. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η διακόσμηση στην οποία διακρίνονται από τον Coldstream⁷³ τρεις κατηγορίες κοσμημάτων α) κυκλικά και σχεδιασμένα με διαβήτη, β) ευθύγραμμο και γ) καμπυλόγραμμο, σχεδιασμένα με ελεύθερο χέρι, που αποτελούν και την κύρια υποδήλωση της συγκεκριμένης κεραμικής, ενώ δεν λείπουν και οι εικονιστικές σκηνές. Δεν είναι ωστόσο σαφές αν πρόκειται για ένα ρυθμό, για μία χρονολογική φάση, για το προϊόν ενός συγκεκριμένου εργαστηρίου ή για συνδυασμό των παραπάνω, ούτε αν στις παραπάνω θέσεις η αναφορά στη σχετική κεραμική γίνεται ως προς το ρυθμό, ως προς τη χρονολόγηση ή ως προς και τα δύο. Ο χώρος στον οποίο κυρίως εκπροσωπείται είναι η Κνωσός, όπου για πρώτη φορά στην κεραμική της Φορτέσας διακρίνεται από τον Brock πρωτογεωμετρική Α και πρωτογεωμετρική Β φάση, η οποία τοποθετείται στο 850-820 π.Χ. Ως προς τη χρονολόγηση διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί⁷⁴, ωστόσο η επικρατέστερη είναι ότι στην Κνωσό καλύπτει το δεύτερο μισό του 9ου π.Χ. αιώνα, ενώ στη Νότια και Ανατολική Κρήτη προχωρά και στον 8ο π.Χ. αιώνα, σύμφωνα δε με την Βλαζάκη (1990, 99) είναι πολύ πιθανό να κατεβαίνει και στην Κνωσό στον 8ο π.Χ. αιώνα. Για την Ανατολική Κρήτη η Τσιμποπούλου (1987(α), 299-300) πιστεύει ότι η πρωτογεωμετρική Β' πρέπει να ενταχθεί στον 8ο π.Χ. αιώνα, με την αρχή της περίπτου στο τέλος του 9ου, και διάρκεια έως περίπου το 760 π.Χ.

Από τον Boardman (1967, 59) έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η πρωτογεωμετρική Β' κεραμική πιθανόν να μην αντιπροσωπεύει ξεχωριστή περίοδο αλλά μάλλον να αποτελεί το προϊόν ιδιόμορφου κνωσιακού εργαστηρίου, που η δραστηριότητά του ήταν σύντομη και θα εντάσσονταν στην πρώιμη γεωμετρική περίοδο. Η Βλαζάκη (1990, 96) επίσης διευκρινίζει ότι δεν πρόκειται για συγκεκριμένη χρονολογική βαθμίδα της κρητικής κεραμικής, αλλά για ιδιαίτερο ρυθμό. Η υποδήλωση ενός ξεχωριστού ρυθμού είναι σαφής, ωστόσο δεν αποκλείεται στις θέσεις που αυτός εντοπίζεται να σημαίνει την ύπαρξη διαφορετικής χρονολογικής φάσης, αλλά και κάποιου ή κάποιων εργαστηρίων που παρήγαγαν αυτά τα αγγεία. Ενδιαφέρον θα ήταν να προσδιοριστεί που παρατηρείται αυτό και τι συμβαίνει στις υπόλοιπες θέσεις της Κρήτης στο ίδιο χρονικό διάστημα. Ορισμένες παρατηρήσεις για την Ανατολική Κρήτη έχουν γίνει από την Τσιμποπούλου (1987(α), 226-227, 299-300) σύμφωνα με την οποία εδώ ο πρωτογεωμετρικός Β' "πλούσιος" ρυθμός της Κνωσού δεν συναντιέται, αλλά σε ορισμένα αγγεία διαπιστώνονται μόνο πρωτογεωμετρικές Β' διακοσμητικές αντιλήψεις. Ανάλογα αγγεία θεωρεί ότι κατασκευάζονται στην Κνωσό παράλληλα με τα χαρακτηριστικά πρωτογεωμετρικά Β', ίσως

⁷³1968, 236-238, όπως αναφέρει ήδη ο Brock είχε διαπιστώσει τη "συμβολή τριών ξεχωριστών ρευμάτων".

⁷⁴Για παράδειγμα από τον Demargne, ο οποίος θεώρησε πολύ ψηλή τη χρονολόγηση του Brock και πρότεινε τον 7ο π.Χ. αιώνα.

από ένα διαφορετικό εργαστήριο, και καταλήγει στο ότι ο χαρακτήρας της πρωτογεωμετρικής Β' στην Ανατολική Κρήτη δεν είναι πρωτότυπος και μιμείται τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά των προτύπων της Κεντρικής Κρήτης.

Πρωτοπόροι λοιπόν εμφανίζονται για μία ακόμα φορά οι κεραμείς της Κνωσού με την πρωτογεωμετρική Β' κεραμική. Ανάμεσά τους έχει εντοπιστεί ένας συγκεκριμένος "ζωγράφος", ο "Ζωγράφος του Δέντρου", με πολύ κοντινό του στυλιστικά ένα άλλο "ζωγράφο", τον "Ζωγράφο του Πριλιά".

Ποιοι όμως ήταν οι λόγοι που ώθησαν στη δημιουργία του συγκεκριμένου ρυθμού. Σύμφωνα με τον Coldstream (1991(α), 297) πρόκειται για ρυθμό, που είναι τόσο νεο-μινωικός όσο και πρωτο-ανατολίζων, αφού πολλά στοιχεία φαίνεται να προέρχονται από το μινωικό παρελθόν, αλλά και από την Ανατολή. Δύο από τους πύο πιθανούς τρόπους για τη μετάδοση των πρώτων θεωρούνται α) η ανακάλυψη κοσμημένων λαρνάκων κατά το ξαναάνοιγμα τάφων και β) οι σφραγιδολίθοι. Πέρα από τις υστερομινωικές λάρνακες που έχουν βρεθεί σε ξαναχρησιμοποιημένους τάφους, ένα εύρημα από το Βόρειο Νεκροταφείο, το τμήμα μιας μικρογραφικής λάρνακας, KMF 104.118⁷⁵, που θα μπορούσε να έχει κατασκευαστεί ανάμεσα στον ύστερο 9ο και στο τέλος του 8ου π.Χ. αιώνα έρχεται να επιβεβαιώσει τη μίμηση μινωικών σχημάτων, και όπως παρατηρεί ο Coldstream, αφού μιμούνται το σχήμα, γιατί όχι και τη διακόσμηση. Ως προς την επίδραση από την Ανατολή σημαντικό ρόλο φαίνεται να έπαιξαν φοινικικά έργα μεταλλοτεχνίας και ελεφαντουργίας, που έχουν βρεθεί στην Κνωσό και στο Ιδαίο. Κατά το δεύτερο μισό του 9ου π.Χ. αιώνα πιστεύεται ότι μία συντεχνία μεταναστών χρυσοχών από την Ανατολή είχε δημιουργηθεί στην Κνωσό, και αυτή επανεισήγαγε ορισμένες τεχνικές, αλλά και καμπυλόγραμμα μοτίβα. Άλλωστε στον υστερογεωμετρικό θολωτό τάφο του Χανιαλή Τεκέ που έχει ξαναχρησιμοποιηθεί αυτή την περίοδο θεωρείται ότι ήταν θαμμένος ένας Φοίνικας χρυσοχός. Σχέσεις με τη Φοινίκη στο ίδιο διάστημα αποδεικνύονται και από τις εισαγωγές φοινικικής κεραμικής στην Κνωσό και στον Κομμό. Επίδραση από την Κύπρο διαπιστώνεται επίσης στην πρωτογεωμετρική Β' κεραμική, όπως για παράδειγμα σε ένα ασκό από το Βόρειο Νεκροταφείο, Q 115⁷⁶, ενώ σύμφωνα με τον Brock (1957, 191) ορισμένα από τα καινούργια σχήματα της πρωτογεωμετρικής Β' μπορεί να έχουν επηρεασθεί από την Κύπρο. Η Βλαζάκη (1990, 99-103) θεωρεί ότι περισσότερο καθοριστικό πρέπει να υπήρξε το μινωικό παρελθόν παρά η σχέση με την Ανατολή. Και οι δύο χώροι όμως φαίνεται να έχουν παίξει τον ίδιο σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτού του ρυθμού. Ποιός όμως να ήταν ο λόγος που οδήγησε στην αναβίωση⁷⁷ των μινωικών στοιχείων τη

⁷⁵Coldstream, 1988, 27, εικ. 2.2 και πίν. 2.5, 2.6.

⁷⁶Coldstream, 1988(β), 23-25.

⁷⁷Επιβίωση ή αναβίωση, είναι ένα ακόμα ερώτημα, καθώς και το αν η Κύπρος έχει παίξει κάποιο ρόλο σε αυτό.

δεδομένη χρονική στιγμή, και στην αναχρησιμοποίηση κάποιων μινωικών τάφων; Αναβίωση ή επιβίωση μινωικών στοιχείων έχει παρατηρηθεί και κατά την υστερογεωμετρική περίοδο -με την εμφάνιση του διακοσμητικού θέματος του χταποδιού σε θολωτά πώματα και σε ένα πίθο από την Κνωσό- κατά την οποία όμως επισημαίνεται και αναβίωση πρωτογεωμετρικών Β' διακοσμητικών στοιχείων, όπως είναι τα καμπυλόγραμμα μοτίβα προερχόμενα από την πρωτογεωμετρική Β'-πρώιμη γεωμετρική σε υστερογεωμετρικά θολωτά πώματα της Κνωσού, που δίνουν σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 253) την εντύπωση σκόπιμου αρχαϊσμού, ή τα πρωτογεωμετρικά Β' άγκιστρα σε "δίγλωσσο"⁷⁸ υστερογεωμετρικό πίθο από τους Κάτω Γυψάδες της Κνωσού⁷⁹, ο οποίος είναι κοσμημένος επίσης με μεσογεωμετρικά και υστερογεωμετρικά μοτίβα.

2. Πρώτος ο Coldstream (1968, 258-261) εντοπίζει στην Ανατολική Κρήτη ένα τοπικό γεωμετρικό ρυθμό, τον οποίο ονομάζει "ετεοκρητικό", τον αναγνωρίζει σε αγγεία από το Καβούσι, τους Αδρόμυλους και το Πισκοκέφαλο και τον χρονολογεί στην υστερογεωμετρική περίοδο. Παρατηρεί ότι η διακόσμηση που τον χαρακτηρίζει αποτελείται από α) ομόκεντρους κύκλους και ημικύκλια β) ευθύγραμμο μοτίβα, βασικά αττικής προέλευσης και γ) καμπυλόγραμμα μοτίβα, σχεδιασμένα με ελεύθερο χέρι και τοποθετημένα συνήθως σε ζώνες, που αν και μοιάζουν με την πρωτογεωμετρική Β' και πρώιμη γεωμετρική της Κνωσού υπάρχει μία βασική διαφορά στη χρήση της διαγράμμισης.

Στη συνέχεια η Τσιποπούλου ονομάζει τον ίδιο ρυθμό "ετεοκρητικό πυκνό ρυθμό" και έχοντας τη δυνατότητα να εξετάσει περισσότερα αγγεία το εντοπίζει στο Καβούσι, στη Δρήρο και στη Σητεία, όπου θεωρεί πιθανότερο τόπο παραγωγής τον Άγιο Γεώργιο, διαπιστώνει μάλιστα διαφορές από τόπο σε τόπο ως προς τον τρόπο αντιμετώπισης του κοινού διακοσμητικού σχήματος. Ως προς τη χρονολόγηση, το τοποθετεί στην προχωρημένη υστερογεωμετρική, αλλά και αρκετά από τα αγγεία στη μετάβαση προς την πρώιμη ανατολίζουσα, ή και στην αρχή της πρώιμης ανατολίζουσας, και αν και διαπιστώνει κάποια επιφανειακή σύνδεση με τα πρώιμα γεωμετρικά Β' αγγεία της Κνωσού καταλήγει ότι η χρονολογική διαφορά αποκλείει οποιαδήποτε οργανική σχέση.

Κυρίαρχα σχήματα είναι οι αμφορείς και οι υδρίες. Μία ομάδα αμφορέων από τον Άγιο Γεώργιο Σητείας φέρει διαφορετική διακόσμηση στις δύο όψεις, ενώ ένα πώμα από τους Σκλάβους (Σ 4085)⁸⁰ "ετεοκρητικού πυκνού ρυθμού" ανήκει σε αμφορέα που ακολουθεί υστερογεωμετρικά αττικά και κυκλαδικά πρότυπα.

Μήπως τελικά η ύπαρξη κάποιων κοινών στοιχείων ανάμεσα σε πρωτογεωμετρικά Β' αγγεία και σε αγγεία του "ετεοκρητικού πυκνού

⁷⁸Ένα ακόμα "δίγλωσσο" αγγείο είναι γνωστό από την Κνωσό, ο αμφορέας με λαβές στην κοιλιά KMF 104.23, που χρονολογείται στην πρώιμη γεωμετρική και στη μία του όψη φέρει πρωτογεωμετρικά Β' μοτίβα, ενώ στην άλλη αττικίζοντα μεσογεωμετρικά I.

⁷⁹Coldstream et al., 1981, 154-155, αρ.93, πίν.28.

⁸⁰Τσιποπούλου, 1987(α), πίν. 172.

ρυθμού" σημαίνει κάποια σχέση, όταν μάλιστα κατά την υστερογεωμετρική περίοδο στην Κνωσό παρατηρείται αναβίωση πρωτογεωμετρικών Β' μοτίβων, ή κάποιους παρόμοιους λόγους ή συνθήκες που ώθησαν στη δημιουργία τους;

IV. ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ-ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ-ΕΞΑΓΩΓΕΣ

Σύμφωνα με όσα έχει παρατηρήσει ο Desborough (1952, 259 και 1964, 263) ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Κρήτης και ιδιαίτερα της Βόρειας Κεντρικής διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση του αττικού πρωτογεωμετρικού. Επέδρασαν και κάποιες άλλες περιοχές στη διαμόρφωση αυτή και αν ναι σε ποιό βαθμό κάθε μία; Συνέχισαν οι ίδιες περιοχές να επιδρούν και στην καθαρά γεωμετρική περίοδο; Ποιές είναι οι περιοχές της Κρήτης που έχουν δεχθεί αυτές τις επιδράσεις; Μεταξύ ποιών περιοχών υποδηλώνονται εμπορικές ή άλλου είδους σχέσεις; Παρατηρείται κάποια απομόνωση σε ορισμένες θέσεις της Κρήτης;

Για να δοθούν κάποιες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα και να επιβεβαιωθούν ή να διαψευστούν κάποιες παρατηρήσεις - υποθέσεις που έχουν διατυπωθεί μέχρι τώρα, επιχειρείται εδώ μία παρουσίαση της εισαγμένης κεραμικής στην Κρήτη κατά περιοχές προέλευσης. Σε κάθε μία από αυτές τις περιοχές σημειώνονται οι εισαγωγές κατά τόπους εύρεσης και με χρονολογική τάξη.

Ωστόσο οι παραπάνω σχέσεις δεν διαφωτίζονται μόνο από τις εισαγωγές, αλλά και από τις μιμήσεις και επιδράσεις στα σχήματα και στη διακόσμηση, τις αποκαλούμενες "αόρατες εισαγωγές" (Brock, 1957, 191, Coldstream, 1968, 3, Coldstream, 1977, 18), οι οποίες επιχειρείται να παρουσιαστούν στη συνέχεια και αυτές κατά περιοχές προέλευσης.

Τέλος γίνεται προσπάθεια να ελεγχθεί και ο ρόλος της Κρήτης με την εξέταση των εξαγωγών της.

A. ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

Τόπος Προέλευσης: Αττική

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟ/ΩΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Χανιά, Καστέλι, οικισμός	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	Γ	Andreadaki-Vlasaki, 1991, 417
Ελεύθερνα, Ορθή Πέτρα, νεκροταφείο	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	ΜΓΥΓ	Stampolidis, 1990, 388, υπ. 31

Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όστρακο από τον ώμο οινόχους	Π ΠΡΓ (αρχές 10ου π.Χ. αιώνα)	Coldstream, 1972, 65, 70, αρ. A30
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Σκύφος με πόδι	Π ΠΡΓ ⁸¹	Brock, 1957, 189, αρ. 58, πίν. 7
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Σκύφος με πόδι	Π ΠΡΓ	Brock, 1957, 189, αρ. 187, πίν. 12
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Λήκυθος	Π ΠΡΓ	Brock, 1957, 189, αρ. 76, πίν. 7
Κνωσός, τομέας D, Μικρά Παλάτι	Χείλος σκύφου	Ύστερος 10ος π.Χ. αιώνας	Coldstream, 1992, 70,(α) (6)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο	7 αγγεία: 1 αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, 1 κάλαθος, 1 μικρός κρατήρας, 1 σκύφος, 3 κύπελλα	ΠΡΓ	Catling, 1982-1983(α), 51-52, εικ. 90
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Κωνικό πόδι σκύφου	ΠΡΓ	Coldstream, 1972, 76, αρ. C45, εικ. 2
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Χείλος σκύφου	ΠΡΓ	Coldstream, 1972, 76, αρ. C42
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Δύο όστρακα από χείλος μικρού κρατήρα	Υ ΠΡΓ (δεύτερο μισό 10ου π.Χ. αιώνα)	Coldstream, 1972, 66, 73, αρ. B41 και B42, εικ. 5
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όστρακο από σώμα κρατήρα	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1972, 76, αρ. C43
Κνωσός, Ανεξερεύνητο Μέγαρο	Χείλος σκύφου	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1992, 69, αρ. 43
Κνωσός, Ανεξερεύνητο Μέγαρο	Χείλος σκύφου	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1992, 69, αρ. 44
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος J	28 αγγεία, ανάμεσά τους για παράδειγμα σκύφοι, κύπελλα, οινόχρη, αμφορέας με λαβές στον ώμο	Υ ΠΡΓ (της Αιτικής= Π ΠΡΓ της Κρήτης)	Catling, 1976-1977, 12-14, εικ. 29-30 και Coldstream, 1991(α), 293
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο	Κάλαθος, 207.42	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1991(α), 293-294, εικ. 7
Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ	Δύο θραύσματα από πώμα και σώμα σφαιρικής πυξίδας, αρ 17	Υ ΠΡΓ (της Αιτικής = Π ΠΡΓ της Κρήτης)	Coldstream, 1963, 34, 37, εικ. 8, πίν. 12b
Κνωσός, Ανεξερεύνητο Μέγαρο	Όστρακο σώματος κρατήρα	Υ ΠΡΓ - ΠΓ I	Coldstream, 1992, 69, αρ. 42
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	5 αγγεία, αναφέρονται υψίπτους σκύφος (285.121), αμφορέας με λαβές στο λαιμό, πυξίδα, οινόχρη	Υ ΠΡΓ και ΠΓ I	Catling, 1978-1979, 47 και Coldstream, 1991(α), 291-292, εικ. 2(285.121)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο	Αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, 207.52	ΠΓ I	Coldstream, 1991(α), 293-294, εικ. 8
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Τμήμα τρίποδα	ΠΓ II	Coldstream, 1972, 66, 73, αρ. B43
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Τμήμα κανθάρου	ΠΓ IA ή ΜΓ II	Coldstream, 1972, 77, 84, αρ. D44, εικ. 7
Κνωσός, Ανεξερεύνητο Μέγαρο	Λαβή οινόχους	ΠΓ II - ΜΓ I	Coldstream, 1992, 69, αρ. 40

⁸¹ Ο Coldstream τον θεωρεί Υ ΠΡΓ (Coldstream, 1972, 76)

Κνωσός, Ανεξερευνήτο Μέγαρο	Τμήμα σκύφου	ΜΓ Ι	Coldstream, 1992, 69, αρ. 45
Κνωσός, Ανεξερευνήτο Μέγαρο	Όμος οινόχους	ΜΓ Ι	Coldstream, 1992, 70, αρ. 15
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Τεκέ D14	Κάνθαρος με κωνικό πόδι	ΜΓ Ι (850 - 800 π.Χ.)	Coldstream, 1980(β), 409, πίν. 193α
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος G στον Τεκέ	Αμφορέας, G3	ΜΓ Ι	Coldstream, 1984(α), 102, υπ. 14
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος N στον Τεκέ	Αμφορέας, N6	ΜΓ Ι	Coldstream, 1984(α), 102, υπ. 14
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Ωσειδής πίθος χωρίς λαιμό	Υ ΜΓ Ι ή Π ΜΓ ΙΙ	Brock, 1957, 190, αρ. 454, πίν. 31 και Coldstream, 1968, 240, υπ. 2
Κνωσός, Ιερό της Δήμητρας	Χείλος κρατήρα	ΜΓ ΙΙ	Coldstream, 1973, 21, αρ. 32
Κνωσός, Ιερό της Δήμητρας	Όστρακο από την κοιλιά αμφορέα	ΜΓ ΙΙ	Coldstream, 1973, 21, αρ. 33
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Χείλος σκύφου	ΜΓ ΙΙ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G119, εικ. 15
Κνωσός, Ανεξερευνήτο Μέγαρο	Χείλος κρατήρα	ΜΓ ΙΙ	Coldstream, 1992, 72, αρ. 38
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 75	Υψίπους κρατήρας	ΜΓ Ι, 82	Catling, 1983(β), 37
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Πυξίδα με πώμα	ΜΓ Ι, 83	Coldstream, 1983(α), 202, 204, εικ. 1-2
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Κρατήρας με πώμα	ΜΓ ΙΙ	Coldstream, 1983(α), 203, 204, εικ. 3-4
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Αμφορέας με λαβές στην κοιλιά	ΜΓ ΙΙ	Coldstream, 1983(α), 204, εικ. 5
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όστρακο από σώμα πίθου	ΜΓ	Coldstream, 1972, 89, αρ. G22
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Πόδι υψίποδα κρατήρα	ΜΓ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G117, εικ. 14
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Πόδι υψίποδα κρατήρα	ΜΓ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G118, εικ. 14
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όστρακο από σώμα αμφορέα	ΜΓ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G121
Κνωσός, Ανεξερευνήτο Μέγαρο	Λαβή οινόχους	ΜΓ	Coldstream, 1992, 70, αρ. 14
Κνωσός, Ανεξερευνήτο Μέγαρο	Όστρακο σώματος αμφορέα με λαβές στην κοιλιά	ΜΓ	Coldstream, 1992, 72, αρ. 39
Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ, τάφος που έχει ανασκαφεί από τον Πλάτωνα	Αμφορέας με λαβές στην κοιλιά	ΜΓ	Coldstream, 1968, 240

⁸²Αναφέρεται ως ΜΓ ΙΙΙ, προφανώς εννοεί ΙΙ.

⁸³Η χρονολόγηση αυτή δίνεται από τον Coldstream. Ο Catling (1983(β), 39) το χρονολογεί όπως και τα δύο επόμενα από τον τάφο 219 στη ΜΓ/ΥΓ Ι.

Κνωσός, Βλιχιά, πηγάδι	Όστρακο από λαιμό αμφορέα	ΜΓ/ΥΓ	Coldstream, 1960, 168, αρ. 79, πίν. 45α και εικ. 12
Κνωσός, Βλιχιά, πηγάδι	Όστρακο από αμφορέα	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη ΜΓ ή ΥΓ. (προέρχεται από σιρώμα του 8ου π.Χ. αιώνα από το οποίο κυρίως ΥΓ)	Coldstream, 1960, 168, αρ. 80, πίν. 45α
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όστρακο από σώμα σκύφου	ΥΓ Ι	Coldstream, 1972, 97, αρ. G120
Κνωσός, Παλάτι	Δύο θραύσματα από δύο σκυφοειδή αγγεία (bowls)	Γ	Hartley, 1930-1931, 89, πίν. ΧVIII, 2-3
Κνωσός, Μικρό Παλάτι	Δύο όστρακα από δύο σκυφοειδή αγγεία (bowls)	Γ	Hartley, 1930-1931, 92, εικ. 22, 1,3
Κνωσός, Παλάτι	Μικρό τμήμα κυπέλλου	Γ	Hartley, 1930-1931, 94
Κνωσός, Παλάτι	Όστρακο πώματος	Γ	Hartley, 1930-1931, 95, εικ. 22,2
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 75	Τέσσερα αγγεία	Γ	Catling, 1983(β), 37
Κανλί Καστέλι	Σκύφος	ΠΡΓ	Desborough, 1952, 235
Αρχάνες, δοκιμαστική ανασκαφή 1957	Όστρακο κρατήρα	Γ	Πλάτων, 1957, 330
Γόρτυνα, Ακρόπολη, Ιερό της Αθηνάς	Τμήμα σκύφου	Υ ΠΡΓ	Rizza - Scrinari, 1968, 120, εικ. 205, 1 και Coldstream, 1972, 76
Βρόκαστρο, οικισμός	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, μάλλον από Αιτική	Π ΥΓ	Hall, 1914, πιν. ΧΧVIII και Τσιμποπούλου, 1987(α), 5
Βρόκαστρο, οικισμός	Πυξίδα	ΥΓ Ι	Hall, 1914, πίν. ΧΧVI και Τσιμποπούλου, 1987(α), 4, 251-252
Καβούσι, Πλάι του Κάστρου, τάφος	Υδρία, Η 896	Υ ΠΡΓ	Τσιμποπούλου, 1987(α), 22, 254-255, πίν. 14 και 200
Συλλογή Γιαμαλάκη, ίσως από Άδελε Ρεθύμνου	5 αγγεία ⁸⁴	Γ	Αλεξίου, 1953, 501
Συλλογή Μητισοάκη	Ονοχόη, Π159	Τέλος 8ου π.Χ. αι.	Τσιμποπούλου, 1978, 158-159, πίν. 40ε
Συλλογή Μητισοάκη	Σκύφος, Π157 προϊόν του εργαστηρίου "Bird and Birdseed"	Τέλος 8ου π.Χ. αι.	Τσιμποπούλου, 1978, 159-160, σχ.5, πίν. 41 α-β
Συλλογή Μητισοάκη	Σκύφος, Π158	Μεταβατικό στάδιο από την ΥΓ στην ΥπΓ	Τσιμποπούλου, 1978, 160-161, σχ. 6 πίν. 41γ
Συλλογή Μητισοάκη	Κάνθαρος, Π35	Τέλος 8ου/αρχές 7ου π.Χ. αιώνα	Τσιμποπούλου, 1978, 161, σχ. 6, πίν. 42α
Συλλογή Μητισοάκη	Κύπελλο, Π26	Τελευταίο τέταρτο 8ου π.Χ. αιώνα	Τσιμποπούλου, 1978, 162, σχ. 7, πίν. 42β-γ

⁸⁴Τα αιτικά αγγεία των συλλογών δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι είναι εισαγμένα, λόγω έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων

Συλλογή Μητσοιάκη	Κύπελλο, Π56	Τέλη 8ου π.Χ. αιώνα	Τσιμποπούλου, 1978, 163-165, σχ. 9, πίν. 43γ
-------------------	--------------	---------------------	--

Τόπος Προέλευσης: Κυκλάδες

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟΝΟΜΑΤΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Ελεύθερνα, Ανασκαφή του Ραγνε	Όστρακα από δύο σκυφοειδή αγγεία (bowls), μοιάζουν "ναξικά"	Γ	Hood - Boardman, 1961, 77, υπ. 8 και Hartley, 1930-1931, εικ. 34, 3,4 και εικ. 35
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Τεκέ Ο	Αμφορέας, Ο 42	Υπο ΠΡΓ (πρώιμος 9ος π.Χ. αιώνας)	Coldstream, 1990, 26
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Αμφορέας	Υ ΠΡΓ-ΠΡΓ Β(:)	Brock, 1957, 190, αρ. 1492, πίν. 109
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 75	3 ή 4 αγγεία	Γ	Catling, 1983 (β), 38
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Τεκέ Q	Αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, Q63, πιθανόν από τη Μήλο	ΠΓ Ι	Coldstream, 1990, 26, πίν. 6,1
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Τεκέ Q	Αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, Q64, πιθανόν από τη Μήλο	ΠΓ Ι	Coldstream, 1990, 26, πίν. 6,2
Κνωσός, Βλιχιά, Πηγάδι	Τμήμα σκύφου	Αρχή της αττικής ΜΓ	Coldstream, 1980, 161, αρ.20, πίν. 45c, και εικ.4
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όστρακο από σώμα κρατήρα, ίσως "παριανός"	ΜΓ	Coldstream, 1972, 97 αρ. G126
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Τμήμα κυπέλλου, ίσως από τη Μήλο	ΜΓ	Coldstream, 1972, 98, αρ. G127, εικ. 15
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Χείλος και βάση προχοΐσκης, ίσως από τη Μήλο	ΜΓ	Coldstream, 1972, 97 αρ. G124, εικ. 15
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Σκύφος, 219.25, από Νάξο ή Πάρο αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27, πίν. 6,4
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Σκύφος, 219.41, από Νάξο ή Πάρο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27, εικ. 5(e)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Σκύφος, 219.63, από Νάξο ή Πάρο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27, εικ. 5(d)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Σκύφος, 219.70, από Νάξο ή Πάρο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Σκύφος, 219.75, από Νάξο ή Πάρο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27, πίν. 6,5
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 107	Σκύφος, 107.98, από τη Νάξο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27, 28, εικ. 5(c)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 283	Τμήμα από αμφορέα με λαβές στο λαιμό, 283.91 από τη Νάξο, βασίζεται σε αττικό πρότυπο	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27, πίν. 7,3
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Σκύφος, 292.87, από τη Νάξο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27,28, εικ. 5(a)

Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Σκύφος, 292.50, από τη Νάξο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27,28, εικ. 5(d)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 106	Σκύφος, 108.35, από τη Νάξο ή την Πάρο, αττικίζων	ΜΓ	Coldstream, 1990, 27,28, εικ. 5 (f)
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Χείλος και σώμα σκύφου, ίσως από τη Μήλο	ΥΓ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G125
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 75	Σκύφος, 75.41	ΥΓ	Coldstream, 1990, 28, εικ. 5(g)
Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ, Θολωτός τάφος (τάφος 2)	Πυξίδα με πώμα, αρ.55	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη, μάλλον ΥΓ	Hutchinson - Boardman, 1954, 222, 225, πίν. 25, 55
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Λαιμός(;) αμφορέα, από τη Θήρα	ΥΓ ή υπογεωμετρική (ύστερος 8ος ή πρώιμος 7ος π.Χ. αιώνας)	Coldstream, 1972, 98, αρ. G129
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Λαιμός αμφορέα	ΥΓ ή υπογεωμετρική	Coldstream, 1972, 98, αρ. G130
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Ώμος αμφορέα, από τη Θήρα	ΥΠΓ ⁸⁵	Coldstream, 1972, 98 αρ. G128
Φαιστός, οικισμός, χώρος Ρ	Σκύφος, Ρ.9	ΜΓ (της Αττικής)	Rocchetti, 1974-1975, 297
Κομμός, απόθεση κεραμικής βόρεια του μινωικού τοίχου Τ	Σκύφος, C 4420, αττικίζων	ΜΓ	Shaw, 1982, 188
Δρήρος, νεκροταφείο	Κυκλικό κομβίο πώματος	ΜΓ	Van Effenterre, 1948, 37, πίν. XVIII, 6a-6b ⁸⁶ και Τσιμποπούλου, 1987 (α), 12
Δρήρος, νεκροταφείο	Πάνω τμήμα σώματος κρατήρα, αττικίζων κατά τον Coldstream	ΥΓ	Van Effenterre, 1948, 37, πίν. XX, 4 ⁸⁷ και Τσιμποπούλου, 1987(α), 12, Coldstream, 1968, 257
Ίτανος	Όστρακο χείλους με τη λαβή από πινάκιο "παριανό"	ΥΓ	Deshayes, 1951, 208, XXV, 1 και Τσιμποπούλου, 1987(α), 43,260
Ίτανος	Δύο όστρακα από κλειστό αγγείο	ΥΓ	Deshayes, 1951, 204-205, εικ. 2,5, πίν. XXIII, 3,4 και Τσιμποπούλου, 1987(α), 260-261
Πραισός, άγνωστης προέλευσης	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, Η 2053	ΥΓ/ΠΑΝ	Τσιμποπούλου, 1987(α), 58, 261, πίν. 118 και 171
Σκλάβαι, Αβελιακός	Μόνωτο κύπελλο, Σ4003	ΥΓ	Τσιμποπούλου, 1987(α), 64, 265, πίν. 265

⁸⁵ Σύμφωνα με τη χρονολόγηση του Coldstream (1968, 330) στη Θήρα η ΥΓ χρονολογείται το 720-690 π.Χ. και η ΥΠΓ το 690-670 π.Χ.

⁸⁶ Το είχε θεωρήσει ροδιακό, η Τσιμποπούλου το αποδίδει στις Κυκλάδες

⁸⁷ Του θύμιζε αττικά, ενώ στην Τσιμποπούλου κυκλαδικά.

Τόπος Προέλευσης: Κυκλάδες (;)

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΙΤΕΙΟΥΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Γαβαλομούρι, τάφος Ι	Ανάβαθα μελαβαφή μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα, δεν αναφέρεται πόσα, αττικίζοντα	ΜΓ ΙΙ (Πρώτο μισό του π.Χ. αιώνα)	Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 26
Γαβαλομούρι, τάφος Ι	Δύο μελαβαφείς σκύφοι, ένας ο Π 4076, αττικίζοντες	ΜΓ ΙΙ (Πρώτο μισό του π.Χ. αιώνα)	Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 26 και Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1990, 98, πίν. 4,4α
Γαβαλομούρι, τάφος Ι	Ένας κάνθαρος με ψηλές λαβές, Π 4071, αττικίζων	ΜΓ ΙΙ (Πρώτο μισό του π.Χ. αιώνα)	Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 26 πίν. ΙΖ', φωτ. 16β, και Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1990, 98, πίν. 4,4β
Ελεύθερνα, Ορθή Πέτρα, νεκροταφείο	Αμφορέας επιγαστρίου ομοκεντρικού τύπου, ΑΚΗ 6395, από τη Μήλο(;), ωστόσο στιλιστικά βρίσκεται πολύ κοντά στο εργαστήριο του Διπύλου	ΜΓ	Σταμπολίδης, 1994, 66, 67, ΑΚ2, πίν. ΙΙΙ
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Αμφορέας, αττικού τύπου	Π ΠΡΓ	Brock, 1957, 189, αρ. 154, πίν. 13
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Αμφορέας, αττικού τύπου	Υ ΠΡΓ	Brock, 1957, 189, αρ. 269, πίν. 19
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Αμφορέας, αττικού τύπου	Υ ΠΡΓ	Brock, 1957, 189, αρ. 311, πίν. 143
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Οινοχόη, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'(;)	Brock, 1957, 190, αρ. 1446, πίν. 109
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Όστρακα αμφορέα, αττικού τύπου	ΠΡΓ ή Γ, δεν αναφέρεται συγκεκριμένη χρονολόγηση	Brock, 1957, 189, αρ. 629
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'	Brock, 1957, 190, αρ. 364
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'	Brock, 1957, 190, αρ. 365
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'	Brock, 1957, 190, αρ. 366, πίν. 24
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'	Brock, 1957, 190, αρ. 367
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής κύπελλο, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'	Brock, 1957, 190, αρ. 467, πίν. 35
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'(;)	Brock, 1957, 190, αρ. 462
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'(;)	Brock, 1957, 190, αρ. 478, πίν. 35
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Μελαμβαφής σκύφος, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β' (;)	Brock, 1957, 190, αρ. 520
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Οινοχόη, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β'(;)	Brock, 1957, 190, αρ. 1446, πίν. 109
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Οινοχόη, αττικού τύπου	ΠΡΓ Β (;)	Brock, 1957, 190, αρ. 1506, πίν. 109

Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ, τάφος που έχει ανασκαφεί από τον Πλάτωνα	Τρεις οινοχόες, αττικίζουσες, σύμφωνα με τον Coldstream κυκλαδικές μάλλον μμήσεις, παρά κρητικές	ΠΓ	Coldstream, 1968, 240
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Οινοχόη, αττικού τύπου	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 441, πίν. 35
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Βάση υψίποδα κρατήρα, αττικού τύπου	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 490
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Υψίπους κρατήρας, αττικού τύπου	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 671, πίν. 44
Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ, θολωτός τάφος (τάφος 2)	Υψίπους κρατήρας, αρ. 19, κατά τον Coldstream αττικίζων. Κατά τον Hutchinson πιθανόν από τις Κυκλάδες	ΜΓ (800-770 π.Χ.)	Hutchinson - Boardman, 1954, 222, πίν. 25, 19 και Coldstream, 1980(β), 411, υπ. 23
Κνωσός, Χανιαλή Τεκέ, θολωτός τάφος (τάφος 2)	Υψίπους κρατήρας, αρ. 20, πιθανόν από τις Κυκλάδες	ΜΓ (800-770 π.Χ.)	Hutchinson - Boardman, 1954, 222, πίν. 21,20
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Σκύφος, αττικίζων, κατά τον Coldstream μάλλον κυκλαδική μμηση, παρά κρητική	ΥΓ/ΠΑν	Brock, 1957, 40, αρ. 396, πίν. 27, Coldstream, 1968, 240
Φαιστός, οικισμός, χώρος St.	Τμήμα σκύφου, St.25 αττικό ή κυκλαδικό	Γ (ΜΓ;)	Rocchetti, 1974-1975, 297
Φαιστός, οικισμός, χώρος CC	Δύο όστρακα από λαίμο αμφορέα, CC 42 a-b, από Κυκλάδες ή Αττική	Γ	Rocchetti, 1974-1975, 297
Βρόκαστρο, "ιερό"	Υψίπους κρατήρας, από Κυκλάδες κατά τον Coldstream (πιθανότερο), από Αττική κατά Τσιμποπούλου	ΜΓ	Hall, 1914, 173, εικ. 106, Coldstream, 1968, 167, Τσιμποπούλου, 1987(α), 9, 252

Τόπος Προέλευσης: Πελοπόννησος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Καβούσι, Βρονιάς, θολωτός τάφος	Λάκαινα, Η 3692, ίσως από Πελοπόννησο	Μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα	Τσιμποπούλου, 1987(α), 20, 258-259, πίν.10
Άγιος Γεώργιος Σητείας	Αρύβαλλος, Σ 3968, της κατηγορίας των "αργίτικων μονόχρωμων"	ΥΓ	Τσιμποπούλου, 1987(α), 33, 259, πίν. 72

Τόπος Προέλευσης: Κόρινθος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Χανιά, Καστέλι, οικισμός	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	Γ	Andreadaki-Viasaki, 1991, 417
Ελεύθερνα, Ορθή Πέτρα, νεκροταφείο	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	ΜΓ/ΥΓ	Stampolidis, 1990, 308, υπ. 31
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Πυξίδα με πώμα (285.134, 138)	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1991(α), 291-293, εικ. 4
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Πόδι μικρού υψίποδα κρατήρα	ΜΓ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G122, εικ. 16
Κνωσός, Φορτέισα, νεκροταφείο	Αρύβαλλος	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 668, πίν. 45

Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Τμήμα σκύφου	Τέλος ΜΓ ή ΥΓ	Coldstream, 1972, 77, 87, αρ. F23, εικ. 7
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Χείλος κοτύλης	Π ΥΓ	Coldstream, 1972, 97, αρ. G123
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Τρία όστρακα μάλλον από την ίδια κοτύλη	ΥΓ	Coldstream, 1972, 77, 87, αρ. F24-26
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος ή 34 ή 58 ή 57	Οινοχόη	ΥΓ ή Π ΠρΚ	Catling, 1978-1979, 52-53, εικ. 34
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος ή 34 ή 58 ή 57	Όστρακα οινοχόης	ΥΓ ή Π ΠρΚ	Catling, 1978-1979, 53
Δρήρος, ναός	Οινοχόη	ΥΓ	Τσιμποπούλου, 1987(α), 11, 253, πίν. 1, πάνω αριστερά
Πραισός, τάφος C	Αρύβαλλος	ΥΓ	Τσιμποπούλου, (1983)1990, 103, υπ. 73
Συλλογή Μητσοιάκη	Κύπελλο, Π60, μάλλον κορινθιακό, ο τύπος αττικής ⁸⁸	Αρχή του τελευταίου τέταρτου του 8ου π.Χ. αιώνα	Τσιμποπούλου, 1978, 166-166, σχ. 10, πίν. 44α

Τόπος Προέλευσης: Άργος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΠΕΙΘΙΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Χανιά, Καστέλι, οικισμός	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	Γ	Andreadaki-Viasaki, 1991, 417

Τόπος Προέλευσης: Εύβοια

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΠΕΙΘΙΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Χανιά, Καστέλι, οικισμός	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	Γ	Andreadaki-Viasaki, 1991, 417
Κνωσός, Royal Road, οικισμός	Όμος αμφορέας	ΠΡΓ	Coldstream, 1972, 76, αρ. C44
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο	Αμφορίσκος, ΚΑΜ 12.8	ΠΡΓ	Popham et al., πίν. 33(e)
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο	Αμφορίσκος, ΚΜΦ 285.124	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1991(α), 291-293, εικ. 3 και Popham et al., 1983, πίν. 33(e)
Κνωσός, Ανεξερευνητο Μέγαρο	Όστρακο σώματος αμφορέας	ΥπΠΡΓ	Coldstream, 1972, 69, αρ. 41
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 28	Αμφορέας, 28.18	ΥπΠΡΓ	Coldstream, 1990, 26
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Τεκέ G	Σκύφος, G123	Τέλος του 9ου π.Χ. αιώνα	Coldstream, 1990, 26, 27, εικ. 2
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Τεκέ G	Σκύφος, G124	Τέλος του 9ου π.Χ. αιώνα	Coldstream, 1990, 26, 27, εικ. 3
Κνωσός, Ανεξερευνητο Μέγαρο	Όστρακα υψίποδα κρατήρα	ΜΓ (ίσως ευβοϊκό ΜΓ II)	Coldstream, 1992, 72, αρ. 36

⁸⁸Το αγγείο αυτό, όπως και τα αττικά των συλλογών, δεν είναι σίγουρο ότι είναι εισαγμένα, αφού λείπουν τα ακριβή στοιχεία για την εύρεσή τους.

Κνωσός, Ανεξερεύνητο Μέγαρο	Όστρακο σώματος κρατήρα (ίσως ευβοϊκός)	ΜΓ	Coldstream, 1992, 72, αρ. 37
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 134	Σκύφος, 134.48	8ος π.Χ. αιώνας	Coldstream, 1990, 26,27, εικ. 4
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Όστρακα από υψίποδα κρατήρα, 219.71	ΥΓ	Coldstream, 1990, 28, πίν. 7, 2-3
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 60	Σκύφος, 60.2	ΥΓ	Coldstream, 1990, 29, εικ. 5(h)
Κούρτες, νεκροταφείο	Ληκύθιο, αρ. 338	ΠΡΓ	Rocchetti, 1990, 263, πίν. 48b και Rocchetti, 1993, 188-190, εικ. 36.
Βρόκαστρο, οικισμός	Όστρακα από κρατήρα, Ζωγράφος του CESNOLA	ΥΓ	Hall, 1914, 98, εικ. 53, όλα εκτός από το Ε και Τσιμποπούλου, 1987(α), 3-4, 252-253

Τόπος Προέλευσης: Θεσσαλία

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΔΙΟ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 30	Άμφορέας με λαβές στο λαιμό, 30.4	Υ ΠΡΓ	Coldstream, 1991(α), 292-293, εικ. 6

Τόπος Προέλευσης: Εύβοια ή Κυκλάδες

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΔΙΟ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Βρόκαστρο, οικισμός	Όστρακο από χείλος κρατήρα, ευβοϊκός ή κυκλαδικός	ΥΓ	Hall, 1914, 98, εικ. 53, Ε και Τσιμποπούλου, 1987(α), 253

Τόπος Προέλευσης: Βοιωτία ή Σάμος ή Κυκλάδες

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΔΙΟ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Ίανος	Τμήμα λαιμού ονοχός. Κατά τον Deshayes βοιωτική, κατά την Τσιμποπούλου από τη Σάμο ή τις Κυκλάδες	ΥΓ	Deshayes, 1951, 208, πίν. XXV, 2 και Τσιμποπούλου, 1987(α), 43, 260

Τόπος Προέλευσης: Αιγαίο

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΔΙΟ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Χανιά, Πελεκαπύνα, ταφή	Γυξίδα με πύμα	ΠΡΓ	Andreadaki-Vlasaki, 1991, 414

Τόπος Προέλευσης: Σάμος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΙΔΙΟ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Φαιστός, οικισμός, χώρος Ρ	Σκύφος, Ρ11	ΥΓ (της Σάμου)	Rocchetti, 1974-1975, 297

Τόπος Προέλευσης: Μίλητος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Κρατήρας, 285.89	Υπ'ΙΠΓ (γύρω στο 900 π.Χ. για την Αττική, β' τέταρτο του 9ου π.Χ. αιώνα για την Κρήτη)	Coldstream, (1981/1983)1989(α), 75-78 και Coldstream, 1991(α), 292-293, εικ. 5
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Οινοχόη, Bichrome Red, 219.43, αρ. 5, ίσως από Μίλητο, ή από Δωδεκάνησα ή από Ανατολική Ελλάδα	Ύστερος 8ος π.Χ. αιώνας	Coldstream, 1984(β), 123, 128
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Οινοχόη, Bichrome Red(:), 219.97, αρ. 6, ίσως από Μίλητο ή από Δωδεκάνησα ή από Ανατολική Ελλάδα	Ύστερος 8ος π.Χ. αιώνας	Coldstream, 1984(β), 123-124, 126

Τόπος Προέλευσης: Ανατολική Ελλάδα

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Κνωσός, Ιερό της Δήμητρας	Όστρακο κλειστού αγγείου, ίσως από Δωδεκάνησα	ΥΓ	Coldstream, 1973, 24, αρ. 31
Φαιστός, οικισμός, χώρος CC	Όστρακο με παράσταση ζώου, CC46, F2978, ροδιακό ή μίμηση ροδιακού	(Θα μπορούσαν να διατυπωθούν επιφυλάξεις για τη χρονολόγησή του στα Γ χρόνια)	Rocchetti, 1974-1975, 298, εικ. 110

Τόπος Προέλευσης: Κύπρος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Χανιά, Καστέλι, οικισμός	Μόνωτη λοπάδα, White Slip Paint B	Γ	Τζεδάκης, 1966, 426, πίν. 463α
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 75	Τέσσερα ή πέντε αγγεία	Γ	Catling, 1983(β), 37
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Αρύβαλλος	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 669, πίν. 45
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Αρύβαλλος	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 694, πίν. 45
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Τμήμα αρυβάλλου	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 642
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 285.45, αρ. 20	ΜΓ (πρώιμος 8ος π.Χ. αιώνας)	Coldstream, 1984(β), 129-131, εικ. 2, αρ. 20, πίν. XXV, 20
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 285.49, αρ. 21	ΜΓ (πρώιμος 8ος π.Χ. αιώνας)	Coldstream, 1984(β), 129-131, εικ. 2, αρ. 21, πίν. XXV, 21
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Όστρακα από ληκύθιο, Black-on-Red II, 285.52, αρ. 22	ΜΓ (πρώιμος 8ος π.Χ. αιώνας)	Coldstream, 1984(β), 129, αρ. 22, 131
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Τμήμα αρυβάλλου	ΜΓ-ΥΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 489
Κνωσός, Φορτέτσα, τάφος Α	Ληκύθιο, Black-on-Red, αρ. 15	8ος π.Χ. αιώνας	Hood - Boardman, 1961, 74, 78, πίν. 10, 15

Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Αρύβαλλος	ΥΓ(:)	Brock, 1957, 190, αρ. 1448, πίν. 109
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Αρύβαλλος με δύο λαβές	ΥΓ(:)	Brock, 1957, 190, αρ. 1411, πίν. 109
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Αλάβαστρο-αρύβαλλος	ΥΓ(:)	Brock, 1957, 190, αρ. 1458, πίν. 109
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Τμήμα τριφυλλόστομης ληκύθου	ΥΓ(:)	Brock, 1957, 190, αρ. 425
Κνωσός, Φορτέτσα, νεκροταφείο	Πυξίδα	ΥΓ(:)	Brock, 1957, 190, αρ. 1451, πίν. 109 ⁸⁹
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 104	Ληκύθιο με δύο λαβές, Black-on-Red I, 104.8, αρ. 16	Τέλος 8ου π.Χ. αιώνα, βάσει ενός πίθου στον οποίο βρέθηκε	Coldstream, 1984(β), 124, 128-129, εικ. 1, 16, πίν. XXIV, 16
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο με δύο λαβές, Black-on-Red II, 292.244, αρ. 18	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. ΥΓ(:)	Coldstream, 1984 (β), 124, 128-129, εικ. 1, 18, πίν. XXIV, 18
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο με δύο λαβές, Black-on-Red II, 292.245, αρ. 19	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. ΥΓ(:)	Coldstream, 1984(β), 129
Κνωσός, Ατσαλένιο, τάφος Α	Αρύβαλλος με δύο λαβές, Black-on-Red, αρ. Α56	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. Βρέθηκε στον πίθο Α2 που χρονολογείται στην ΥΓ	Davaras, 1968, 139, 145
Κνωσός, Κάτω Γυψάδες, τάφος	Ληκύθιο, Red Slip II, αρ. 54	Πρώιμο Red Slip II, βρέθηκε σε ΥΓ πίθο	Coldstream et al., 1981, 144, 150-151, εικ. 5, 54, πίν. 21, 54
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 285.80, αρ. 23	Πρώιμο στάδιο της Black-on-Red II (δεν αναφέρεται πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση)	Coldstream, 1984(β), 129, 131, πίν. XXV, 23
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 285.85, αρ. 24	Πρώιμο στάδιο της Black-on-Red II (δεν αναφέρεται πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση)	Coldstream, 1984(β), 129, 131, πίν. XXV, 24
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 107	Τριφυλλόστομη οινόχνη, Black-on-Red II, 107.199, αρ. 14	Αρχή της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 128, πίν. XXIV, 14
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Τριφυλλόστομη οινόχνη, Black-on-Red II, 292.94, αρ. 12	Αρχή της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 124, 127-128, εικ. 1, 12, πίν. XXIV, 12
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 292.97, αρ. 25	Πρώιμο στάδιο της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 129, 131, πίν. XXV, 25
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 292.48, αρ. 26	Πρώιμο στάδιο της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 129-131, εικ. 2, 26, πίν. XXV, 26
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 292.132, αρ. 27	Πρώιμο στάδιο της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 129, 131, πίν. XXV, 27
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 292.51, αρ. 28	Πρώιμο στάδιο της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 128-131, εικ. 2, 28, πίν. XXV, 28

⁸⁹Η παραπομπή στον πίνακα 103 είναι λάθος.

Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 175	Τριφυλλόστομη οινόχρη, Black-on-Red II, 175.52, αρ. 13	Κοντά στην αρχή της Black-on-Red II	Coldstream, 1984(β), 128, πίν. XXIV,13
Κνωσός, Κάτω Γυψάδες, τάφος	Οινόχρη, Black-on-Red II, αρ. 77	Πρώιμη Black-on-Red II	Coldstream et al., 1981, 144, 153-154, πίν. 26,77
Κνωσός, Αιθαλένιο, τάφος Α	Οινόχρη, Black-on-Red II, αρ. Α45	Black-on-Red II Δεν αναφέρεται πιο συγκεκριμένα	Davaras, 1968, 138, 145, πίν. 41c
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 285	Όστρακο από ληκύθιο, Black-on-Red, 285.151, αρ. 35	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα	Coldstream, 1984(β), 131
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Αμφορίσκος, Black-on-Red II, 219.22, αρ. 7	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα	Coldstream, 1984(β), 124-125, 127, εικ. 1,7, πίν. XXIII,7
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Ληκύθιο, Black-on-Red I, 219.40, αρ. 31	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα ⁹⁰	Coldstream, 1984 β), 129,131, πίν. XXV,31
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 219	Ληκύθιο, Black-on-Red II, 219,98, αρ. 34	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα	Coldstream, 1984(β), 131
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 107	Όστρακα από ληκύθιο, Black-on-Red II, 107.201, αρ. 36	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα	Coldstream, 1984(β), 131
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο, Black-on-Red I, 292.62, αρ. 29	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα	Coldstream, 1984(β), 129, 131, πίν. XXV,29
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Τριφυλλόστομη οινόχρη, Black-on-Red, αρ. 37	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα	Coldstream, 1984(β), 131
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 134	Ληκύθιο, Black-on-Red I, 134.33, αρ. 32	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα ⁹¹	Coldstream, 1984(β), 129, 131
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 106	Τμήμα από ληκύθιο, Bichrome Red III, 106.39, αρ. 9	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα ⁹²	Coldstream, 1984(β), 127, πίν. XXIV,9
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος Α	Τμήματα ληκυθίου, Bichrome Red III, Α7, αρ. 8	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα ⁹³	Coldstream, 1984(β), 127, πίν. XXIV,8
Ανάβλοχος, Κακό Πλάι	Οινόχρη, Red Slip	ΥΓ/ΠΑν	Τσιμποπούλου, 1987(α), 251
Καβούσι, Πλάι του Κάστρου	Αρύβαλλος, Black-on-Red, Η718	Κυπροαρχαϊκός	Τσιμποπούλου, 1987(α), 23, πίν.23 και 241

⁹⁰ Αναφέρεται μόνο ότι παράλληλα μπορούν να βρεθούν σε κυπροαρχαϊκά ΙΙΙ σύνολα από την Αμαθούντα.

⁹¹ Αναφέρεται μόνο ότι παράλληλα μπορούν να βρεθούν σε κυπροαρχαϊκά ΙΙΙ σύνολα στην Αμαθούντα, όπως και για το αρ. 31.

⁹² Ο τάφος στον οποίο έχει βρεθεί περιέχει κεραμική από την αρχή του 8ου έως και τον 7ο π.Χ. αιώνα.

⁹³ Ο τάφος στον οποίο έχει βρεθεί περιέχει κεραμική από τον ύστερο 9ο έως και το τέλος του 8ου π.Χ. αιώνα.

Τόπος Προέλευσης: Φοινίκη

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΓΓΕΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Τμήμα από ληκύθιο, Red Slip, 292.211, αρ. 3	Μάλλον 9ος π.Χ. αιώνας	Coldstream, 1984(β), 123, 126, πίν. XXIII,3
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Τριφυλλόστομη οινόχνη, Red Slip, 292.80, αρ. 4	9ος π.Χ. αιώνας	Coldstream, 1984(β), 123-124, 126, εικ. 1,4, πίν. XXIII,4
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 107	Ληκύθιο, Bichrome, 107 80, αρ. 1, μάλλον από Φοινίκη	Μετάβαση Κυπρογεωμετρικής II-III (ύστερος 9ος π.Χ. αιώνας)	Coldstream, 1984(β), 123-125, 136, εικ. 1,1, πίν. XXIII,1
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 283	Ληκύθιο, Red Slip, 283.50, αρ. 2	Γύρω στο 800 π.Χ. ή στον πρώιμο 8ο π.Χ. αιώνα	Coldstream, 1984(β), 123-126, εικ. 1,2, πίν. XXIII,2
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 292	Ληκύθιο, Black-on-Red I, 292.88, αρ.30 ⁹⁴	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη	Coldstream, 1984(β), 129-131, εικ. 2,30, πίν. XXV,30
Κομμός, σε σχέση με το ναό Α	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, C 3270	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. Ο ναός Α είναι ΠΡΓ	Shaw, 1981, 250
Κομμός, απόθεση κεραμικής βόρεια του μινωικού τοίχου T	Αρκετά όστρακα αμφορέων	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. Η απόθεση κάτω από στρώματα του 8ου π.Χ. αιώνα. Περιέχει ΠΡΓ Β' κεραμική, χρονολογείται στην Υ ΠΡΓ-ΠΡΓ Β'	Shaw, 1982, 188
Κομμός, νότια από του ναούς, σε γεωμετρικό στρώμα συνδεδεμένο με τους τοίχους Ρ και Q	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, C 3245	Γ	Shaw, 1981, 250
Κομμός, Ναός Β	Θραύσματα από σκυφοειδή αγγεία (bowls), από Φοινίκη ή Αναταλή	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη (8ος π.Χ. αιώνας, από τη χρονολόγηση του ναού)	Shaw, 1981, 238-241
Κομμός, στα δάπεδα του ναού Β	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, C 3134	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη (ίσως 8ος π.Χ. από τη χρονολόγηση του ναού)	Shaw, 1981, 250
Κομμός, στα δάπεδα του ναού Β	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, C 3294	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη (ίσως 8ος π.Χ. αιώνας από τη χρονολόγηση του ναού)	Shaw, 1981, 250

⁹⁴Αναφέρεται ότι προέρχεται από χώρο ανατολικότερα της Κύπρου, με παράλληλα στο Ακχζιν.

Κομμός, σε απόθεση στα νότια του ναού Β, που αντιστοιχεί με τα δύο κατώτερα δάπεδά του	Όστρακο από πόδι κάλυκα (chalice), C 3078	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη (μάλλον 8ος π.Χ. αιώνας από το ναό)	Shaw, 1981, 250
Κομμός, σε απόθεση στα νότια του ναού Β, που αντιστοιχεί με τα δύο κατώτερα δάπεδά του	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, I 16	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη (μάλλον 8ος π.Χ. αιώνας από το ναό)	Shaw, 1981, 250, πίν. 60: d
Κομμός, στα δυτικά, σε επίπεδο που συνδέεται με την κατασκευή του ναού Β	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, C 3130	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. Ο ναός Β κατασκευάστηκε στον 8ο π.Χ. αιώνα	Shaw, 1981, 250
Κομμός, στα δυτικά, σε ένα επίπεδο που συνδέεται με την κατασκευή του ναού Β	Όστρακο μάλλον από αμφορέα, C 3528	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη. Ο ναός Β κατασκευάστηκε στον 8ο π.Χ. αιώνα	Shaw, 1981, 250
Κομμός, συνδέεται με το ναό Α2	Θραύσμα πιθοειδούς αγγείου, C 6451	9ος π.Χ. αιώνας	Shaw, 1989, 182, εικ. 23
Κομμός, συνδέεται με το ναό Α2	Θραύσμα από αγγείο "torpedo", C 8610	9ος π.Χ. αιώνας	Shaw, 1989, 182, εικ. 23

Τόπος Προέλευσης: Σαρδηνία

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΙΤΕΚΙ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Κνωσός, Χανιαλή Τεκμή, θολωτός τάφος (τάφος 2)	Ασκός	Ανάμεσα στο 850 και το 680 π.Χ.	Vagnetti, 1989, 355-360, πίν. 52 και Ferrarese Ceruti, 1991, 587-591

Τόπος Προέλευσης: Απροσδιόριστος

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΙΤΕΚΙ/ΌΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Ελεύθερνα, Ορθή Πέτρα, νεκροταφείο	Ξυφωτός κρατήρας, ΑΚΜ 6449, από αττικίζον εργαστήριο	ΜΓ II	Σταμπολίδης, 1994, 68, 69, ΑΚ 4, πίν. ν ⁹⁵
Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο, τάφος 75	Ένα αγγείο, δεν αναφέρεται το σχήμα	Γ	Catling, 1983(β), 37-38
Κομμός, ναός Α	Αναφέρονται αττικίζουσες εισαγωγές	ΜΓ, που συμπίπτουν με την τοπική Υ ΠΡΓ	Shaw, 1981, 238-241
Κομμός, ναός Β	Όστρακα αττικίζοντος σκύφου	ΜΓ, 9ος ή πρώιμος 8ος π.Χ. αιώνας	Shaw, 1981, 238-241

⁹⁵Στο συγκεκριμένο δεν αναφέρεται κανένας πιθανός τόπος προέλευσης, αν και στο Σταμπολίδης, 1993(α), 82, γίνεται νύξη για τις Κυκλάδες.

Αγγεία που ίσως να είναι εισαγμένα

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΛΕΙΨΟΝΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Ηράκλειο, Μασταμπάς, τάφος	Σκύφος, αρ. Μ 18928, μιμείται κυκλαδικά ή αιτικά πρότυπα	ΥΓ	Λεμπέση, 1970, 286, αρ. 59, 295, πίν. 393β
Ηράκλειο, Μασταμπάς, τάφος	Σκύφος, αρ. Μ 18927, μιμείται κυκλαδικά ή αιτικά πρότυπα	ΥΓ	Λεμπέση, 1970, 286, αρ. 60, 295, πίν. 393β
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, αν είναι εισαγμένος, είναι κυκλαδικός	Γ	Brock, 1957, 190, αρ. 494, πίν. 35
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, αν είναι εισαγμένος, είναι κυκλαδικός	Γ	Brock, 1957, 190, αρ. 673, πίν. 43
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, αν είναι εισαγμένος, είναι κυκλαδικός	Γ	Brock, 1957, 190, αρ. 680, πίν. 43
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, αν είναι εισαγμένος, είναι κυκλαδικός	Γ	Brock, 1957, αρ. 681, πίν. 43
Κνωσός, Ανεξερεύνητο Μέγαρο	Όστρακα κρατήρα	ΜΓ	Coldstream, 1992, 71, αρ. 9, πίν. 53 ⁹⁶
Κνωσός, Φοριέτσα, νεκροταφείο	Σκύφος με μαιάνδρο, αιτικού τύπου, αν είναι εισαγμένος, ίσως είναι από τις Κυκλάδες	ΜΓ	Brock, 1957, 190, αρ. 494, πίν. 35
Κνωσός, Ζαφέρ Παπούρα, τάφοι	Αρύβαλλος, ίσως εισαγμένος από Κύπρο	ΥΓ ή ΠΑΝ	Payne, 1927-1928, 256, αρ. 120, πίν. ΙΧ, 9
Φαιστός, οικισμός, δωμάτιο G	Όστρακο σκύφου με κρεμάμενα ημικύκλια, G11, ίσως εισαγμένος από Εύβοια ή από Θεσσαλία	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη (ΠΡΓ)	Rocchetti, 1974-1975, 263, εικ. 127, 265
Φαιστός, οικισμός, χώρος P	Τμήμα πρόχου ή αμφορέα, P.21, F.303βα, ίσως εισαγωγή από Κύπρο	Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη	Rocchetti, 1974-1975, 205, εικ. 51
Γόρτυνα, Ακρόπολη	Όστρακο αμφορέα, ίσως εισαγμένος από Αιτική ή Κυκλάδες	ΜΓ	Rizza - Scrinari, 1968, 8, εικ. 8 κάτω δεξιά
Κούριτες, νεκροταφείο	Ληκύθια, που ή μιμούνται αιτικο-ευβοϊκά ή είναι εισαγμένα		Rocchetti, (1988-1989) 1993, 185
Αρκάδες, νεκροταφείο	Τμήμα λαιμού από αμφορέα, αιτικίζων, ίσως εισαγμένος	ΜΓ	Levi, 1927-1929, εικ. 582, TR 140 και Coldstream, 1968, 256, υπ. 8
Βρόκαστρο, θολωτός τάφος I	Αμφορέας με λαβές στο λαιμό, ίσως εισαγμένος, έχει παράλληλα από Θεσσαλία, Εύβοια, Δωδεκάνησα	Υ ΠΡΓ	Hall, 1914, πίν. XXXIII και Τσιμποπούλου, 1987(α), 6

⁹⁶ Η παραπομπή στον πίνακα 55 είναι λάθος

Πραισός, άγνωστη προέλευση	Μόνωτο κύπελλο, ίσως εισαγμένο	ΥΓ	Τσιμποπούλου, 1987(α), 58, πίν. 122 και 269
Συλλογή Μητισιάκη	Σκύφος, Π 25, ίσως αττικός ⁹⁷ , ίσως όμως και αττική μίμηση	Μέσα του βου π.Χ. αιώνα	Τσιμποπούλου, 1978, 163, σχ. 8, πίν. 43 α-β

Β. ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ

Από Αττική

ΓΑΒΑΛΟΜΟΥΡΙ

Από τον τάφο I προέρχονται δύο ωοειδείς αμφορείς, που σύμφωνα με την Βλαζάκη λόγω των λαβών τους δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν τα μέσα του βου π.Χ. αιώνα. Οι λαβές ξεκινούν από το χείλος, καταλήγουν στον ώμο και είναι ενισχυμένες με λοξά στηρίγματα. Παρατηρεί ότι το σχήμα των αγγείων αυτών φανερώνει αθηναϊκή επίδραση ίσως μέσω των Κυκλάδων⁹⁸.

ΚΑΒΟΥΣΙ ΚΙΣΑΜΟΥ

Από το θαλαμωτό τάφο που έχει βρεθεί εδώ υπάρχει ωοειδής αμφορέας με λαβές στην κοιλιά που σύμφωνα με τη Βλαζάκη θυμίζει αττικά πρότυπα μεσογεωμετρικής περιόδου⁹⁹.

ΜΑΣΤΑΜΠΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Στην κεραμική του θαλαμωτού τάφου που ανασκάφηκε το 1976 εντοπίζεται από τη Λεμπέση αττική επίδραση στη διακόσμηση δύο σκύφων¹⁰⁰.

ΚΝΩΣΟΣ

Πρόκειται για την περιοχή που όπως πρώτα παρατηρήσε ο Desborough (1952, 237) η άφιξη της επίδρασης της αττικής πρωτογεωμετρικής κεραμικής φαίνεται α) από την εισαγωγή καινούργιων σχημάτων και β) από την εισαγωγή καινούργιων θεμάτων στη διακόσμηση. Τα καινούργια σχήματα που εισάγονται είναι α) ο αμφορέας με λαβές στο λαιμό ο οποίος στην Ανατολική Κρήτη θα πρέπει να έφθασε σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 97) μέσω δύο χώρων: 1. από την Αττική μέσω Κνωσού, 2. από την Κύπρο και β) ο αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, ενώ στη διακόσμηση σταδιακά εγκαταλείπονται τα μινωικά καμπυλόγραμμο μοτίβα και αρχίζουν να χρησιμοποιούνται τρίγωνα, ομόκεντροι κύκλοι, ομόκεντρα ημικύκλια, διαγραμμίσεις. Ο Coldstream (1977, 48, 99) πέρα από αυτά επισημαίνει ακόμα ότι το κωνικό πόδι που

⁹⁷Ακόμα και αν είναι αττικός, δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα ότι είναι εισαγμένος, αφού δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα.

⁹⁸Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 26, πίν. ΙΖ, φωτ. 18α, Π 4054.

⁹⁹Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 30, πίν. ΙΗ, φωτ. 18, Π 2083.

¹⁰⁰Λεμπέση, 1976(α), 351, πίν. 275γ.

μπορεί να προστίθονταν σε ορισμένα αγγεία πόσεως ίσως υποδηλώνει την αττική πρωτογεωμετρική επίδραση και ο υψίπους κρατήρας που εμφανίζεται γύρω στο 800 π.Χ. (πρώιμη γεωμετρική) αποτελεί αττική ιδέα, ενώ τώρα πρωτοεμφανίζονται άλλα αττικά μοτίβα, όπως ο μαϊάνδρος, το πολλαπλό ζικ-ζακ, ο κυνόδοντας καθώς και η διακόσμηση σε μετόπη. Αττική επίδραση απηχεί και η διευθέτηση των διακοσμητικών στοιχείων στα κρητικά μεσογεωμετρικά αγγεία. Η Τσιμποπούλου ακόμα παρατηρεί (1987(α), 128) ότι οι πρώτοι κρατηρίσκοι στην Κρήτη μιμούνται τους εισαγμένους στην Κνωσό αττικούς ύστερους πρωτογεωμετρικούς.

Συγκεκριμένες περιπτώσεις αττικής επίδρασης από την Κνωσό είναι οι ακόλουθες:

Ζαφέρ Παπούρα, όπου τρεις θαλαμωτοί τάφοι από τους οποίους προέρχονται τρεις πρωτογεωμετρικές πυξίδες με χαμηλό λαιμό και σφαιρικό σώμα¹⁰¹. Ο Desborough (1952, 237) θεωρεί πιθανό το σχήμα αυτό να οφείλει την έμπνευσή του στην αττική πρωτογεωμετρική. Από τους ίδιους τάφους προέρχεται πρωτογεωμετρική οινοχόη¹⁰² στην οποία και πάλι ο Desborough διακρίνει αττική πρωτογεωμετρική επίδραση.

Άγιος Ιωάννης, τάφοι V και VIII. Από αυτούς δύο αμφορείς με λαβές στην κοιλιά, και οι δύο πρώιμοι πρωτογεωμετρικοί, που το σχήμα τους προέρχεται από την αττική πρωτογεωμετρική¹⁰³.

Royal Road, σπίτι, στρώμα Β. Η διακόσμηση ενός πρώιμου-μέσου πρωτογεωμετρικού κωδωνόσχημου κρατήρα που αποτελείται από μία κεντρική στήλη με ρόμβους πλαισιωμένα από ομόκεντρους κύκλους, είναι σύμφωνα με τον Coldstream (1972, 71, αρ. Β15, 72, εικ. 3) δανεισμένη από την αττική πρωτογεωμετρική.

Βίλλα Αριάδνη, αγγεία προερχόμενα πιθανότατα από τάφο. Ανάμεσά τους ύστερος πρωτογεωμετρικός σκύφος (=κρατηρίσκος) για τον οποίο ο Coldstream 1963, 41, αρ. 2, εικ. 13, πίν. 13b) παρατηρεί ότι το σχήμα σχετίζεται στενά με αυτό των αττικών ύστερων πρωτογεωμετρικών.

Φορτέσα. Για τις δικτυωτές επάλλξεις που εμφανίζονται κατά την ύστερη πρωτογεωμετρική (πρώιμος 9ος π.Χ. αιώνας) σε ένα πτηνόμορφο αγγείο και σε ένα αμφορέα¹⁰⁴ ο Coldstream (1977, 48) αναφέρει ότι είναι πιθανό να προέρχονται από τον τύπο με το πολλαπλό περίγραμμα της αττικής πρώιμης γεωμετρικής II.

Βόρειο Νεκροταφείο. Στον τάφο J του Τεκέ έχει βρεθεί αμφορέας με λαβές στην κοιλιά, που χρονολογείται το 900-850 π.Χ. και όπως παρατηρεί ο Coldstream (1980(β), 408-409, πίν.192a-b) το σχήμα αντιγράφει το αττικό, ενώ η διακόσμηση αποτελεί τοπική προσαρμογή της αττικής πρωτογεωμετρικής.

Ανεξερεύνητο Μέγαρο (Unexplored Mansion). Αναφέρεται από τον Coldstream (1992, 69, αρ. 26, πίν. 51) αττικίζον κύπελλο. Το στρώμα από

¹⁰¹Payne, 1927-1928, 263, αρ. 168-168

¹⁰²Payne, 1927-1928, 250, αρ. 80

¹⁰³Boardman, 1960, 133, V.1, 142, VIII.15, 144, εικ. 6, πίν. 37, εικ. 7, πίν. 33

¹⁰⁴Brock, 1957, αρ. 277, 301

το οποίο προέρχεται χρονολογείται στην ύστερη πρωτογεωμετρική έως πρωτογεωμετρική Β'.

Φορτέσα. Σύμφωνα με τον Coldstream (1977, 69) ο αμφορέας με λαβές στην κοιλιά αρ. 339 της Φορτέσας¹⁰⁵ που χρονολογείται λίγο μετά το 850 π.Χ. αποτελεί χοντροφτιαγμένο αντίγραφο του αμφορέα από τον τάφο στον Άρειο Πάγο¹⁰⁶.

Φορτέσα. Δύο διακοσμητικά θέματα στον πρωτογεωμετρικό Β' πίθο με λαιμό αρ. 1016, που είναι ομάδα διαγωνίων που χωρίζονται από ολόβαφα τρίγωνα και αλυσίδα από διαγραμμισμένους ρόμβους, παρατηρείται από τον Coldstream ¹⁰⁷ ότι οφείλουν την προέλευσή τους στα πρωιμότερα στάδια της αττικής και κυκλαδικής γεωμετρικής. Το ίδιο σημειώνεται ότι ισχύει και για τις ταινίες που αποδίδονται στο αγγείο.

Φορτέσα. Στον πρωτογεωμετρικό Β' αμφορέα με λαβές στην κοιλιά OD D αρ.339¹⁰⁸ ο Brock είχε αναγνωρίσει την επίδραση της Αττικής ή των Κυκλάδων, ενώ ο Coldstream (1980(α), 70) στη συνέχεια προσδιορίζει ότι πρόκειται για αντίγραφο αττικού τύπου του 9ου π.Χ. αιώνα.

Βόρειο Νεκροταφείο. Τεκές, τάφος D. Από αυτόν ο υψίπους κρατήρας D13, πρωτογεωμετρικός Β', που σύμφωνα με τον Coldstream (1980(β), 410-411, πίν. 195a-b) αποτελεί την πρωιμότερη γνωστή κρητική μίμηση του αττικού σχήματος¹⁰⁹. Αττικίζουσα είναι και η διακόσμησή του.

Άγιος Ιωάννης, τάφος I. Για ένα πρωτογεωμετρικό Β' κρατήρα με πόδι επισημαίνεται από τον Boardman (1960, 130, αρ. 31, I.II) ότι το σχήμα του και οι λαβές προέρχονται από την αττική πρωτογεωμετρική, ενώ το σχήμα του ποδιού είναι χαρακτηριστικό της πρώιμης γεωμετρικής στην Αττική.

Χανιαλή Τεκέ, θολωτός τάφος. Το ένα από το δύο αγγεία που περιείχαν τα κοσμήματα¹¹⁰, η πυξίδα, χρονολογημένη στον ύστερο 9ο π.Χ. αιώνα (πρωτογεωμετρική Β'), επισημαίνεται από τον Coldstream (1991, 296) ότι ως προς το σχήμα κατάγεται από την αττική πρωτογεωμετρική, μόνο που αυτή έχει επίπεδη βάση.

Κάτω Γυψάδες. Σε πρωτογεωμετρικό Β'/πρώιμο γεωμετρικό πίθο με λαιμό γράφεται αττικίζων μαϊάνδρος¹¹¹.

Χανιαλή Τεκέ, τάφος που έχει ανασκαφεί από τον Πλάτωνα. Σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 240) πολλά από τα αγγεία που έχουν βρεθεί σε αυτόν και χρονολογούνται στην πρώιμη γεωμετρική ακολουθούν αττικά πρότυπα. Συγκεκριμένα τέσσερις αμφορείς με λαβές στην κοιλιά μιμούνται το αττικό αντίστοιχο σχήμα, ενώ ένας αμφορέας με λαβές στο

¹⁰⁵Brock, 1957, 36, πίν. 24 και 144.

¹⁰⁶Coldstream, 1977, 57, εικ. 13b.

¹⁰⁷Coldstream, 1968, 237, πίν. 51f.

¹⁰⁸Brock, 1957, 36, 191, πίν. 24, 339.

¹⁰⁹Βλ. παρακάτω υποσημείωση 32.

¹¹⁰Στον τάφο αυτό βρέθηκε θησαυρός κοσμημάτων μέσα σε δύο αγγεία.

¹¹¹Coldstream, 1981, 145, αρ.1

λαιμό αποτελεί επίσης τοπική παραλλαγή του αττικού σχήματος. Ένας υψίπους κρατήρας (Coldstream, 1968, πίν. 52d) αποτελεί αντίγραφο του αττικού τύπου II (ο Coldstream παρατηρεί ότι πρόκειται για το πρωιμότερο κρητικό αντίγραφο αυτού του σχήματος)¹¹². Τέλος το σχήμα μίας οινοχόης είναι εμπνευσμένο από την αττική μεσογεωμετρική λήκυθο-οινοχόη.

Βόρειο Νεκροταφείο. Από τον τάφο 104 προέρχεται πρώιμος γεωμετρικός αμφορέας με λαβές στην κοιλιά (104.23), που χαρακτηρίζεται από τον Coldstream (1987, 335-339) "δίγλωσσος" λόγω της διαφορετικής διακόσμησης που φέρει στις δύο όψεις. Στη μία φέρει καμπυλόγραμμο πρωτογεωμετρικά Β' διακοσμητικά θέματα και στην άλλη αττικίζουσα διακόσμηση στην οποία διακρίνονται αττικά μεσογεωμετρικά Ι θέματα. Αλλά και το ίδιο το σχήμα αποτελεί μίμηση του αττικού.

Φορτέσα, από τον τάφο Α που ανασκάφηκε από τους Hood - Boardman προέρχεται ένας αμφορέας με στριφτές λαβές στο λαιμό, που σύμφωνα με τους ίδιους (1961, 71-72) είναι υστερογεωμετρικός και το σχήμα του αποτελεί συμβιβασμό ανάμεσα στο κνωσιακό και στο αττικό/κυκλαδικό. Ο Coldstream όμως αργότερα (1997, 98-99, εικ. 31e) αναγνωρίζει ότι χρονολογείται στη μέση γεωμετρική περίοδο και ότι είναι αττικίζων.

Βόρειο Νεκροταφείο. Από τους τάφους 104 και 134 προέρχεται από ένας αμφορέας με στριφτές λαβές στο λαιμό, μέσοι γεωμετρικοί. Οι αμφορείς αυτοί είναι αττικίζοντες και όπως αναφέρεται από τον Catling (1978-1979, 49, εικ. 20) είναι ανάλογοι με τον αμφορέα από τον τάφο Α της Φορτέσας.

Φορτέσα. Για το μεσογεωμετρικό κύπελλο με κωνικό πόδι αρ. 611 ο Coldstream (1977, 98-99, εικ. 31d) παρατηρεί ότι αποτελεί κνωσιακό συμβιβασμό: το διακοσμητικό θέμα είναι κνωσιακό, η μετόπη όμως μέσα στην οποία αποδίδεται αποτελεί στοιχείο αττικό, όπως και το σχήμα του σώματος του αγγείου.

Royal Road, από το σύνολο G προέρχεται τμήμα (βάση και σώμα) μεσογεωμετρικής προχοϊσκής, για το σχήμα της οποίας ο Coldstream (1972, 91, G 56) παρατηρεί ότι είναι δανεισμένο από την αττική μεσογεωμετρική.

Royal Road, σύνολο G. Από αυτό μεσογεωμετρικό πινάκιο, που όπως επισημαίνει ο Coldstream (1972, 96-97, G111, εικ. 13, πίν. 28) αποτελεί καλή μίμηση αττικού μεσογεωμετρικού στυλ.

Βόρειο Νεκροταφείο. Από τον τάφο 104 αναφέρεται (Catling, 1978-1979, 49, εικ. 19) υψίπους κρατήρας αττικίζοντος τύπου, μεσογεωμετρικός¹¹³.

---

¹¹²Ο Coldstream αναφερόμενος σε δύο υψίποδες κρατήρες, στον D13 από τον τάφο D του Βόρειου Νεκροταφείου και σε αυτόν από τον τάφο που έχει ανασκαφεί από τον Πλάτωνα στον Χανιαλή Τεκέ, παρατηρεί για τον καθένα ότι αποτελεί την πρωιμότερη κρητική μίμηση του αττικού αυτού σχήματος. Όμως αυτό θα πρέπει να ισχύει για έναν από τους δύο, ή και για τους δύο παράλληλα.

¹¹³Δεν διευκρινίζεται αν είναι εισαγμένος ή αν αποτελεί τοπική μίμηση.

Κάτω Γυψάδες. Αναφέρεται (Coldstream et al., 1981, 145, αρ. 1) μεσογεωμετρικό αττικίζον κύπελλο.

Κάτω Γυψάδες. Πέντε μεσογεωμετρικοί πίθοι με διπλές λαβές φέρουν αττικίζουσα διακόσμηση (Coldstream et al., 1981, 151-152, αρ. 58-62, 159, πίν. 21,22).

Βόρειο Νεκροταφείο. Εμφανής η αττική επίδραση στην ευρύστομη προχοΐσκη (μεσογεωμετρική;) που εικονίζεται στο Catling, 1978-1979, 49, εικ. 22, πάνω αριστερά.

Βόρειο Νεκροταφείο. Τρεις ωοειδείς πίθοι χωρίς λαιμό, οι G10, G110 (από Τεκέ) και KMF 13.12 μιμούνται το αττικό πρότυπο.

Φορτέσα. Η εμφάνιση του διακοσμητικού θέματος των διαγραμμισμένων συνεχόμενων ρόμβων σε μετόπη σε δύο υστερογεωμετρικούς πίθους, αρ. 748 και 870, μοτίβο 5ap (Brook, 1957, 173), φανερώνει σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 252) σπάνιο σύνδεσμο με την ύστερη γεωμετρική της Αττικής.

Ιερό της Δήμητρας. Χείλος υστερογεωμετρικής κοτύλης φέρει διακόσμηση με μετόπες στις οποίες αποδίδονται διαγραμμισμένες γλώσσες με διπλό περίγραμμα. Σύμφωνα με τον Coldstream (1973, 20, αρ.13) πρόκειται για διασκευή αττικού υστερογεωμετρικού μοτίβου, που σπάνια συναντάται στην Κρήτη.

Χανιαλή Τεκέ. Από το θαλαμωτό τάφο 3 προέρχονται λαιμοί δύο υστερογεωμετρικών αμφορέων με λαβές στο λαιμό, που όπως παρατηρεί ο Boardman (1967, 72, αρ. 28,29, πίν. 15) είναι αττικίζοντες. Γενικότερα διαπιστώνει ότι ο τάφος περιέχει αττικίζοντες κρατήρες και αμφορείς.

Royal Road. Δύο υστερογεωμετρικά όστρακα με παράσταση σφίγγας φανερώνουν σύμφωνα με τον Coldstream (1974, 161-162, εικ. 1-2, πίν. XV 1-2) επίδραση από την Αττική, αλλά και από τη μεταλλοτεχνία. Αττικά στοιχεία είναι η διακόσμηση με "μετόπες και τρίγλυφα", αλλά και τα αλογίσια χαρακτηριστικά στη σφίγγα.

Royal Road, από το στρώμα D προέρχεται βάση πρώιμης υστερογεωμετρικής πυξίδας ή πινακίου. Το διακοσμητικό θέμα που φέρει στο κέντρο αναφέρεται από τον Coldstream (1972, 84, D43) ότι ίσως αποτελεί κρητική διασκευή των σχεδίων φύλλων εξωτερικά στον πυθμένα αττικών υστερογεωμετρικών I πυξίδων.

Royal Road, σύνολο G, από το οποίο λαιμός και ώμος πρώιμου υστερογεωμετρικού αμφορέα, που σύμφωνα με τον Coldstream (1972, 88, G10) είναι επηρεασμένος από το αττικό σύστημα διακόσμησης με μετόπες.

Κάτω Γυψάδες. Αναφέρεται υστερογεωμετρικός πίθος με διπλές λαβές (Coldstream et al., 1981, 154-155, αρ. 23, πίν. 28), που συνδυάζει πρωτογεωμετρικά Β' άγκιστρα στη μία πλευρά με αττικίζοντα μεσογεωμετρικά και υστερογεωμετρικά θέματα στην άλλη. Πρόκειται για ένα ακόμα "δίγλωσσο" αγγείο, όπως ο πρώιμος γεωμετρικός αμφορέας από το Βόρειο Νεκροταφείο.

Φορτέσα. Για την ύστερη γεωμετρική οινόχρη τύπου Πραισού¹¹⁴ αρ. 761¹¹⁵ ο Coldstream (1968, 250) παρατηρεί ότι φέρει αττικίζουσα διακόσμηση. Γενικά για το σχήμα αυτό επισημαίνει ότι έχει μικτή καταγωγή. Το σώμα σχετίζεται με τον αττικίζοντα αμφορέα, αλλά με την προσθήκη πλαστικού δακτυλίου στο λαιμό βρίσκεται κάτω από κυπριακή επίδραση.

Φορτέσα. Η οινόχρη αρ. 977 που χρονολογείται στη μεταβατική φάση από την ύστερη γεωμετρική στην πρώιμη ανατολίζουσα, ως προς το σχήμα σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 250, πίν. 55j) σχετίζεται με την αττική μεσογεωμετρική II μονοκόμματη οινόχρη.

ΚΟΛΛΥΒΑ ΜΕΤΟΧΙ

Ανάμεσα στα τέσσερα αγγεία από το θαλαμωτό τάφο η πρωτογεωμετρική μικρή τριφυλλόστομη οινόχρη αποτελεί όπως παρατηρεί ο Desborough (1952, 252) μίμηση του αττικού πρωτογεωμετρικού σχήματος.

ΚΟΜΜΟΣ

Από την απόθεση ύστερης πρωτογεωμετρικής-πρωτογεωμετρικής Β' κεραμικής που βρέθηκε στο χώρο 17, βόρεια του μινωικού τοίχου T, προέρχεται τριφυλλόστομη οινόχρη που αντιγράφει αττικό τύπο (Shaw, 1982, 188, πίν. 55c, C 4613) ο οποίος βρίσκεται εισαγμένος στη Φορτέσα σε πρωτογεωμετρικό Β' σύνολο (Brock, 1957, 190, αρ. 1446).

ΚΟΥΡΤΕΣ

Πρωτογεωμετρική πρόχους παρατηρείται από τον Rocchetti (1990, 263, αρ. 343, πίν. 49) ότι μοιάζει με τις αττικές πρωτογεωμετρικές.

ΑΡΚΑΔΕΣ

Στην κεραμική του νεκροταφείου εντοπίζονται από τον Coldstream (1968, 256, υπ. 8) ορισμένα αττικίζοντα μεσογεωμετρικά αγγεία: α) αμφορέας με λαβές στο λαιμό (Levi, 1927-1929, εικ. 376) β) θραύσματα από πώμα (Levi, 1927-1929, εικ. 581, τρίτη σειρά R).

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΟΥΡΑ

Από το θολωτό τάφο που έχει βρεθεί εδώ προέρχεται μεσογεωμετρικό κύπελλο (περίπου 800-750 π.Χ.) που σύμφωνα με τον Waitrous (1980, 275, αρ. 18, εικ. 4, πίν. 28) αποτελεί κρητική μίμηση αττικού μεσογεωμετρικού κυπέλλου.

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Σε ορισμένους γεωμετρικούς σκύφους από τον οικισμό (Hall, 1914, εικ. 50G, 60A, 68B-C, 69) ο Coldstream (1968, 259, υπ. 11) διαπιστώνει αττική επίδραση στο σχήμα, αλλά μερικές φορές και στη διακόσμηση.

ΚΑΒΟΥΣΙ

Πλάι του Κάστρου. Ο πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στην κοιλιά Η 726, φανερώνει όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1987(α), 102) αττική πρωτογεωμετρική επίδραση, την οποία θεωρεί μάλλον άμεση, σε αντίθεση με αυτή στους αμφορείς με λαβές στο λαιμό, όπου πιστεύει ότι είναι έμμεση.

¹¹⁴Το σχήμα αυτό άλλοτε αναφέρεται ως λήκυθος και άλλοτε ως οινόχρη.

¹¹⁵Brock, 1957, πίν. 49

Πλάι του Κάστρου. Ο ολόβαφος λαιμός του πρωτογεωμετρικού αμφοροειδή κρατήρα Η 724 φανερώνει σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 131, πίν. 14) κάποια επιρροή από αττικά ύστερα πρωτογεωμετρικά αγγεία.

Πλάι του Κάστρου. Η υστερογεωμετρική οinoχόη Η 703 μιμείται ως προς τη λαβή, όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1987 (α), 117, πίν. 21, όπου αναφέρεται ως 704 , και 213) αττικές υστερογεωμετρικές, ενώ το σχήμα της όπως και της επίσης υστερογεωμετρικής Η 704 (Τσιμποπούλου, 1987 (α), πίν.21 και 222) θεωρεί ότι συνδέεται πιθανότατα με τις αττικές μεσογεωμετρικές οinoχόες.

Στη διακόσμηση ενός αμφορέα από το Καβούσι (Levi, 1927-1929, εικ. 620, δεξιά) ο Coldstream (1968, 260) εντοπίζει σύνδεσμο με την Αττική. Πρόκειται για οκτάφυλλο μέσα σε μετόπη αττικού ύστερου γεωμετρικού Ι τύπου.

Και πάλι ο Coldstream (1968, 259-260, πίν. 57a) εντοπίζει αττική επίδραση στο σχήμα και στη διακόσμηση ενός σκύφου (υστερογεωμετρικός;).

ΑΠΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΗΤΕΙΑΣ

Δύο υστερογεωμετρικές οinoχόες, οι Α.Ν. 2407 και Α.Ν. 2422, επισημαίνεται από την Τσιμποπούλου (1987, πίν. 69 και 214) ότι φανερώνουν ως προς το σχήμα την επιρροή της Αττικής.

Από ομάδα αγγείων που παραδόθηκε το 1918 στο Μουσείο Ηρακλείου προέρχεται υστερογεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα οinoχόη, η Η 7419, που όπως παρατηρείται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 28, πίν. 46 και 227) η λαβή της πιθανόν να μιμείται ατκές υστερογεωμετρικές αντίστοιχες. Μίμηση ανάλογης λαβής έχει παρατηρηθεί και στα **Χανιά**.

ΑΠΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΙ ΣΚΛΑΒΟΙ ΣΗΤΕΙΑΣ

Για μία κατηγορία επτά υστερογεωμετρικών αμφορέων με λαβές στην κοιλιά από τις δύο αυτές θέσεις η Τσιμποπούλου (1987 (α), 103) επισημαίνει ότι το σχήμα τους πρέπει να κατάγεται από τους ύστερους γεωμετρικούς αμφορείς τύπου Διπύλου. Τα αγγεία αυτά είναι το Σ 4084 από τους Σκλάβους, που η διακόσμησή του όμως εμπνέεται από τις Κυκλάδες¹¹⁶, και τα Α.Ν. 1788¹¹⁷, Α.Ν. 1813¹¹⁸ , Σ 4092¹¹⁹, Α.Ν. 1814¹²⁰, Α.Ν. 1815¹²¹ και Α.Ν. 1790¹²², στο οποίο και πάλι η διάκοσμηση είναι επηρεασμένη από τις Κυκλάδες, από τον Άγιο Γεώργιο.

ΑΔΡΟΜΥΛΟΙ

Στην κεραμική του τάφου που δημοσιεύθηκε αρχικά από τον Droop εντοπίζεται από τον ίδιο (Droop, 1905-1906, 50, εικ. 27) τμήμα από

¹¹⁶Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 141 και 172.

¹¹⁷Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 56 και 173.

¹¹⁸Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 56 και 174.

¹¹⁹Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 175.

¹²⁰Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 57.

¹²¹Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 57 και 175.

¹²²Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 56 και 173.

κρατηρίσκο(;) που μιμείται ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση αττικά γεωμετρικά. Ο Coldstream (1968, 260) παρατηρεί πιο συγκεκριμένα ότι μιμείται αττικό μεσογεωμετρικό II κánθαρο, ενώ εντοπίζει (1968, 259-260, πίν. 57c) αττική επίδραση και στο σχήμα και τη διακόσμηση ενός σκύφου (υστερογεωμετρικού;).

ΠΡΑΙΣΟΣ

Ανάμεσα στα αγγεία άγνωστης προέλευσης υπάρχει υστερογεωμετρική ευρύστομη πρόχους, η H 6234, για την οποία παρατηρείται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 56, πίν. 123 και 237) ότι μιμείται αττικό υστερογεωμετρικό II A τύπο, ενώ την προσπάθεια μίμησης αττικού αντίστοιχου σχήματος είχε επισημάνει και ο Dgour (1905-1906, 34, εικ. 12). Γενικότερα για το σχήμα της ευρύστομης πρόχους η Τσιμποπούλου επισημαίνει (1987(α), 121) ότι προέρχεται από αττικά μέσα γεωμετρικά πρότυπα, που επιδρούν και στην **Κνωσό**.

ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ

Από το ταφικό σπήλαιο που έχει βρεθεί εδώ προέρχονται δύο υστερογεωμετρικές οινοχόες, οι αρ. 6287 και 7294, που όπως επισημαίνεται από την Τσιμποπούλου ((1983)1990, 86-88, σχ. 5, πίν. 44στ και 45α) μιμούνται ως προς το σχήμα τύπο που είναι γνωστός στην Αττική κατά το τελευταίο τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα.

ΧΑΜΑΙΖΙ

Από το Φατσή αναφέρεται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 98) προχωρημένος πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στο λαιμό, οι οποίες είναι στριφτές και παρατηρεί ότι πιθανόν να οφείλονται σε αττική επίδραση. Ανάλογες υπάρχουν σε αττικόζοντες αμφορείς από την **Κνωσό** (Βόρειο Νεκροταφείο, Φορτέτσα).

Από Κυκλάδες

ΜΑΣΤΑΜΠΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Στην κεραμική ενός θαλαμωτού τάφου που ανασκάφηκε το 1970 η Λεμπέση αναγνωρίζει κυκλαδική επίδραση σε τρία αγγεία:

- α) σε υστερογεωμετρικό υψίποδα κρατήρα που αποτελεί κρητική μίμηση εισαγμένων κυκλαδικών προτύπων της μέσης γεωμετρικής περιόδου (Λεμπέση, 1970, 277, αρ. 16).
- β) σε υστερογεωμετρικό δίωτο αμφορίσκο που το σχήμα του ακολουθεί ναξικά πρότυπα γεωμετρικής περιόδου (Λεμπέση, 1970, 286, 295, αρ. 61).
- γ) σε τετράωτο πίθο που χρονολογείται ανάμεσα στην ύστερη γεωμετρική και πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο και λόγω του σχήματός του θεωρείται ότι αντιγράφει κυκλαδικά πρότυπα (Λεμπέση, 1970, 287-288, 295, αρ. 63).

ΚΝΩΣΟΣ

Σύμφωνα με τον Brock (1957, 147) η υδρία ίσως είναι σχήμα που προέρχεται από τις Κυκλάδες και αντικατέστησε τον ψευδόστομο αμφορέα.

Στη Φορτέτσα από το θαλαμωτό τάφο που έχει δημοσιευθεί από τη Hartley προέρχεται ένας υστερογεωμετρικός πίθος (Hartley, 1930-1931, 59 αρ. 6, 58 εικ. 4) στον οποίο παριστάνεται ελάφι. Ο Coldstream (1968, 254) παρατηρεί ότι αν και το στυλ είναι αττικίζον, τα πιο κοντινά παράλληλα βρίσκονται στις Κυκλάδες και συγκεκριμένα στην "Παριανή" ομάδα Αc.

Φορτέτσα. Ο Brock (1957, 191) διακρίνει κυκλαδική επίδραση, ίσως από την Πάρο, στη διακόσμηση υστερογεωμετρικών και πρώιμων ανατολιζόντων πίων (οι αρ. 758, 1424, 888 είναι υστερογεωμετρικοί, ο 99Α πρώιμος ανατολιζών).

ΚΟΥΡΤΕΣ

Σφαιρική πυξίδα παρατηρείται από τον Rocchetti (1990, 264, αρ. 244, πίν. 50c) ότι είναι ανάλογη με μία από τη Νάξο.

ΑΡΚΑΔΕΣ

Εντοπίζεται από τον Brock (1957, 191) στην κεραμική του νεκροταφείου πρόχους με έντονη ναξιακή επίδραση (Levi, 1927-1929, 359, εικ. 472).

ΔΡΗΡΟΣ

Αναφέρεται από την Τσιμποπούλου (1987 (α), 134, πίν. 261) υστερογεωμετρικός σκύφος που οι λαβές του μιμούνται αυτές των κυκλαδικών υστερογεωμετρικών πινακίων.

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Σε τρεις αμφορείς με λαβές στην κοιλιά από τα ταφικά περιφράγματα, οι δύο πρωτογεωμετρικοί Β' (Hall, 1914, 169, εικ. 102) και ο άλλος υστερογεωμετρικός (Hall, 1914, 159, εικ. 96, σώζεται και το πώμα του), είναι φανερό όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1987(α), 8) η κυκλαδική επίδραση. Για τους δύο πρώτους σημειώνεται ότι βρίσκονται πολύ κοντά στους αντίστοιχους μεσογεωμετρικούς των Κυκλάδων, αλλά και τις κρητικές μιμήσεις τους, ενώ για τον τρίτο ότι θυμίζει ως προς το σχήμα τους "παριανούς" αμφορείς, ενώ φανερό είναι η επιρροή των Κυκλάδων και στη διακόσμησή τους. Η Τσιμποπούλου (1987(α), 102) θεωρεί ότι τα μέσα γεωμετρικά κυκλαδικά πρότυπα επηρέασαν ανεξάρτητα την **Κνωσό** και το Βρόκαστρο, προκαλώντας ωστόσο πιστότερες μιμήσεις στο δεύτερο.

Από τον οικισμό προέρχεται αμφορέας με λαβές στην κοιλιά (Hall, 1914, 100, εικ. 54), που σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 4) αποτελεί μίμηση μεσογεωμετρικού κυκλαδικού τύπου και είναι πιθανό να χρονολογείται στο πρώτο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα.

ΚΑΒΟΥΣΙ

Από τον τάφο IV στο Βροντά προέρχεται υστερογεωμετρικό μόνωτο κύπελλο (Τσιμποπούλου, 1987(α), 20, Η 1971, πίν. 9) για το οποίο προτείνονται μέσα γεωμετρικά κυκλαδικά παράλληλα, ενώ για το επίσης υστερογεωμετρικό μόνωτο κύπελλο Η 681 από το Πλάι του Κάστρου (Τσιμποπούλου, 1987(α), 24, 137, πίν. 270) επισημαίνεται ότι ο τύπος του αντιγράφει μέσα γεωμετρικά κυκλαδικά πρότυπα (έχει ημισφαιρικό σώμα και διακόσμηση με μετόπες και πλαστικούς οφθαλμούς). Ο τύπος αυτός

του κυπέλλου εντοπίζεται και στον **Άγιο Γεώργιο**, Σ 3879, Α.Ν. 2409, Σ 3927 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 78 και 270), τους **Αδρόμυλους**, Η 3233 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 101 και 270) και την **Πραισό**, Α.Ν. 1606 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 131 και 270), όλα επίσης υστερογεωμετρικά.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΣΗΤΕΙΑΣ

Μία ομάδα υστερογεωμετρικών σκύφων από διάφορες θέσεις της Σητείας (Πραισός, Άγιος Γεώργιος, Σταυρωμένος) που κοσμεύεται με ομάδα ταινιών σε μετόπη είναι επηρεασμένη σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 135, πίν. 259) από μεσογεωμετρικά κυκλαδικά πρότυπα.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΗΤΕΙΑΣ

Η διακόσμηση του υστερογεωμετρικού αμφορέα Α.Ν. 1790 φανερώνει σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 104) επιρροή από τις Κυκλάδες και θυμίζει τους υστερογεωμετρικούς "ναξιακούς" αμφορείς. Αντίθετα για το σχήμα του παρατηρεί ότι δείχνει αττική επίδραση.

Βλ. και Καβούσι.

ΙΤΑΝΟΣ

Αναφέρεται γενικά από την Τσιμποπούλου (1987(α), 43) ότι είναι φανερές κάποιες κυκλαδικές επιδράσεις στην υστερογεωμετρική κεραμική της Ιτάνου, πέρα από κάποιες εισαγωγές.

ΣΚΛΑΒΟΙ

Για τη διακόσμηση υστερογεωμετρικού αμφορέα με λαβές στην κοιλιά, Σ 4084, η Τσιμποπούλου (1987(α), 103) παρατηρείται ότι οφείλει την έμπνευσή της μάλλον στους "μηλιακούς" αμφορείς.

ΠΡΑΙΣΟΣ ΚΑΙ ΖΑΚΡΟΣ

Για τρεις υστερογεωμετρικούς σκύφους, δύο από τα Μαυρίκια Πραισού Α.Ν. 1605 και Α.Ν. 1612 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 128, 129 και 257) και ένα από το σπήλαιο Μαλακάρη της Ζάκρου, Σ 4526 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 106 και 258), η Τσιμποπούλου (1987(α), 133) επισημαίνει ότι μιμούνται μεσογεωμετρικά κυκλαδικά πρότυπα.

Για την Πραισό βλ. και Καβούσι.

Από Αττική ή Κυκλάδες

ΚΑΒΟΥΣΙ ΚΙΣΑΜΟΥ

Στο θαλαμωτό τάφο που έχει βρεθεί εδώ εντοπίζεται από την Βλαζάκη (1985, 30) ημισφαιρικός ανάβαθος μελαμβαφής σκύφος με διακόσμηση τεθλασμένης στη ζώνη του ώμου, που θυμίζει αττικά ή κυκλαδικά πρότυπα και χρονολογείται με τις πρωιμότερες ταφές, μάλλον δηλαδή στη μεσογεωμετρική περίοδο (πρώτο μισό 8ου π.Χ. αιώνα).

ΚΝΩΣΟΣ

Φορτέσα. Ο Brock (1957, 191) διαπιστώνει την επίδραση της Αττικής και των Κυκλάδων στην κεραμική της Κρήτης κατά την πρωτογεωμετρική και τα πρώιμα στάδια της γεωμετρικής, ενώ αναφέρει και κάποιες πιο συγκεκριμένες προσπάθειες μίμησης: α) στον ύστερο πρωτογεωμετρικό αμφορέα με λαβές στην κοιλιά αρ. 301 (Brock, 1957,

33, πίν. 19, 301) β) σε μία κατηγορία μικρών αμφορέων με λαβές στο λαιμό, που τους κατατάσσει στον τύπο I C (Brock, 1957, 146, 191) και γ) σε μία κατηγορία μικρών προχοϊσκών που ανήκουν στον τύπο II B και χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική Β΄ έως μεσογεωμετρική περίοδο (Brock, 1957, 155, 191).

Φορτέσα. Από το θαλαμωτό τάφο Α προέρχεται τμήμα μεσογεωμετρικού υψίποδα κρατήρα (Hood - Boardman, 1961, 72-73, εικ. 5, αρ. 7, 77) που σύμφωνα με τον Boardman αποτελεί τοπική μίμηση. Δεν διευκρινίζεται από ποιά από τις δύο περιοχές θα προέρχονταν το πρότυπο.

Royal Road. Από το σύνολο G προέρχεται λαιμός μεσογεωμετρικού αμφορέα, που όπως παρατηρεί ο Coldstream (1972, 88, G12) πιθανόν να προέρχεται από αμφορέα με λαβές στην κοιλιά που βασίζεται σε αττικό ή κυκλαδικό πρότυπο. Συγκρίνει με το D12.

Royal Road, στρώμα D. Τμήμα πρώιμου υστερογεωμετρικού πίθου ή μεγάλου αμφορέα, προερχόμενο πιθανόν σύμφωνα με τον Coldstream (1972, 81, D12) από αμφορέα με λαβές στην κοιλιά που μιμείται τον αττικό και κυκλαδικό μεσογεωμετρικό II τύπο.

Royal Road, σύνολο G. Τμήμα υστερογεωμετρικού πώματος ή πινακίου, που σύμφωνα με τον Coldstream (1972, 90, G38) πιθανόν να είναι εμπνευσμένο από αττικά ή κυκλαδικά πινάκια.

Από Κόρινθο

Από τον Coldstream (1977, 99) επισημαίνεται ότι ο σφαιρικός αρύβαλλος που εμφανίζεται κατά τη μέση γεωμετρική περίοδο μιμείται το αντίστοιχο μεσογεωμετρικό κορινθιακό σχήμα, κάτι που είναι πιθανό και για τον κρατήρα με χαμηλό πόδι, που αντικατέστησε τον υψίποδα κρατήρα. Ο σφαιρικός αρύβαλλος είναι κοσμημένος συνήθως με διαγραμμισμένα τρίγωνα στον ώμο, όπως και το πρότυπό του. Αντίθετη γνώμη ωστόσο έχει η Τσιμποπούλου (1987(α), 123-124), η οποία πιστεύει ότι ο τύπος είναι κρητικός και ίσως οι Κορίνθιοι να τον γνώρισαν σε μία φάση αντίστοιχη της πρωτογεωμετρικής Β΄ και να τον μιμήθηκαν. Το κύριο επιχείρημα για την κρητική προέλευση είναι ότι στην Κρήτη η εξέλιξη του τύπου φαίνεται συνεχής από τις υπομινωικές οινοχοϊσκες.

Από την Κόρινθο έχει επίσης εισαχθεί σύμφωνα με τον Coldstream (1977, 272) ένα ακόμα σχήμα, η αβαθής κοτύλη, κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο.

Πιο συγκεκριμένες περιπτώσεις κορινθιακής επίδρασης είναι οι ακόλουθες:

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

Δύο υδρίσκες από το νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας, χρονολογημένες στην ύστερη γεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο παρατηρείται από τον Σταμπολίδη (1994, 72, 75-76, ΑΚ 9 και ΑΚ 10, ΑΚΜ 12083 και 12090) ότι μιμούνται τον κορινθιακό τρόπο διακόσμησης της μεσογεωμετρικής II περιόδου. Επίδραση του κορινθιακού εργαστηρίου

διαπιστώνεται και σε υστερογεωμετρικό/πρώιμο ανατολίζον δίωτο σκυφίδιο (Σταμπολίδης, 1994, 79, 87, ΑΚ 33, ΑΚΜ 12087) καθώς και στη διακόσμηση αβαθούς λεκανίδας επίσης υστερογεωμετρικής/πρώιμης ανατολίζουσας (Σταμπολίδης, 1994, 88-90, ΑΚ 35, ΑΚΜ 12088).

ΚΝΩΣΟΣ

Royal Road, σύνολο G. Λαιμός και ώμος μεσογεωμετρικού αμφορέα το στυλ της διακόσμησης του οποίου συγκρίνεται από τον Coldstream (1972, 88, G7) με αυτό ενός κορινθιακού κρατήρα.

Royal Road, στρώμα D. Τμήμα μεσογεωμετρικού ή πρώιμου γεωμετρικού σκύφου αναφέρεται από τον Coldstream (1972, 82, D27) ότι αποτελεί πιστό αντίγραφο κορινθιακού.

Βλιχιά, Πηγάδι. Από το ανώτερο στρώμα, που χρονολογείται στον 8ο π.Χ. αιώνα, προέρχεται τμήμα πυξίδας για το οποίο δεν δίνεται συγκεκριμένη χρονολόγηση. Σύμφωνα με τον Coldstream (1960, 169, αρ. 89) το σχήμα αυτό ίσως να έχει εισαχθεί από την Κόρινθο στην Κρήτη.

Κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο παρατηρείται από τον Coldstream (1968, 251, 252, για παράδειγμα πίνακας 54f) ότι στη διακόσμηση πύθων, οινοχοών, κρατήρων, σκύφων, κυπέλλων και πυξίδων χρησιμοποιούνται μετόπες κατά τον κορινθιακό τρόπο, δηλαδή σε κάθε άκρο μίας ζώνης με διακόσμηση.

Royal Road, στο στρώμα F έχει βρεθεί ύστερη γεωμετρική σφαιρική πυξίδα για το σχήμα της οποίας ο Coldstream (1972, 85, F8, πίν. 22) παρατηρεί ότι είναι σπάνιο στην Κρήτη και πιθανόν να αποτελεί προσαρμογή του κορινθιακού. Βλέπει ωστόσο και ένα άλλο πιθανό πρότυπο, το εισαγμένο κυπριακό αγγείο αρ. 1451 στη Φορτέτσα (Brock, 1957, πίν. 109, 1451), με το οποίο όμως δεν μοιάζει και τόσο πολύ.

Royal Road, στο σύνολο G έχει βρεθεί χείλος ύστερου γεωμετρικού κρατήρα με τρέχουσα σπείρα για την οποία ο Coldstream (1972, 92, G71, πίν. 27) παρατηρεί ότι είναι σπάνια στην κρητική γεωμετρική και ίσως να είναι εμπνευσμένη από την κατηγορία Θάψου της κορινθιακής υστερογεωμετρικής κεραμικής.

Βόρειο Νεκροταφείο. Από τον τάφο 134 προέρχεται υστερογεωμετρικό μόνωτο κύπελλο, χρονολογημένο γύρω στο 700 π.Χ. από τον Coldstream, ο οποίος και παρατηρεί ότι είναι υστερογεωμετρικό ως προς το σχήμα και τη σύνταξη της διακόσμησης, αλλά πρώιμο ανατολίζον στην επιλογή και στο στυλ των μορφών που εικονίζονται. Αναγνωρίζει πρώιμη πρωτοκορινθιακή επίδραση στον αετό που πετάει στη μετόπη αρ. 1 (Coldstream, 1982, 28, εικ. 1, 2) με παράλληλα σε σφαιρικό αρύβαλλο από την Κόρινθο¹²³.

Κάτω Γυψάδες. Από εδώ προέρχονται: α) υστερογεωμετρικός αρύβαλλος (Coldstream et al., 1981, 146, αρ. 12, 161, πίν. 18), που όπως αναφέρεται βασίζεται σε μεσογεωμετρικό κορινθιακό πρότυπο, β) υστερογεωμετρική κοτύλη (Coldstream et al., 1981, 148, αρ. 29, εικ. 7,

¹²³ Στο ίδιο αγγείο αναγνωρίζει και επίδραση από την κρητική μεταλλοτεχνία.

πίν. 19) που παρατηρείται ότι το χείλος της υποδηλώνει γνώση των πρωιμότερων κορινθιακών υστερογεωμετρικών προτύπων.

ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Σε πυξίδα, Σ 4531, τυχαίο εύρημα από την περιοχή που χρονολογείται στην προχωρημένη ύστερη γεωμετρική η Τσιποπούλου (1987(α), 36, 111, πίν. 88 και 207) αναγνωρίζει ως προς τη διακόσμηση επιρροή από πρωτοκορινθιακά πρότυπα.

ΠΡΑΙΣΟΣ

Από θολωτό τάφο στα Μαυρίκια προέρχεται υστερογεωμετρικός κάλαθος, Σ 3551, που σύμφωνα με την Τσιποπούλου (1987(α), 60, πίν. 132, 274) μιμείται κορινθιακό τύπο.

ΖΑΚΡΟΣ

Σπήλαιο Μαλακάρη. Σύμφωνα με την Τσιποπούλου (1987(α), 134, πίν. 106) οι υστερογεωμετρικοί σκύφοι Σ 4524 και Σ 4525 πιθανόν να δηλώνουν κορινθιακή επίδραση.

Από Άργος

ΚΝΩΣΟΣ

Royal Road, στρώμα C. Από αυτό ύστερος πρωτογεωμετρικός σκύφος του οποίου το έξω νεύον χείλος υποδηλώνει σύμφωνα με τον Coldstream (1972, 76, αρ. 37, εικ. 2) επίδραση από σκύφους της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα από το Άργος.

Royal Road, στρώμα D. Τμήμα πρώιμης υστερογεωμετρικής οινόχους για τη διακόσμηση της οποίας ο Coldstream (1972, 81, D6) παρατηρεί ότι θυμίζει μεσογεωμετρικά II του Άργους.

Royal Road, από το σύνολο G προέρχεται χείλος ύστερου γεωμετρικού σκύφου, που όπως παρατηρεί ο Coldstream (1972, 94, G87) η διακόσμησή του υποδηλώνει σχέσεις με το Άργος. Ανάλογη διακόσμηση υπάρχει και σε μόνωτο κύπελλο από τη Φορτέτσα.

Από Κόρινθο ή Άργος

ΚΝΩΣΟΣ

Φορτέτσα. Μία κατηγορία γεωμετρικών αλαμπών κίτρινων μονόχρωμων αρυβάλλων οφείλει την προέλευσή της σύμφωνα με τον Brock (1957, 158, τύπος II D , 191) στην Κόρινθο ή στο Άργος.

Από Λακωνία

ΚΑΒΟΥΣΙ

Κάστρο. Ανάμεσα στα όστρακα που έχουν βρεθεί επιφανειακά συγκαταλέγονται όστρακα σκύφων με εγχαράξεις κάτω από το χείλος, που όπως αναφέρεται (Gesell - Day - Coulson, 1985, 346, εικ. 11) ακολουθούν το λακωνικό τρόπο.

Από Κυρίως Ελλάδα

ΚΑΒΟΥΣΙ

Από το νεκροταφείο στο Βροντά προέρχεται πρωτογεωμετρική Β' πρόχους, Η 1019, που η Τσιμποπούλου (1987(α), 120, πίν. 8 και 231) θεωρεί ότι η "πολύ σκοτεινή" διακόσμησή της φανερώνει επιρροή από την πρώιμη γεωμετρική της κυρίως Ελλάδας.

Πλάι του Κάστρου. Η υστερογεωμετρική πιξίδα Η 768 φανερώνει σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 23, 111, 112, πίν. 17 και 208) ελλαδική επίδραση. Για τις λαβές της παρατηρεί ότι υπάρχουν σε υστερογεωμετρικά αττικά και κυκλαδικά πινάκια, ενώ το σχήμα του σώματος σχετίζεται με τις ύστερες γεωμετρικές κορινθιακές πιξίδες, οι οποίες συναντώνται και στις Κυκλάδες.

Από Εύβοια

ΚΟΥΡΤΕΣ

Επίδραση από την Εύβοια διαπιστώνεται από τον Rocchetti (1990, 263, αρ. 327, πίν. 50) στη διακόσμηση πρωτογεωμετρικής πρόχου.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΗΤΕΙΑΣ

Για την πρόχου Σ 3875 (Τσιμποπούλου, 1987(α), 119, πίν. 230) που αναφέρεται ως πρωτογεωμετρική, αλλά και ως υπομινωική, παρατηρείται ότι συνδέεται ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση με μία υπομυκηναϊκή από το Λευκαντί.

Από Εύβοια - Κυκλάδες

ΚΝΩΣΟΣ

Royal Road, σύνολο G. Από αυτό προέρχονται τρία όστρακα σώματος πρώιμου υστερογεωμετρικού κρατήρα με διακόσμηση διαγραμμισμένου μαιάνδρου ανάμεσα σε δύο εικονιστικές ζώνες με ζώα, πουλί και το "δέντρο της ζωής". Αν και είναι τοπικής κατασκευής επισημαίνεται από τον Coldstream (1972, 93-94, G 84, εικ. 12, πίν. 27) ότι το υποκίτρινο επίχρυσμα, το δέντρο και το πουλί θα μπορούσαν να αποτελούν ενδείξεις ευβοϊκό-κυκλαδικής επίδρασης.

Από Θεσσαλία - Κυκλάδες

ΚΝΩΣΟΣ

Ο Desborough (1952, 246) εντοπίζει πρωτογεωμετρικό σκύφο με κρεμάμενα ημικύκλια (Payne, 1927-1928, 261, αρ. 147, πίν. VI, 12) που μιμείται τον θεσσαλο-κυκλαδικό τύπο.

ΑΡΧΑΝΕΣ

Και πάλι από τον Desborough (1952, 251) εντοπίζεται πρωτογεωμετρικό κύπελλο (Hartley, 1930-1931, 66, αρ. 17, εικ. 10) που θυμίζει τον θεσσαλο-κυκλαδικό τύπο.

Από Δυτική Ελλάδα

ΚΑΒΟΥΣΙ ΚΙΣΑΜΟΥ

Αναφερόμενη στα αγγεία από το θαλαμωτό τάφο η Βλαζάκη παρατηρεί ότι το σχήμα του πλατύστομου αμφορίσκου με λαβές στο λαιμό ή στον ώμο και η διακόσμηση στη μετόπη του ώμου από διαποίκιλτους ρόμβους, δικτυωτό αβακωτό ή απλές οριζόντιες ταινίες, είναι χαρακτηριστικά για το Καβούσι (8ος π.Χ. αιώνας) και επισημαίνει (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 30, υπ. 54) ότι οι αμφορίσκοι και οι κάνθαροι με χαμηλές λαβές, σχήματα χαρακτηριστικά της Δυτικής Ελλάδας, συνηθίζονται και στη Δυτική Κρήτη, ενώ σε πρώιμο γεωμετρικό σκύφο από το Δερβέني Αχάϊας υπάρχει όμοια διακόσμηση μετόπης με οριζόντιες ταινίες.

Από Ανατολική Ελλάδα

ΒΟΥΒΕΣ

Στη διακόσμηση ορισμένων αγγείων από το θαλαμωτό τάφο στις Βούβες διαπιστώνεται από τη Βλαζάκη επίδραση από την Ανατολική Μεσόγειο, συγκεκριμένα από τη Ρόδο και τη Σάμο. Τα αγγεία αυτά είναι:

- α) Κρατήρας, Π 5737, που χρονολογείται στον προχωρημένο 8ο π.Χ. αιώνα και που στη διακόσμηση του ώμου, που είναι διαφορετική στις δύο πλευρές του, υπάρχουν μοτίβα χαρακτηριστικά της κεραμικής της Ρόδου κατά το δεύτερο μισό του 8ου π.Χ. αιώνα, όπως είναι το δικτυωτό γέμισμα αγκυλωτών σταυρών, "επάλλεων" και οι επάλληλες (πολλαπλές) τεθλασμένες (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 23, υπ. 31, πίν. Θ και Ι, σχ. 3 και 4). Ανάλογη διάταξη θεμάτων παρατηρείται από τη Βλαζάκη στο Βρόκαστρο.
- β) Κρατήρας, Π 4660, που χρονολογείται επίσης στον προχωρημένο 8ο π.Χ. αιώνα και που η ολόβαφη κλεψύδρα και οι ρόμβοι με διπλό περίγραμμα και σταυρό στο εσωτερικό τους που τον διακοσμούν αποτελούν συνηθισμένα μοτίβα της κεραμικής της Ανατολικής Μεσογείου. Αναφέρονται παραδείγματα από το Ηραίο της Σάμου και ένα ακόμα που θεωρείται ροδιακής προέλευσης (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 24, υπ. 33, πίν. ΙΔ, φωτ. 8β).

ΓΑΒΑΛΟΜΟΥΡΙ

Από το θαλαμωτό τάφο Ι στο Γαβαλομούρι προέρχονται ορισμένοι αμφορείς, όπως ο Π 4048, με λαβές στο λαιμό ή στην κοιλιά και διακόσμηση στον ώμο και στο λαιμό κυρίως από ομόκεντρους κύκλους και κεραίες. Χρονολογούνται από την Βλαζάκη (1985, 25-26, υπ. 37, πίν. ΙΖ, φωτ. 15) στα χρόνια μετά τα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα. Παρατηρεί ότι παρόμοιοι έχουν βρεθεί στη Ρόδο, ενώ τα πρότυπά τους πρέπει να βρίσκονται στην Ανατολική Ελλάδα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ανάλογο διακοσμητικό θέμα υπάρχει στη ζώνη του ώμου υστερογεωμετρικής οινόχους από την Πραισό, όπου αναφέρεται από την Τσιμποπούλου (1987(α), πίν. 220, Α.Ν. 8749) ως ομόκεντροι κύκλοι και κροσσωτό.

Θεωρεί ότι προέρχεται από τα Δωδεκάνησα. Επομένως η ίδια πηγή έχει επηρεάσει και το Γαβαλομούρι και την Πραισό.

Από τον ίδιο τάφο αναφέρεται σκύφος με ολόβαφο ψηλό κωνικό πάδι, του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα, με παρόμοιους από την Κάμειρο της Ρόδου (Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 1985, 27, υπ. 41)

ΚΑΒΟΥΣΙ ΚΙΣΑΜΟΥ

Από το θαλαμωτό τάφο που έχει βρεθεί εδώ αναφέρεται από την Βλαζάκη (1985, 29, υπ. 50) ωοειδής αμφορέας με λαβές στο λαιμό και στην κοιλιά, που φέρει στον ώμο διακόσμηση από δύο πολλαπλά τρίγωνα με μικρούς δικτυωτούς ρόμβους στο εσωτερικό τους και ομάδα κεραίων ανάμεσά τους. Παρατηρείται ότι θυμίζει ροδιακά αγγεία του πρώτου μισού του 8ου π.Χ. αιώνα¹²⁴.

ΚΝΩΣΟΣ

Φορτέσα. Ο Brock (1957, 191, πίν. 30, αρ. 426 και μοτίβο 5bd) αναγνωρίζει σε ένα μεσογεωμετρικό πίθο χαρακτηριστικό ροδιακό διακοσμητικό θέμα (διαγραμμισμένος ρόμβος πλαισιωμένος από διαγραμμισμένες οριζόντιες και κάθετες ταινίες-γραμμές).

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Από τον οικισμό προέρχεται ομάδα οστράκων (Hall, 1914, εικ. 52) που όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1987(α), 4) σχετίζεται με τα Δωδεκάνησα.

ΑΠΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΗΤΕΙΑΣ

Δύο υστερογεωμετρικές οινοχόες, οι A.N. 2407 και A.N. 2422 (Τσιμποπούλου, 1987(α), 115-116, πίν. 69 και 214) φέρουν στον ώμο "κροσσωτά" κοσμήματα, που είναι χαρακτηριστικά των Δωδεκανήσων.

ΠΡΑΙΣΟΣ

Από το θαλαμωτό τάφο (1978) προέρχεται ομάδα υστερογεωμετρικών αγγείων, ένας αμφορέας A.N. 8779 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 164) και τρεις οινοχόες A.N. 8750, A.N. 8747 και A.N. 8749 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 220). Η διακόσμησή τους -ομάδες κύκλων και ημικυκλίων σε συνδυασμό με κροσσωτά- επισημαίνεται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 232-233) ότι μιμείται δωδεκανησιακή και συγκεκριμένα μοιάζει με αυτή πρώιμων και μέσων γεωμετρικών αγγείων της Κω και της Ρόδου. Θεωρεί βέβαιη τη σύνδεσή τους με τα Δωδεκάνησα. Για ανάλογη επίδραση βλ. **Γαβαλομούρι**.

Η Τσιμποπούλου (1987(α), 233) μιλάει ωστόσο για γενικότερη έλλειψη επίδρασης της κεραμικής των Δωδεκανήσων σε αυτή της Ανατολικής Κρήτης σε αντίθεση με την ύστερη Εποχή του Χαλκού και διατυπώνει την υπόθεση ότι ίσως να οφείλεται σε λόγους φυλετικούς, στο ότι δηλαδή οι Ετεόκρητες μπορεί να μην θέλησαν πολλές σχέσεις με τους Δωριείς. Όμως μια ορθότερη απάντηση στην παρατήρηση αυτή θα μπορούσε να δοθεί αν εξέταζε κανείς το βαθμό των δωδεκανησιακών επιδράσεων και στην υπόλοιπη Κρήτη, σε σχέση μάλιστα με την ύστερη Εποχή του Χαλκού.

¹²⁴Ανάλογη η επίδραση στη διακόσμηση του κρατήρα Π 5737 από τις Βούβες.

Κρίνοντας πάντως από τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ, και στη Δυτική Κρήτη η επίδραση δεν είναι μεγαλύτερη.

ΑΠΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ, ΑΠΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΗΤΕΙΑΣ, ΠΡΑΙΣΟΣ

Από το ταφικό σπήλαιο στον Άγιο Σπυρίδωνα προέρχεται υστερογεωμετρικό μόνωτο κωνικό κύπελλο, αρ. 7297, που ο τύπος του όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου ((1983)1990, 96, 97, σχ. 8, πίν. 48β) ίσως συνδέεται με πρότυπα που προέρχονται από την Ανατολική Ελλάδα. Ανάλογα υστερογεωμετρικά παράδειγματα αναφέρει (Τσιμποπούλου, 1987(α), 137) από τον Άγιο Γεώργιο, Σ 4007, Σ 4088, Α.Ν. 2389 (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 271) και από την Πραισό, Α.Ν. 8759, Α.Ν. 8774 και ένα ακατάγραφο (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 137 και 271).

Από Κύπρο

ΜΟΔΙ

Η κεραμική του Μοδιού παρατηρείται από την Βλαζάκη (1985, 22, υπ. 29) ότι παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες κυρίως στον τρόπο διακόσμησης με την κεραμική από την Κύπρο. Για τη χρονολόγησή της βλ. Μόδι πιο πάνω σελ. 13.

ΓΑΒΑΛΟΜΟΥΡΙ

Από τους θαλαμωτούς τάφους στο Γαβαλομούρι προέρχονται ορισμένα φλασκιά. Συγκεκριμένα: από τον τάφο II ένα φακοειδές, αρ. 4072, χρονολογημένο στο τέλος του 8ου π.Χ. αιώνα, από τον τάφο IV δύο φακοειδή, αρ. 5051 και 5052, ένα μικρογραφικό, αρ. 5053 και θραύσματα ενός ακόμα μικρογραφικού, που χρονολογούνται στην αρχή του 8ου π.Χ. αιώνα, από τον τάφο V θραύσματα ενός επίσης μικρογραφικού, χρονολογημένου και αυτού στην αρχή του 8ου π.Χ. αιώνα. Ο Τζεδάκης που τα έχει δημοσιεύσει (1979, 192-198) επισημαίνει ότι η διακόσμησή τους φανερώνει την ίδια κεντρική ιδέα με αυτή των φλασκιών της Κύπρου. Αναφέρει ότι φλασκιά με έντονη κυπριακή επίδραση είναι γνωστά και από το **Βρόκαστρο**. Η παρατήρησή του, ότι εισαγμένα κυπριακά φλασκιά δεν έχουν βρεθεί στην Κρήτη, ισχύει και με τα μέχρι τώρα δεδομένα. Η κυπριακή επίδραση αντανακλάται μόνο στις τοπικές μιμήσεις. Ιδιαίτερα για το Γαβαλομούρι πιστεύει ότι το πιθανότερο είναι να υπήρξε έμμεση, μέσω των Δωδεκανήσων, αφού διακοσμητικά θέματα χαρακτηριστικά των Δωδεκανήσων υπάρχουν σε αμφορείς από τη θέση αυτή¹²⁵.

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

Στο νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας έχει βρεθεί ληκύθιο κρητοκυπριακού τύπου, χρονολογημένο στο 725-700 π.Χ. (Σταμπολίδης, 1993(β), εικ. 5-6), ενώ τρία ληκύθια πρωτογεωμετρικά Β'/μεσογεωμετρικά (Σταμπολίδης, 1994, 94-96, ΑΚ 40-42, ΑΚΜ 6451, 6453, 6452), ίσως

---

¹²⁵Όσο η επίδραση της Κύπρου διαπιστώνεται και στο Μόδι, όπου δεν παρατηρείται επίδραση από τα Δωδεκάνησα, αλλά και σε άλλες θέσεις. Θα μπορούσε ίσως να υποθέσει κανείς ότι κάποια στοιχεία διαδόθηκαν από τη μία θέση της Κρήτης στην άλλη.

μιμούνται κυπριακά πρότυπα ως προς τη διακόσμηση (Σταμπολίδης, 1993(α), 61).

ΚΝΩΣΟΣ

Φορτέσα. Σύμφωνα με τον Brock (1957, 191) σχέσεις με την Κύπρο υποδηλώνονται από τα πτηνόμορφα αγγεία (ασκοί) που τα περισσότερα χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική περίοδο (υπάρχουν και πρωτογεωμετρικά Β'), ενώ και ορισμένα από τα καινούργια σχήματα της πρωτογεωμετρικής Β' μπορεί να έχουν επηρεασθεί από τον ίδιο χώρο. Το κυπριακό στοιχείο στα πτηνόμορφα αγγεία γενικότερα της Κρήτης (κυρίως υπομινωικά από Βρόκαστρο, Καβούσι, Καρφή, Φατσι-Χαμαίζι, Αξό, Κνωσό, Ρέθυμνο) διακρίνει και ο Desborough (1972, 245, 246, 252-254, 260-262), ενώ επισημαίνεται και από τον Coldstream (1989(β), 23-26) για κάποια από το Βόρειο Νεκροταφείο.

Φορτέσα, Τεκές, Κεφάλα, Ζαφέρ Παπούρα. Από τα νεκροταφεία αυτά προέρχονται τριφυλλόστομες οινόχδες με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, που μιμούνται όπως αναφέρει ο Coldstream (1979, 257-258, υπ. 8, 9, πίν. XLIV, 1-3) κυπριακές ψευδο-bucchero Black Slip I και II. Η πρωιμότερη προέρχεται από τη Φορτέσα (Brock, 1957, 14, αρ. 92) και χρονολογείται στον 10ο π.Χ. αιώνα, ενώ οι υπόλοιπες εννέα που έχει υπ' όψιν του χρονολογούνται περίπου το 850-800 π.Χ.¹²⁶. Από αυτές μία προέρχεται από τους **Αρκάδες** (Levi, 1927-1929, 347, εικ. 454).

Σύμφωνα με τον Coldstream (1979, 258-259, πίν. XLIV, 6, 7) το μοτίβο της χτένας που εμφανίζεται σε ορισμένα αγγεία της Κνωσού (Φορτέσα: Brock, 1957, 33, αρ. 288, ψευδόστομος αμφορέας, 46, αρ. 430, προχοϊσκη, 98-99, αρ. 1126, οινόχδη. Άγιος Ιωάννης: Boardman, 1960, 145, υδρία VIII.8. Τεκές: τάφος J, αρ. 16, ψευδόστομος αμφορέας βλ. Coldstream, 1979, 258, πίν. XLIV, 5 και ασκός Τεκέ Q 115 για τον οποίο βλ. παρακάτω σελ. 127) έχει περάσει από την Κύπρο στην Κρήτη πριν από το τέλος του 10ου π.Χ. αιώνα, και μόνο στις πρώιμες εκδοχές του μοτίβου η ομοιότητα είναι στενή. Η πρωιμότερη είναι αυτή στον ψευδόστομο αμφορέα από τον Τεκέ, που χρονολογείται στον ύστερο 10ο π.Χ. αιώνα, ενώ και τα άλλα παραδείγματα είναι πρωτογεωμετρικά και ο ασκός Q 115 πρωτογεωμετρικός Β'.

Βόρειο Νεκροταφείο. Κυπριακή επίδραση αναγνωρίζεται στην προέλευση δύο σχημάτων, του δακτυλίσχημου κέρνου και του φακοειδούς φλασκιού, που και τα δύο αντιπροσωπεύονται στο Βόρειο Νεκροταφείο με ύστερα πρωτογεωμετρικά παραδείγματα (Coldstream, 1989(β), 23). Συγκεκριμένα αναφέρονται ένα φλασκή, το KMF 219.16 (Coldstream, 1989(β), πίν. 3,1) και ένας κέρνος, ο KMF 285.68 (Coldstream, 1989(β), πίν. 3,2).

---

¹²⁶Για δύο τέτοιες οινόχδες από τη Ζαφέρ Παπούρα της Κνωσού ο Payne (1927-1928, 251, αρ. 88-89) είχε παρατηρήσει ότι είχαν κατασκευαστεί από το ίδιο εργαστήριο και ότι ανήκαν σε μία μικρή κατηγορία που φαίνεται να προερχόταν από την Ανατολική Κρήτη. Ανάλογα αγγεία και μάλιστα προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου είχε εντοπίσει και αλλού, ένα στις Κούρτες, ένα στους Αρκάδες και ένα στο Καβούσι. Πίστευε ότι τα αγγεία αυτά ίσως είχαν εισαχθεί από το ανατολικό τμήμα του νησιού.

Τεκές. Σε δύο κωδωνόσχημους κρατήρες από τον Τεκέ υπάρχουν εικονιστικές παραστάσεις που πρέπει να οφείλουν την έμπνευσή τους, όπως παρατηρεί ο Coldstream (1979, 259, 260) στην Κύπρο. Συγκεκριμένα: α) κρατήρας αρ. 3 από τον τάφο Ε του Τεκέ. Χρονολογείται γύρω στο 850 π.Χ. (Sackett, 1976, 123, πίν. 15b δεξιά και 16). Στη μία του πλευρά παριστάνονται δύο λιοντάρια που προσπαθούν να κατασπαράξουν άνθρωπο και στην άλλη δύο σφίγγες εραλδικά τοποθετημένες, με ένα πουλί στα δεξιά τους. β) κρατήρας αρ. 1 από τον τάφο F του Τεκέ (Catling, 1977, 15-16, εικ. 34, 35), που χρονολογείται στον πρώιμο 9ο π.Χ. αιώνα, γύρω στο 900 π.Χ., και φέρει παράσταση κυνηγιού που ολοκληρώνεται στη δεύτερη πλευρά του. Για τα λιοντάρια που κατασπαράζουν άνθρωπο και το κυνήγι ο Coldstream (1979, 260) πιστεύει ότι φανερώνουν την επίδραση της Κύπρου, η οποία θα ασκήθηκε μέσα από οικογενειακά κειμήλια της Εποχής του Χαλκού, που θα ήταν χάλκινα υποκρατήρια, είτε κυλινδρικές σφραγίδες, όπου υπάρχουν εικονογραφικά παράλληλα. Για τις σφίγγες ο Sackett αναφέρει (1979, 124) ότι το κοντινότερο παράλληλο προέρχεται από την Κύπρο, ο Coldstream ωστόσο δεν επισημαίνει κάτι ανάλογο, παρά μόνο ότι τα κωνικά "κράνη" τους είναι χαρακτηριστικά της Εγγύς Ανατολής (Coldstream, 1988, 24).

Βόρειο Νεκροταφείο. Στον πρωτογεωμετρικό Β' ασκό Τεκέ Q 115 αναγνωρίζονται από τον Coldstream (1988, 23-26, πίν. 4) κυπριακά στοιχεία, που είναι το μοτίβο της χτένας στον ώμο της μικρής οινόχους και το μάτι κάτω από το χείλος της, το οποίο αποδίδεται στο πίσω μέρος του αγγείου (Coldstream, 1989, πίν. 4,3,4). Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν σχέση με το νησί, ενώ ανατολικό χαρακτηριστικό θεωρείται και το "δέντρο της ζωής" που αποδίδεται στο λαιμό του ασκού. Το μάτι κάτω από το τριφυλλόσχημο στόμιο εμφανίζεται στη συνέχεια και σε άλλες οινόχους της Κρήτης.

Κάτω Γυψάδες. Από τον τάφο εδώ προέρχεται ληκύθιο κρητοκυπριακού τύπου που έχει βρεθεί μέσα σε πρωτογεωμετρικό Β' πίθο (Coldstream et al., 1981, 156, αρ. 106, 160, πίν. 30) και χρονολογείται έτσι στο δεύτερο μισό του 9ου π.Χ. αιώνα.

Royal Road, σύνολο G. Από αυτό προέρχεται σφαιρική λήκυθος πρώιμη ή μέση γεωμετρική (τέλος 9ου π.Χ. αιώνα), που όπως παρατηρεί ο Coldstream (1972, 91, G 57, πίν. 26 και 1984, 132) μιμείται κυπριακές Black-on-Red III.

Κάτω Γυψάδες. Έχει βρεθεί μεσογεωμετρική λήκυθος κρητοκυπριακού τύπου (Coldstream et al., 1981, 146, αρ. 24, 160, πίν. 19).

Κάτω Γυψάδες. Από τον τάφο που έχει βρεθεί εδώ υπάρχει μεσογεωμετρικό τριφυλλόστομο αλάβαστρο που ανήκει στην κατηγορία G (i) του Brock (1957, 157) και βασίζεται σε κυπριακά White-Painted IV ληκύθια (Coldstream et al., 1981, 146, 148, αρ. 27, πίν. 19).

Βόρειο Νεκροταφείο. Έχουν δημοσιευθεί από τον Coldstream (1984(β), 131-132, αρ. 38-45, 47-52, εικ. 2, πίν. XXV) δεκατέσσερα ληκύθια γεωμετρικής περιόδου που αποτελούν μιμήσεις κυπριακών

(218.41, 219.56, 61.1, 306.19, 283.83, 218.84, 218.6, 218.118, 283.88, 107.201, 175.60, 125.16, F67.4.12, 218.2, υπάρχουν και άλλα πρώιμα ανατολίζοντα). Από αυτές οι 218.41 και 219.56 (αρ. 38, 39) αποτελούν σχεδόν ακριβή αντίγραφα Black-on-Red ληκύθων¹²⁷, διαφέρουν μόνο ως προς το ότι έχουν επίπεδη βάση και μία ταινία γύρω από αυτή. Μία πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση δίνεται για την 218.41 (αρ. 38) για την οποία αναφέρεται ότι βρέθηκε μέσα σε ύστερο μεσογεωμετρικό τεφροδόχο αγγείο (το 218.39). Ακόμα το ληκύθιο 61.1 (αρ. 40) βρέθηκε στο δάπεδο του τάφου 61 μαζί με αγγεία του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα (υστερογεωμετρικά-πρώιμα ανατολίζοντα), ενώ το 306.19 (αρ. 41) βρέθηκε κοντά σε τρία τεφροδόχα αγγεία ύστερα γεωμετρικά, χρονολογημένα περίπου το 740 -710 π.Χ.

Βόρειο Νεκροταφείο. Από εδώ προέρχεται μία ομάδα γεωμετρικών¹²⁸ ληκύθων και ληκυθίων που σύμφωνα με τον Coldstream (1984(β), 133-136, αρ. 53, 54, 56-60, 62-70, 73-75, εικ. 2, πίν. XXVI) αποτελούν ελεύθερους κρητικούς αυτοσχεδιασμούς, ωστόσο οφείλουν την προέλευσή τους στα κυπρο-συροπαλαιστινιακά ληκύθια με πλαστικό δακτύλιο στο λαιμό, ενώ η διακόσμησή τους ακολουθεί τον κυπρο-συροπαλαιστινιακό τρόπο. Ανάμεσά τους υπάρχει και η κατηγορία των "κρητοκυπριακών" ληκύθων του Brock (1957, 158, E (iii)). Στην ομάδα αυτή συμπεριλαμβάνονται τα 218.120, 218.88, 75.43, 294.44, 229.22, 283.84, 218.4, 292.76, 292.11, 292.104, 292.92, 292.109, 292.134, 292.209, 107.33, 107.34, 283.15, 19.21, 19.20. Πιο συγκεκριμένη χρονολόγηση δίνεται για το 75.43 (αρ. 56) για το οποίο αναφέρεται ότι σχετίζεται με ένα μεσογεωμετρικό τεφροδόχο αγγείο του πρώιμου 8ου π.Χ. αιώνα (το 75.42) και μοιάζει πολύ με το αρ. 453 της Φορτέτσας, τα 19.21 και 19.20 (αρ. 74, 75) που βρέθηκαν σε υστερογεωμετρικό τεφροδόχο αγγείο περίπου του 750-725 π.Χ. (19.12), τα 107.33 και 107.34 (αρ. 69, 70) σε υστερογεωμετρικό-πρώιμο ανατολίζον αγγείο περίπου του 725-700 π.Χ., ενώ υστερογεωμετρικά είναι και τα 283.15, 19.21 μ 19.20 (αρ. 73-75).

Φορτέσσα. Από εδώ προέρχεται μία κατηγορία ληκυθίων τα οποία ο Brock (1957, 191 και 158, 159) αποκαλεί κρητοκυπριακά και τα αναφέρει ως τύπο II E. Χρονολογούνται σε όλη τη γεωμετρική έως πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο.

Βόρειο Νεκροταφείο (Κάτω Γυψάδες). Από τον τάφο F προέρχεται πύθος (Catling, 1977, 17, εικ. 41) που χρονολογείται γύρω στο 750 π.Χ.¹²⁹. Τα πουλιά που παριστάνονται σε αυτόν έχουν ιδιαίτερο στυλιζάρισμα που σύμφωνα με τον Coldstream (1979, 262) είναι πάρα πολύ κοινό στην κυπριακή κεραμική προς το τέλος της κυπρογεωμετρικής III. Υποθέτει ότι ίσως να ήταν γνωστά μέσω κάποιων εισαγωγών, αλλά θεωρεί εξίσου

¹²⁷Όπως αναφέρει ο Coldstream (1984(β), 132) μιμήσεις Black-on-Red ληκύθων στην Κνωσό υπάρχουν ήδη από το τέλος του 9ου π.Χ. αιώνα.

¹²⁸Υπάρχουν και κάποια ανατολίζοντα.

¹²⁹Είναι ο ίδιος πύθος που δημοσιεύεται από τον Coldstream et al., στον τάφο των Κάτω Γυψάδων (Coldstream et al. 1981, 145, αρ. 2, πίν. 17, 2a-b).

πιθανό ο τύπος να αποτελεί και στα δύο νησιά αναβίωση από τα αιγαιακά πουλιά του τέλους της Εποχής του Χαλκού.

Royal Road, από το σύνολο G προέρχεται θραύσμα από υστερογεωμετρική σφαιρική λήκυθα, που όπως παρατηρεί ο Coldstream (1972, 91, G 58) αποτελεί μίμηση κυπριακής Black-on-Red.

Ανεξερεύνητο Μέγαρο (Unexplored Mansion). Στο στρώμα GE έχει βρεθεί τμήμα υστερογεωμετρικής οινόχους κρητοκυπριακού τύπου (Coldstream, 1992, 73, αρ. 4).

Κάτω Γυψάδες. Από τον τάφο εδώ προέρχεται υστερογεωμετρικός αρύβαλλος κρητοκυπριακού τύπου (Coldstream et al., 1981, 146, αρ. 14, 160, πίν. 18), καθώς και υστερογεωμετρική λήκυθος κρητοκυπριακού τύπου (Coldstream et al., 1981, 146, αρ. 20, 160, εικ. 5, πίν. 18), και ληκύθιο υστερογεωμετρικό-πρώιμο ανατολίζον επίσης κρητοκυπριακού τύπου (Coldstream et al., 1981, 156, αρ. 107, πίν. 30).

Ζαφέρ Παπούρα. Στην κεραμική των τριών θαλαμωτών τάφων από εδώ ο Payne επισημαίνει κυπριακή επίδραση σε πέντε αγγεία υστερογεωμετρικά-πρώιμα ανατολίζοντα: α) αρύβαλλο-οινόχη, ύστερη γεωμετρική(;), που το στυλ της δείχνει έντονη επίδραση από την Κύπρο (Payne, 1927-1928, 254, αρ. 103) β) αλάβαστρο-οινόχη που αναφέρει ότι είναι συνηθισμένου κυπριακού τύπου (Payne, 1927-1928, 254, αρ. 104) γ) τρεις αρυβάλλους που βρίσκονται κάτω από κυπριακή επίδραση (Payne, 1927-1928, 256, αρ. 116-118).

Ιερό της Δήμητρας. Αναφέρονται από τον Coldstream (1973, 21, αρ. 28 και 29) δύο όστρακα σώματος από δύο αρυβάλλους κρητοκυπριακού τύπου, υστερογεωμετρικοί-πρώιμοι ανατολίζοντες.

Κεφάλια, τάφος. Αναφέρονται τμήματα δύο αρυβάλλων κρητοκυπριακού τύπου (Coldstream, 1963, 43, πίν. 14(b) 6 και 10), που ανήκουν στην κατηγορία E(iii) του Brock, η οποία χρονολογείται στην υστερογεωμετρική-πρώιμη ανατολίζουσα περίοδο.

Χανιαλή Τεκέ, θολωτός τάφος (τάφος 2). Αναφέρεται από τον Hutchinson (1954, 222) ότι πολλά αγγεία του τάφου, ανάμεσά τους οινόχδες και αρύβαλλοι, αντιγράφουν κυπριακά ή είναι έντονα επηρεασμένα από αυτά.

Royal Road, σύνολο G. Όστρακο σώματος υδρίας, που σύμφωνα με τον Coldstream (1972, 78, 90, G 47, πίν. 26) αντιγράφει κυπριακά Black-on-Red ως προς την τεχνική, αλλά και ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση. Δεν δίνεται συγκεκριμένη χρονολόγηση.

Βόρειο Νεκροταφείο. Δύο λήκυθοι, οι αρ. 283.24 και 292.202 (Coldstream, 1984, 127, πίν. XXIV, 10,11) αναγνωρίζονται από τον Coldstream ως μιμήσεις κυπριακών Bichrome. Η 283.24 αποτελεί ακριβές αντίγραφο τόσο στο σχήμα, όσο και στη διακόσμηση. Δεν αναφέρεται συγκεκριμένη χρονολόγηση.

Βόρειο Νεκροταφείο. Η οινόχη 60.22 αποτελεί όπως παρατηρεί ο Coldstream (1984(β), 128, αρ. 15, 137, πίν. XXIV, 15) μίμηση κυπριακής, αντιγράφοντας πιστά τόσο το σχήμα, όσο και τη διακόσμηση. Αναφέρεται

ακόμα ότι αποτελεί τον πρόδρομο της "κρητοκυπριακής" κατηγορίας οينوχών του Broek (1957, 155, τύπος III).

ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Ανάμεσα στα αγγεία που έχουν δημοσιευθεί από την Hartley, ο Coldstream (1984(β), 135) εντοπίζει λήκυθο (Hartley, 1930-1931, 71, αρ. 29, εικ. 10) ανάλογη με αυτές που έχουν βρεθεί στο Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού και αποτελούν ελεύθερους κρητικούς αυτοσχεδιασμούς, βασίζονται όμως ως προς το σχήμα και τη διακόσμηση σε κυπρο-συροπαλαιστινιακά ληκύθια.

ΦΑΙΣΤΟΣ

Σε όστρακο πίθου του τέλους της ύστερης γεωμετρικής με εμπύεστη διακόσμηση αποδίδεται αγγείο που ο τύπος του, όπως παρατηρεί ο Privitera (1980, 200-205), είναι ασυνήθιστος και μπορεί να συγκριθεί με αγγεία που μιμούνται κυπριακά και χρονολογούνται στο τέλος του 8ου και στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα.

ΚΟΥΡΤΕΣ

Σύνδεσμοι με την Κύπρο υποδηλώνονται από α) τριφυλλόστομη οينوχόη με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, ύστερη πρωτογεωμετρική-πρωτογεωμετρική Β'(;), που μιμείται κυπριακές (Rocchetti, 1990, 264, αρ. 240, πίν. 50b). Ανάλογες έχουν βρεθεί στην Κνωσό και στους Αρκάδες, β) σφαιρικό φλασκί (Rocchetti, (1988-1989) 1993, 257, αρ. 217) γ) ληκύθιο κρητοκυπριακού τύπου που αναφέρεται από τον Mariani (1901, 312, εικ. 8).

ΑΡΚΑΔΕΣ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί (βλ. παραπάνω Κνωσός, σελ. 126) από την κεραμική του νεκροταφείου προέρχεται τριφυλλόστομη οينوχόη με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, που μιμείται κυπριακές (Levi, 1927-1929, εικ. 454, εντοπίζεται από τον Coldstream, 1979, 258).

Ακόμα στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη υπάρχει αρύβαλλος κρητοκυπριακού τύπου που χρονολογείται γύρω στο 700 π.Χ. και προέρχεται από το Αφρατί (Boardman, 1961, 99, αρ. 452).

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Για το σχήμα του πίθου με κυλινδρικό σώμα, που όπως σημειώνει η Τσιμποπούλου (1987(α), 96) είναι η πιο συνηθισμένη παραλλαγή πίθου στην "ετεοκρητική" περιοχή, όπου υπάρχουν κάποια πρώιμα παραδείγματα, αλλά κυρίως είναι υστερογεωμετρικά/πρώιμα ανατολίζοντα και το σχήμα υπάρχει ήδη κατά την υστερομινωική III, πιστεύει πως μάλλον έχει επανεισαχθεί από την Κύπρο.

ΔΙΚΤΑΙΟ ΑΝΤΡΟ

Από εδώ προέρχεται αρύβαλλος, που βρίσκεται στην Κρητική Συλλογή στην Οξφόρδη, πιθανόν υστερογεωμετρικός, των μέσων του 8ου π.Χ. αιώνα, κρητοκυπριακού τύπου (Boardman, 1961, 57, αρ. 241, πίν. XVIII). Ανάλογος υπάρχει από το Αφρατί, ενώ αρκετοί άλλοι από την Κνωσό.

ΔΡΗΡΟΣ

Από τον αποθέτη R προέρχεται υπομινωικό θήλαστρο, το Η.Δ. 13, που σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 144-145) φανερώνει κυπριακή επίδραση.

Από το νεκροταφείο προέρχεται αμφορέας με λαβές στο λαιμό, με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, που όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1987(α), 12, πίν. 5 και 226) μιμείται κυπριακά ψευδο-bucchero. Τον χρονολογεί στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Το σώμα με τις ραβδώσεις είναι ανάλογο με αυτό των τριφυλλόστομων οينوχών που επίσης μιμούνται κυπριακές και έχουν βρεθεί στην Κνωσό, στους Αρκάδες, στις Κούρτες, είναι όμως πρωιμότερες.

ΚΑΒΟΥΣΙ

Πλάι του Κάστρου. Σε υπομινωικό αμφορίσκο με λαβές στο λαιμό, Η 781, αναγνωρίζεται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 98, πίν. 13) επιρροή από την Κύπρο ως προς τον τύπο. Ανάλογος βρέθηκε στους **Σκλάβους**.

Πλάι του Κάστρου. Η πρωτογεωμετρική Β' οينوχόη Η 707 φανερώνει όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1987(α), 23, 114, πίν. 21 και 217) κυπριακή επίδραση ως προς το γραπτό μάτι που αποδίδεται κάτω από το χείλος της.

Σκουριασμένος. Από εδώ είναι μία πρωτογεωμετρική Β' οينوχόη, η Η 3694, με ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα, που όπως επισημαίνει η Τσιμποπούλου (1987 (α), 26, 114, πίν. 40 και 226) μιμείται κυπριακά ψευδο-bucchero. Ανάλογες υπάρχουν στην **Κνωσό**, στους **Αρκάδες**, στις **Κούρτες**.

Σκουριασμένος. Δύο υστερογεωμετρικά κερατόσχημα αγγεία, Η 1986 και Η 1987 συνδέονται σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 26, 155, πίν. 41) με κυπριακά και γενικότερα ανατολικά πρότυπα.

Αλώνι. Στον τάφο Ι έχει βρεθεί ηθμός, Η 2822, που ως λαβές φέρει δύο ανθρώπινες μορφές, μία γυναικεία και μία ανδρική, που κοιτάζουν προς το εσωτερικό του αγγείου. Σύμφωνα με τον Coulson (1990, 190) ίσως είναι υστερογεωμετρικός. Η Τσιμποπούλου (1985, 36, 42 και 1987, 21, 148, πίν. 10, 11 και 286) τον αναφέρει ως υστερογεωμετρικό ή μεταβατικό προς την πρώιμη ανατολίζουσα και επισημαίνει ότι πιθανότατα συνδέεται με κυπροφοινικικά μεταλλικά πρότυπα.

Σκουριασμένος. Η ύστερη γεωμετρική/πρώιμη ανατολίζουσα οينوχόη, Η 1954, μιμείται όπως αναφέρεται από την Τσιμποπούλου (1987(α), 25, 234, πίν. 227) κυπριακά πρότυπα.

Βροντάς. Από τον τάφο 4 που βρέθηκε ΒΑ του δωματίου C2 προέρχεται λήκυθος κρητοκυπριακού τύπου (Gesell - Day - Coulson, 1988, V87.69, εικ. 2:5), που όπως παρατηρείται υπάρχει σε σύνολα των υστερογεωμετρικών και πρώιμων ανατολιζόντων χρόνων.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΗΤΕΙΑΣ

Η ύστερη γεωμετρική οينوχόη Π 86 που βρίσκεται στη Συλλογή Μητσοτάκη φέρει διακόσμηση που σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 30, 116, πίν. 215) συνδέεται με κυπριακά πρότυπα καθώς και

αυτή της ύστερης γεωμετρικής οινόχους Σ 3920 (Τσιμποπούλου, 1987(α), 116, πίν. 69 και 215).

Κυπριακή επίδραση ως προς τη διακόσμηση διαπιστώνεται (Τσιμποπούλου, 1985, 39-40 κ.έ.) ακόμα σε υστερογεωμετρική οινόχου, Σ 3920, και σε τρεις υστερογεωμετρικούς αμφορείς με λαβές στην κοιλιά, A.N. 1813, A.N. 1814, A.N. 1815, (Τσιμποπούλου, 1987(α), πίν. 174, 175). Πρόκειται για αγγεία του "ετεοκρητικού" πυκνού ρυθμού, που η διάταξη των ομάδων ομόκεντρων κύκλων που φέρουν στη μία πλευρά θυμίζει κυπροαρχαϊκά Ι.

ΑΔΡΟΜΥΛΟΙ

Ανάμεσα στα αγγεία που βρέθηκαν σε τάφο στις αρχές του αιώνα μας και παραδόθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου υπάρχουν: α) υστερογεωμετρική πρόχους με πλάγια προχοή, Η 3211, που όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1985, 39, 42 και 1987, 39, 122, πίν. 97 και 238) μιμείται κυπριακά πρότυπα, ενώ ανάλογα παραδείγματα επίσης υστερογεωμετρικά έχουν βρεθεί στη **Φορτέτσα** και στους **Αρκάδες** β) δύο φλασκιά, Η 3215 και Η 3217, πρώιμα υστερογεωμετρικά, που μιμούνται σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 39, 234, πίν. 285) κυπριακά πρότυπα, τόσο ως προς το σχήμα που είναι τυπικά κυπριακό, όσο και ως προς τη διακόσμηση. Ανάλογη επίδραση επισημαίνεται σε φλασκιά από το **Γαβαλομούρι**.

ΠΡΑΙΣΟΣ

Ανάμεσα στα αγγεία άγνωστης προέλευσης υπάρχει μία υστερογεωμετρική κυλινδρική πρόχους, Η 2022, για την οποία η Τσιμποπούλου επισημαίνει (1987(α), 38, 41, 42, και 1987, 56, πίν. 119 και 239) ότι αποτελεί μίμηση κυπριακού τύπου.

Από θολωτό τάφο στα Μαυρίκια προέρχεται υστερογεωμετρικός αρύβαλλος, A.N. 1588, που όπως παρατηρεί η Τσιμποπούλου (1985, 38, και 1987, 60, 124, πίν. 128 και 241) μιμείται κυπριακό τύπο. Ανήκει στην κατηγορία αρυβάλλων που είναι γνωστοί ως κρητοκυπριακού τύπου, ωστόσο επισημαίνεται ότι στην Κεντρική Κρήτη, όπου η κατηγορία αυτή αντιπροσωπεύεται με πολλά παραδείγματα, δεν υπάρχει ακριβές παράλληλο, γεγονός που κατά την ερευνήτρια ίσως να σημαίνει άμεση επαφή της Ανατολικής Κρήτης με την Κύπρο κατά τα μέσα ή το τρίτο τέταρτο του 8ου π.Χ. αιώνα, δεν αποκλείεται όμως και η σχέση να ήταν έμμεση, μέσω Δωδεκανήσων. Την έμμεση αυτή επίδραση έχει υποθέσει για το **Γαβαλομούρι** ο Τζεδάκης (βλ. Γαβαλομούρι σελ. 125).

ΣΚΛΑΒΟΙ

Ο υπομινωικός αμφορίσκος με λαβές στο λαιμό, Σ 4014, φανερώνει ως προς τον τύπο σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 98) επιρροή από την Κύπρο.

ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ

Από το ταφικό σπήλαιο προέρχεται υστερογεωμετρικός αρύβαλλος, αρ. 6292, που σύμφωνα με την Τσιμποπούλου ((1983)1990, 88-89, σχ. 6, πίν. 45ε) μιμείται ως προς το σχήμα κυπριακά πρότυπα.

Από Ανατολή

ΚΝΩΣΟΣ

Ζαφέρ Παπούρα, κεραμική από τρεις θαλαμωτούς τάφους από όπου γεωμετρική οινοχόη για την οποία ο Payne (1927-1928, 251, αρ. 84) παρατηρεί ότι μοιάζει με συριακά αγγεία και είναι πιθανό να επηρεάστηκε από ανατολικό πρότυπο.

Όπως έχει παρατηρήσει ο Boardman (1961, 155) τα αγγεία μπορεί να ταξίδευαν για τρεις λόγους: 1) για το περιεχόμενό τους, όπως για παράδειγμα οι αμφορείς για το κρασί, 2) για την ουσιαστική τους αξία, 3) ως συνοδεία εμπορίου σε άλλα προϊόντα ή ανθρώπων που ταξίδευαν είτε για εμπόριο, είτε για εγκατάσταση. Όποια και αν είναι η περίπτωση σημαντική παραμένει η υποδήλωση της σχέσης ανάμεσα σε κάποιες περιοχές. Τα κριτήρια για να αναγνωριστούν τα εισαγμένα αγγεία είναι ο πηλός, το σχήμα και η διακόσμηση. Στην περίπτωση της κεραμικής που έχει εισαχθεί στην Κρήτη κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο, όπως όμως και στις περισσότερες άλλες περιοχές, η αναγνώριση έχει γίνει κυρίως οπτικά, ενώ λίγες είναι οι περιπτώσεις που έχει ελεγχθεί και με ανάλυση πηλού, συγκεκριμένα από ορισμένες θέσεις της Ανατολικής Κρήτης και από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού.

Όπως φαίνεται από τους παραπάνω πίνακες κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο κεραμική στην Κρήτη εισάγεται από την Αττική, τις Κυκλάδες, την Πελοπόννησο -από όπου κάποια έχει αναγνωριστεί ως προερχόμενη από την Κόρινθο και το Άργος-, την Εύβοια, την Ανατολική Ελλάδα -από όπου κάποια από τη Σάμο, τη Μίλητο και τα Δωδεκάνησα-, την Κύπρο, τη Φοινίκη, αλλά και τη Σαρδηνία. Υπάρχουν και κάποιες περιπτώσεις που 1) είναι δύσκολη η απόδοση της εισαγωγής σε ένα μόνο συγκεκριμένο τόπο, για παράδειγμα υπάρχουν αγγεία που μπορεί να προέρχονται από την Εύβοια ή τις Κυκλάδες, 2) που ενώ είναι σίγουρο ότι πρόκειται για εισαγωγή δεν μπορεί να προσδιορισθεί ο τόπος προέλευσης, (βλ. πίνακα με τόπο προέλευσης απροσδιόριστο) συγκεκριμένα πρόκειται για ένα αγγείο από την Ελεύθερνα, ένα από την Κνωσό και κάποια από τον Κομμό, που είναι αττικίζοντα, εκτός από αυτό της Κνωσού, συνεπώς δηλώνεται μία μάλλον έμμεση επίδραση από την Αττική και 3) που δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι είναι εισαγμένα, (βλ. πίνακα με αγγεία ίσως εισαγμένα), και αυτά είναι αρκετά, συγκεκριμένα δεκαεπτά.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται αναλυτικότερα ο αριθμός¹³⁰ των αγγείων που έχει εισαχθεί από κάθε τόπο και σε ποια περίοδο καθώς και οι θέσεις της Κρήτης στις οποίες έχουν φθάσει αυτές οι εισαγωγές. Έτσι

---

¹³⁰Οι αριθμοί αυτοί δεν είναι πάντα απόλυτοι γιατί υπάρχουν περιπτώσεις που δίνεται η πληροφορία ότι έχουν εισαχθεί αγγεία χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένα, οπότε και θεωρείται εδώ ότι έχει εισαχθεί τουλάχιστον ένα.

από την Αττική προέρχονται 103 αγγεία (και 11 από τις ιδιωτικές Συλλογές)¹³¹ που καλύπτουν όλο το διάστημα από την πρώιμη πρωτογεωμετρική έως και την ύστερη γεωμετρική περίοδο, με τα περισσότερα να προέρχονται από την πρωτογεωμετρική (54) και τη μέση γεωμετρική (25)¹³². Από την πρωτογεωμετρική 54, την πρώιμη γεωμετρική 5, τη μέση γεωμετρική 25, την ύστερη γεωμετρική 4 (και 6 από ιδιωτική Συλλογή), τη γεωμετρική γενικά 12¹³³ (και 5 από ιδιωτική Συλλογή). Έχουν βρεθεί στα Χανιά, στην Ελεύθερα, στην Κνωσό όπου και τα περισσότερα (91), στις Αρχάνες (1), στο Κανλί Καστέλι (1), στη Γόρτυνα (1), στο Βρόκαστρο (2) και στο Καβούσι (1) και στις Συλλογές Γιαμαλάκη και Μητσοτάκη. Ο πολύ μεγάλος αριθμός των αττικών αγγείων στην Κνωσό από τις αρχές του 10ου π.Χ. αιώνα έως κυρίως τον πρώιμο 8ο π.Χ. αιώνα έχει κάνει τον Coldstream (1991(α), 293) να θεωρήσει πιθανή κάποια ειδική σχέση ανάμεσα στην Κνωσό και την Αθήνα, όπου μάλιστα παρατηρεί ότι στις εισαγωγές αυτές περιλαμβάνονται σχήματα που δύσκολα εξάγονταν οπουδήποτε αλλού, όπως για παράδειγμα οι πρωτογεωμετρικοί κρατήρες και κάλαθοι. Ωστόσο δεν είναι μόνο η αττική κεραμική που έχει βρεθεί σε πολύ μεγαλύτερη ποσότητα στην Κνωσό από ό,τι στις άλλες θέσεις της Κρήτης. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και με την κεραμική από τις Κυκλάδες, την Κόρινθο, την Εύβοια και την Κύπρο. Συνεπώς στο βαθμό που αυτό δεν οφείλεται στο ότι η Κνωσός έχει ανασκαφεί και δημοσιευθεί πολύ πιο συστηματικά από τις άλλες θέσεις θα πρέπει να αναζητηθεί στη σημασία του ρόλου της τότε στην Κρήτη και των σχέσεων της γενικότερα. Για τρία (ή πέντε μαζί με τα πώματα) μεσογεωμετρικά II αττικά αγγεία από τον τάφο 219 του Βόρειου νεκροταφείου, δύο κρατήρες με πώμα και ένα αμφορέα με λαβές στην κοιλιά, ο Coldstream (1983(α), 205) έχει υποθέσει ότι ίσως αποτέλεσαν ανταλλαγή δώρων ανάμεσα σε ευγενείς οικογένειες της Κνωσού και της Αθήνας. Παρατηρεί ότι ο τάφος είναι μικρός για να ταιριάζουν τα αγγεία σ' αυτόν και έτσι πιστεύει ότι έφθασαν με τον παραπάνω τρόπο για να χρησιμοποιηθούν πρώτα από τον κάτοχό τους και έπειτα να τον ακολουθήσουν στον τάφο.

Από τις Κυκλάδες προέρχονται 38 αγγεία, κάποια από τα οποία είναι αττικίζοντα. Χρονολογούνται κατά την ύστερη πρωτογεωμετρική (2), την πρώιμη γεωμετρική (2), τη μέση γεωμετρική (16) και την ύστερη γεωμετρική (12, όπου 1-2 υπογεωμετρικά), ενώ υπάρχουν και 5 ή 6 που αναφέρονται γενικά ως γεωμετρικά. Τα περισσότερα πάντως προέρχονται από τη μέση και ύστερη γεωμετρική. Κυκλαδικά αγγεία έχουν βρεθεί στην

¹³¹ Αναφέρονται και τα αγγεία των Συλλογών, παρόλο που στην περίπτωση τους η εισαγωγή δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη, αφού δεν προσδιορίζεται ακριβώς ο χώρος προέλευσης.

¹³² Και πάλι οι αριθμοί αυτοί δεν είναι πάντα απόλυτοι, γιατί υπάρχουν αγγεία που χρονολογούνται ανάμεσα σε δύο φάσεις, ή δεν μπορεί να προσδιορισθεί σε ποιά ακριβώς.

¹³³ Η χρονολόγηση που δίνεται στις δημοσιεύσεις μπορεί να είναι είτε αυτή του αγγείου, είτε αυτή του χώρου εύρεσης.

Ελεύθερνα (2), στην Κνωσό απ' όπου και τα περισσότερα (28), στη Φαιστό (1), στον Κομμό (1), στη Δρήρο (2), στην Ίτανο (2), στην Πραισό (1) και στους Σκλάβους (1). Υπάρχουν και 33 ακόμα αγγεία που ίσως να προέρχονται από τις Κυκλάδες. Αυτά είναι σχεδόν όλα αττικίζοντα και καλύπτουν τις φάσεις πρωτογεωμετρική (πρώιμη και ύστερη, αναφέρεται και πρωτογεωμετρική Β'), πρώιμη, μέση και ύστερη γεωμετρική με τα περισσότερα από την πρωτογεωμετρική (5 πρωτογεωμετρικά και 10 πρωτογεωμετρικά Β') και τη μέση γεωμετρική (12). Τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί στα Χανιά (τουλάχιστον 4), στην Ελεύθερνα (1), στην Κνωσό (και πάλι τα περισσότερα 24), στη Φαιστό (2), και στο Βρόκαστρο (1). Καθώς σχεδόν όλα είναι αττικού τύπου, ακόμα και αν προέρχονται από τις Κυκλάδες, περνούν έμμεσα την επίδραση της Αττικής, παρόλο που όπως φαίνεται από τα στοιχεία που έχουν παρουσιαστεί εδώ οι αττικές εισαγωγές από μόνες τους είναι πάρα πολλές και χρονικά αρχίζουν νωρίς και εκτείνονται σε μεγάλη περίοδο, έτσι ώστε να δικαιολογούν μία άμεση επίδραση της αττικής κεραμικής στην κρητική, που απλά συμπληρώνεται από την κεραμική των Κυκλάδων. Επιβεβαιώνεται έτσι η παρατήρηση του Coldstream (1968, 357) την οποία έκανε αναφερόμενος στην κεραμική της Κρήτης του πρώτου μισού του 8ου π.Χ. αιώνα, ότι "οι αττικές εισαγωγές είναι αρκετές για να δικαιολογήσουν το ότι η στυλιστική επίδραση ήρθε κατευθείαν από την Αττική και όχι μέσω κυκλαδικών μιμήσεων".

Δύο αγγεία, μία λάκαινα των μέσων του 8ου π.Χ. αιώνα από το Καβούσι και ένας αρύβαλλος υστερογεωμετρικός από τον Άγιο Γεώργιο Σητείας προέρχονται από την Πελοπόννησο, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί από ποια περιοχή της. Υπάρχει όμως ένα γεωμετρικό αγγείο από το Καστέλι Χανίων για το οποίο αναγνωρίζεται ότι προέρχεται από το Άργος καθώς και 13 αγγεία από την Κόρινθο (και 1 από τη Συλλογή Μητσοτάκη). Τα κορινθιακά αγγεία χρονολογούνται στην ύστερη πρωτογεωμετρική (2), μεσογεωμετρική (4) και υστερογεωμετρική από την οποία και τα περισσότερα (6 και το 1 της Συλλογής) και 1 γενικά στη γεωμετρική. Έχουν βρεθεί στα Χανιά, στην Ελεύθερνα, στην Κνωσό, όπου και τα περισσότερα (9), στη Δρήρο (1) και στην Πραισό (1).

Από την Εύβοια προέρχονται 15 αγγεία που καλύπτουν τις φάσεις πρωτογεωμετρική, η οποία έχει δώσει και τα περισσότερα (8) και σ' αυτήν κυρίως την ύστερη, μεσογεωμετρική (2) και υστερογεωμετρική (1), ενώ υπάρχει και ένα που χρονολογείται στον 8ο π.Χ. αιώνα και κάποιο ή κάποια στη γεωμετρική γενικά. Έχουν βρεθεί στα Χανιά, στην Κνωσό που αποτελεί και τον κύριο χώρο εύρεσης (12), στις Κούρτες (1) και στο Βρόκαστρο (1).

Από τη Θεσσαλία προέρχεται ένας ύστερος πρωτογεωμετρικός αμφορέας με λαβές στο λαιμό που έχει βρεθεί στην Κνωσό.

Υπάρχουν δύο περιπτώσεις εισαγμένων υστερογεωμετρικών αγγείων για την προέλευση των οποίων προτείνονται διαφορετικοί χώροι. Το ένα έχει βρεθεί στο Βρόκαστρο και μπορεί να προέρχεται είτε από την Εύβοια,

είτε από τις Κυκλάδες και το άλλο στην Ίτανο και μπορεί να προέρχεται είτε από τη Βοιωτία, είτε από τη Σάμο ή τις Κυκλάδες.

Στα Χανιά έχει βρεθεί πρωτογεωμετρική πυξίδα με πώμα εισαγμένη από κάποιο νησί του Αιγαίου, το οποίο δεν προσδιορίζεται ακριβέστερα.

Περνώντας στο χώρο της Ανατολικής Ελλάδας, από τη Σάμο έχει εισαχθεί ένας υστερογεωμετρικός σκύφος στη Φαιστό, ενώ από τη Μίλητο ένας υποπρωτογεωμετρικός κρατήρας στην Κνωσό, όπου έχουν βρεθεί ακόμα δύο οينوχόες του ύστερου 8ου π.Χ. αιώνα και είναι πιθανό να προέρχονται από τη Μίλητο, διαφορετικά από την Ανατολική Ελλάδα ή τα Δωδεκάνησα.

Από τα Δωδεκάνησα προέρχεται ένα υστερογεωμετρικό αγγείο στην Κνωσό και ένα υστερογεωμετρικό ή πρώιμο ανατολίζον στην Φαιστό.

Από την Κύπρο προέρχονται 46 ή 47 αγγεία που καλύπτουν τη γεωμετρική περίοδο (σχεδόν όλα στον 8ο π.Χ. αιώνα) με κάποια πιο συγκεκριμένα στη μέση γεωμετρική και στην ύστερη γεωμετρική. Κυπριακά αγγεία έχουν βρεθεί στα Χανιά (1), στην Κνωσό απ' όπου και ο μεγαλύτερος αριθμός (43), στον Ανάβλοχο (1) και στο Καβούσι (1).

Από τη Φοινίκη έχουν εισαχθεί πάνω από 17 αγγεία που χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο, συγκεκριμένα στον 9ο (7) και 8ο π.Χ. αιώνα (8). Έχουν βρεθεί σε δύο χώρους, στην Κνωσό (5) και στον Κομμό (12), ο οποίος έχει δώσει και τα περισσότερα. Ως προς τον Κομμό ο αριθμός είναι πολύ μεγαλύτερος, αφού αναφέρεται ότι στους ναούς Α και Β έχουν βρεθεί πάνω από 200 θραύσματα φοινικικής κεραμικής, που χρονολογούνται από τον ύστερο 10ο π.Χ. αιώνα έως το 750 π.Χ. Στο μεγαλύτερό τους μέρος προέρχονται από αμφορείς, δεν δίνονται ωστόσο περισσότερα στοιχεία, γι' αυτό και δεν συμπεριλαμβάνονται στον παραπάνω πίνακα.

Τέλος ένας ασκός από τη Σαρδηνία έχει βρεθεί στην Κνωσό και χρονολογείται ανάμεσα στο 850 και 680 π.Χ. Από την Vagnetti (1989, 358) επισημαίνεται ότι είναι το πρώτο αντικείμενο της περιόδου αυτής από τη Σαρδηνία που έχει βρεθεί στο χώρο του Αιγαίου και πιστεύει ότι έχει φθάσει στην Κνωσό είτε ως προϊόν εμπορίου, είτε επειδή ανήκε σε κάποιον καταγόμενο από τη Σαρδηνία που πέθανε και τάφηκε στην Κνωσό. Σε κάθε περίπτωση πάντως θεωρεί πιο πιθανό να συνδέεται με το φοινικικό παρά με το ελληνικό εμπόριο της περιόδου πριν από τον αποικισμό. Η σύνδεση με τη Φοινίκη είναι πιθανή αν ληφθεί υπ' όψιν ότι στον τάφο που βρέθηκε το αγγείο θεωρείται ότι μάλλον έχει ταφεί ένας Φοίνικας.

Όπως φαίνεται από τις παραπάνω εισαγωγές κεραμικής οι επαφές της Κρήτης και κατά την πρωτογεωμετρική και κατά τη γεωμετρική περίοδο είναι πολλές. Στην πρωτογεωμετρική μαρτυρούνται σχέσεις με την Αττική, τις Κυκλάδες, την Κόρινθο, την Εύβοια, τη Θεσσαλία, κάποιο νησί του Αιγαίου, τη Μίλητο και τη Φοινίκη, ενώ στη γεωμετρική με την Αττική, τις Κυκλάδες, την Πελοπόννησο γενικότερα, την Κόρινθο, το Άργος, την Εύβοια, τα Δωδεκάνησα, τη Σάμο, τη Μίλητο, την Κύπρο, τη Φοινίκη και τη Σαρδηνία. Έτσι δεν παρατηρείται καμία περίοδος απομόνωσής της, ενώ η

πιο σταθερή και συνεχής σχέση είναι αυτή με την Αττική¹³⁴. Η κεραμική με τη μεγαλύτερη διάδοση στην Κρήτη είναι αυτή της Αττικής, των Κυκλάδων, της Κορίνθου, της Εύβοιας και της Κύπρου. Αν θελήσουμε να δούμε τις εισαγωγές κεραμικής σε κάθε θέση της Κρήτης χωριστά διαπιστώνουμε ότι τόσο στη Δυτική, όσο και στην Κεντρική και Ανατολική Κρήτη καμιά θέση δεν φαίνεται να ήταν απομονωμένη από τις χώρες εκτός Κρήτης, ωστόσο εκείνη η θέση που ξεχωρίζει για το πλήθος και την ποικιλία των σχέσεων της είναι η Κνωσός, όπου μάλιστα ο Coldstream ((1981/1983) 1989(α), 76) για παράδειγμα για τον τάφο 285 του Βόρειου νεκροταφείου, υποθέτει ότι ανήκε σε οικογένεια με ευρείες υπερπόντιες σχέσεις και ψηλό status λόγω της πληθώρας των εισαγωγών αλλά και των διαφορετικών χώρων προέλευσής τους. Πιο συγκεκριμένα στα **Χανιά** έχουν βρεθεί εισαγμένα αγγεία από την Αττική, την Κόρινθο, το Άργος, την Εύβοια, κάποιο νησί του Αιγαίου και την Κύπρο, στο **Γαβαλομούρι** πιθανόν από τις Κυκλάδες αττικίζοντα, στην **Ελεύθερνα** από την Αττική, τις Κυκλάδες, όπου και κάποια με πιθανή την προέλευση από αυτές, την Κόρινθο, καθώς και ένα αττικίζον χωρίς ακριβέστερο προσδιορισμό προέλευσης, στην **Κνωσό** από την Αττική, τις Κυκλάδες όπου και αρκετά που ίσως προέρχονται από αυτές και είναι αττικίζοντα, την Κόρινθο, την Εύβοια, τη Θεσσαλία, τη Μίλητο, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο, τη Φοινίκη και τη Σαρδηνία, στις **Αρχάνες** από την Αττική, στο **Κανλί Καστέλι** από την Αττική, στη **Γόρτυνα** από την Αττική όπου και όστρακο αμφορέα ίσως από την Αττική ή τις Κυκλάδες, στη **Φαιστό** από τις Κυκλάδες όπου και κάποια που είναι πιθανό να προέρχονται από αυτές, τη Σάμο, τα Δωδεκάνησα, ενώ υπάρχουν και δύο που ίσως να είναι εισαγμένα, το ένα (τμήμα πρόχου ή αμφορέα) ίσως από την Κύπρο και το άλλο (όστρακο σκύφου με κρεμάμενα ημικύκλια) ίσως από την Εύβοια ή τη Θεσσαλία, στον **Κομμό** από τις Κυκλάδες και τη Φοινίκη, ενώ υπάρχουν και κάποιες αττικίζουσες εισαγωγές που δεν προσδιορίζεται ο τόπος προέλευσής τους, στις **Κούρτες** από την Εύβοια, όπου και ληκύθια που ίσως είναι εισαγμένα ή μιμούνται αττικο-ευβοϊκά, στους **Αρκάδες** τμήμα αττικίζοντος αμφορέα (μεσογεωμετρικού) ίσως εισαγμένου, στο **Βρόκαστρο** από την Αττική, ίσως από τις Κυκλάδες, από την Εύβοια, και ένα από την Εύβοια ή τις Κυκλάδες, στη **Δρήρο** από τις Κυκλάδες και την Κόρινθο, στο **Καβούσι** από την Αττική, την Πελοπόννησο και την Κύπρο, στην **Ίτανο** από τις Κυκλάδες και ένα είτε από τη Βοιωτία ή από τη Σάμο ή τις Κυκλάδες, στην **Πραισό** από τις Κυκλάδες και την Κόρινθο, στους **Σκλάβους** από τις

¹³⁴Εισαγωγές από την Αττική στην Κνωσό υπάρχουν και κατά το δεύτερο μισό του 9ου π.Χ. αιώνα και έτσι μάλλον δεν ισχύει το ότι ο σύνδεσμός με την Αθήνα διατηρείται μέσω Κυκλάδων (Σταμπολίδης, 1993(α),19). Εκτός από την Κνωσό αττικές πρωτογεωμετρικές εισαγωγές έχουν βρεθεί στο Κανλί Καστέλι, στη Γόρτυνα και στο Καβούσι. Έτσι δεν φαίνεται να ισχύει η διαπίστωση του Desborough (1952, 270) ότι η Βόρεια Κεντρική Κρήτη ήταν η μόνη περιοχή που ένωσε το αποτέλεσμα της επικοινωνίας που ξαναάνοιξε μέσα στο Αιγαίο και προερχόταν από την Αττική. Ωστόσο μέχρι τώρα στην Κνωσό έχουν βρεθεί σε πρωιμότερα αττικές πρωτογεωμετρικές εισαγωγές.

Κυκλάδες, στον **Ανάβλοχο** από την Κύπρο και στον **Άγιο Γεώργιο Σητείας** από την Πελοπόννησο.

Ακόμα στο **Μασταμπά Ηρακλείου** έχουν βρεθεί δύο υστερογεωμετρικοί σκύφοι που ίσως να είναι εισαγμένοι και πάντως φανερώνουν κάποια σχέση με την Αττική ή τις Κυκλάδες, στην **Κνωσό** μερικά ακόμα αγγεία που ίσως να είναι εισαγμένα και στην περίπτωση αυτή θα προέρχονταν από τις Κυκλάδες, στο **Βρόκαστρο** αμφορέας με λαβές στο λαιμό ίσως εισαγμένος με παράλληλα από τη Θεσσαλία, την Εύβοια και τα Δωδεκάνησα και στην **Πραισό** υστερογεωμετρικό μόνωτο κύπελλο ίσως εισαγμένο με απροσδιόριστο τον τόπο προέλευσης.

Την εικόνα των εισαγωγών έρχονται να συμπληρώσουν οι επιδράσεις στις οποίες περιλαμβάνονται οι προελεύσεις και οι μιμήσεις σχημάτων και διακόσμησης. Όλες οι περιπτώσεις που έχουν εντοπιστεί δεν είναι εξίσου ισχυρές. Σύμφωνα πάντως με όσες έχουν αναφερθεί στην κεραμική της Κρήτης κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο διαπιστώνονται επιδράσεις από την Αττική, τις Κυκλάδες, την Κόρινθο, το Άργος, τη Λακωνία, την Εύβοια, την κυρίως Ελλάδα χωρίς ακριβέστερο προσδιορισμό, τη Δυτική Ελλάδα, την Ανατολική Ελλάδα από όπου συγκεκριμένα από τη Σάμο και τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και σε μία περίπτωση από την Ανατολή. Υπάρχουν βέβαια και εδώ περιπτώσεις που δεν είναι δυνατή η απόδοση της επίδρασης σε ένα τόπο, έτσι για παράδειγμα υπάρχουν κάποιες που θα μπορούσαν να προέρχονται από την Αττική ή τις Κυκλάδες, από την Κόρινθο ή το Άργος, από την Εύβοια ή τις Κυκλάδες και από τη Θεσσαλία ή τις Κυκλάδες.

Αναλυτικότερα η Αττική είναι ο χώρος από τον οποίο εισάγονται καινούργια σχήματα και διακοσμητικά θέματα, αλλά και προκαλεί πολλές μιμήσεις. Η επίδρασή της είναι εμφανής σε όλες τις φάσεις, συγκεκριμένα στην πρωτογεωμετρική, πρώιμη γεωμετρική, μέση γεωμετρική και ύστερη γεωμετρική και διαπιστώνεται στο Γαβαλομούρι, στο Μασταμπά Ηρακλείου, στην Κνωσό, στο Κολλύβα Μετόχι, στον Κομμό, στις Κούρτες, στους Αρκάδες, στον Άγιο Γεώργιο Παπούρα, στο Βρόκαστρο, στο Καβούσι, στον Άγιο Γεώργιο Σητείας, στους Αδρόμυλους, στην Πραισό, στον Άγιο Σπυρίδωνα, στο Χαμαίζι και στους Σκλάβους. Τα περισσότερα στοιχεία προέρχονται από την Κνωσό, ενώ παρατηρείται ότι η επίδραση της Αττικής έχει φθάσει και σε θέσεις που δεν υπάρχουν εισαγωγές της.

Η επίδραση των Κυκλάδων διαπιστώνεται στο Μασταμπά Ηρακλείου, στην Κνωσό, στις Κούρτες, στους Αρκάδες, στο Βρόκαστρο, στη Δρήρο, στο Καβούσι, σε διάφορες θέσεις της περιοχής Σητείας, αλλά και στην Ίτανο, στους Αδρόμυλους, στους Σκλάβους, στον Άγιο Γεώργιο Σητείας, στην Πραισό και στη Ζάκρο, με σχεδόν ίδιο αριθμό περιπτώσεων στους δύο Νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου. Εντοπίζεται κυρίως στην υστερογεωμετρική περίοδο, με ελάχιστες περιπτώσεις και στη μεσογεωμετρική, αφορά και στα σχήματα και στη διακόσμηση και έχει φθάσει και αυτή σε θέσεις που δεν έχει βρεθεί κυκλαδική κεραμική.

Στην περίπτωση ενός μελαμβαφή σκύφου από το Καβούσι Κισάμου και σε περισσότερες περιπτώσεις από την Κνωσό, που προέρχονται από

την πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο, δεν μπορεί να προσδιοριστεί αν η επίδραση οφείλεται στην Αττική ή στις Κυκλάδες.

Επίδραση της Κορίνθου, σε σχήματα και σε διακόσμηση, διαπιστώνεται στην Ελεύθερνα, στην Κνωσό, στον Άγιο Στέφανο, στην Πραισό και στη Ζάκρο. Εντοπίζεται στη μεσογεωμετρική και κυρίως στην υστερογεωμετρική περίοδο, καθώς και σε δύο θέσεις της Ανατολικής Κρήτης (Αγ. Στέφανος και Ζάκρος) που δεν υπάρχουν εισαγωγές της.

Στην Κνωσό κατά την ύστερη πρωτογεωμετρική και την ύστερη γεωμετρική περίοδο παρατηρείται επίδραση από το Άργος, είτε στο σχήμα, είτε στη διακόσμηση αγγείων. Και πάλι από την Κνωσό προέρχεται κατηγορία γεωμετρικών αλαμπιών κίτρινων μονόχρωμων αρυβάλλων που δεν μπορεί να προσδιορισθεί αν οφείλεται σε επίδραση από το Άργος ή την Κόρινθο.

Στο Καβούσι αναφέρεται μία περίπτωση διακόσμησης (εγχαράξεις κάτω από το χείλος σκύφων) σύμφωνη με το λακωνικό τρόπο, καθώς και δύο περιπτώσεις επίδρασης, η μία σε μία πρωτογεωμετρική Β' πρόχου και η άλλη σε υστερογεωμετρική πυξίδα, από την ηπειρωτική Ελλάδα.

Επίδραση από την Εύβοια διαπιστώνεται κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο στις Κούρτες και στον Άγιο Γεώργιο Σητείας, στον οποίο δεν έχουν βρεθεί εισαγωγές της, ενώ στη διακόσμηση πρώιμου υστερογεωμετρικού κρατήρα από την Κνωσό παρατηρείται πιθανότητα επίδρασης από Εύβοια-Κυκλάδες.

Στην Κνωσό και στις Αρχάνες κατά την πρωτογεωμετρική έχει βρεθεί από ένας σκύφος που μιμείται θεσσαλο-κυκλαδικό τύπο, και συνεπώς η ίδια επίδραση έχει φθάσει και στις δύο θέσεις.

Στο Καβούσι Κισάμου κατά τον 8ο π.Χ. αιώνα απαντούν σχήματα και διακόσμηση όμοια με αυτά της Δυτικής Ελλάδας.

Επίδραση από την Ανατολική Ελλάδα, συγκεκριμένα από τη Σάμο (σε μία μόνο περίπτωση από τις Βούβες), αλλά κυρίως από τα Δωδεκάνησα διαπιστώνεται στις Βούβες, στο Γαβαλομούρι, στο Καβούσι Κισάμου, στην Κνωσό, στο Βρόκαστρο, στον Άγιο Γεώργιο Σητείας, στον Άγιο Σπυρίδωνα και στην Πραισό. Οι περισσότερες περιπτώσεις προέρχονται από το Νομό Χανίων και το Νομό Λασιθίου, ενώ η Κνωσός έχει δώσει ένα μόνο παράδειγμα. Στο Γαβαλομούρι μάλιστα και στην Πραισό παρατηρείται η ίδια ακριβώς επίδραση από τα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο στη μίμηση ενός διακοσμητικού θέματος (ομόκεντροι κύκλοι και κεραίες). Η επίδραση από το χώρο αυτό εντοπίζεται κυρίως κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο, ελάχιστες περιπτώσεις στη μέση γεωμετρική, και εκτός του ότι προέρχεται κυρίως από θέσεις όπου δεν υπάρχουν εισαγωγές του ίδιου χώρου, τα παραδείγματα επίδρασης είναι πολύ περισσότερα από τις δωδεκανησιακές εισαγωγές.

Από την Κύπρο επίδραση διαπιστώνεται στο Μόδι, στο Γαβαλομούρι, στην Ελεύθερνα, στην Κνωσό, στην Επισκοπή, στη Φαισό, στις Κούρτες, στους Αρχάδες, στο Δικταίο Άντρο, στη Δρήρο, στο Καβούσι, στον Άγιο Γεώργιο Σητείας, στους Αδρόμυλους, στην Πραισό, στον Άγιο Σπυρίδωνα και στους Σκλάβους. Οι περισσότερες περιπτώσεις προέρχονται από την

Κνωσό. Σε αντίθεση με τις κυπριακές εισαγωγές, οι μιμήσεις σχημάτων και διακόσμησης της Κύπρου διαπιστώνονται σε πολύ περισσότερες θέσεις και ακόμα από την πρωτογεωμετρική έως και την ύστερη γεωμετρική περίοδο (σε όλες τις φάσεις τους και στην πρωτογεωμετρική Β΄) δηλώνεται μία σταθερή σχέση Κύπρου-Κρήτης¹³⁵. Κάποιες μιμήσεις αφορούν όμοια σχήματα ή διακόσμηση σε διαφορετικές θέσεις: α) φλασκιά με έντονη κυπριακή επίδραση αναφέρονται από το Γαβαλομούρι, την Κνωσό (Βόρειο Νεκροταφείο) και το Βρόκαστρο, β) πτηνόμορφα αγγεία από το Ρέθυμνο (Μέλαμπες;), την Αξό, την Κνωσό, το Βρόκαστρο, το Καβούσι, το Καρφί και το Φατσί-Χαμαίζι, γ) τριφυλλόστομες οινόχοες με ανάγλυφες κάθετες ραβδώσεις στο σώμα από την Κνωσό, τις Κούρτες, τους Αρκάδες και το Καβούσι, ενώ οι ανάγλυφες ραβδώσεις στο σώμα απαντούν και σε ένα αμφορέα από τη Δρήρο, δ) πρόχοι με πλάγια προχολή από τη Φορτέτσα, τους Αρκάδες και τους Αδρόμυλους, ε) ληκύθια ή αρύβαλλοι κρητοκυπριακού τύπου απαντούν σε όλη σχεδόν την Κρήτη (Ελεύθερνα, Κνωσός, Επισκοπή, Κούρτες, Δικταίο Άντρο, Καβούσι, Άγιος Σπυρίδωνας) και στ) το γραπτό μάτι κάτω από το χείλος της τριφυλλόστομης οινόχους βρίσκεται επίσης σε διάφορες θέσεις, όπως για παράδειγμα στην Κνωσό και στο Καβούσι.

Συγκεκριμένα για την Κνωσό, όπου έχουν βρεθεί πολλά ληκύθια που μιμούνται κυπριακά Black-on-Red, ο Coldstream (1979, 262, και 1984, 137) θεωρεί ότι δηλώνουν την ύπαρξη ενός μικρού εργαστηρίου αρωματικών ελαίων που ιδρύθηκε στην Κνωσό με κυπροφαινική πρωτοβουλία λίγο μετά την άφιξη των πρώτων κυπριακών εισαγωγών (γύρω στο 800 π.Χ.). Τα αγγεία θα πρέπει να τα έφτιαχναν ντόπιοι κεραμείς μάλλον παρά μετανάστες τεχνίτες. Ύπαρξη ανάλογου εργαστηρίου υποθέτει και στην Ιαλυσό της Ρόδου.

Ακόμα στην Κνωσό για μία γεωμετρική οινόχολη παρατηρείται ότι μοιάζει με συριακά αγγεία και πιθανόν να επηρεάστηκε από ανατολικό πρότυπο.

Σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί οι περισσότερες επιδράσεις προέρχονται από την Αττική, τις Κυκλάδες, την Κόρινθο, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο. Τέλος οι θέσεις της Κρήτης που έχουν δεχθεί τις επιδράσεις¹³⁶ είναι οι ακόλουθες: το **Γαβαλομούρι** όπου παρατηρείται επίδραση από την Αττική, τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο, το **Καβούσι Κισάμου**, από την Αττική, σε μία περίπτωση από την Αττική ή τις Κυκλάδες, τη Δυτική Ελλάδα και τα Δωδεκάνησα, οι **Βούβες**, από τη Σάμο

---

¹³⁵Σύμφωνα με την Τσιμποπούλου (1987(α), 324) στην "ετεοκρητική" περιοχή τα κοινά στοιχεία με την Κύπρο κατά την πρώιμη περίοδο δεν πρέπει να θεωρηθούν ως ένδειξη σχέσεων γιατί οφείλονται σε παράλληλες επιβιώσεις στοιχείων στις δύο περιοχές και όχι σε ανανέωση της επαφής τους την οποία βλέπει μέσα από επιδράσεις προς το τέλος της γεωμετρικής και την πρώιμη ανατολίζουσα. Αυτό όμως δεν φαίνεται να ισχύει σύμφωνα με τις περιπτώσεις που αναφέρονται στις επιδράσεις από την Κύπρο, ακόμα και αν δεχθούμε ότι κάποιες έφθασαν εδώ μέσω άλλων θέσεων της Κρήτης.

¹³⁶Κάποιες πρέπει να είναι άμεσες, αλλά άλλες έμμεσες.

αλλά κυρίως από τα Δωδεκάνησα, το **Μόδι**, από την Κύπρο¹³⁷ η **Ελεύθερα**, από την Κόρινθο και την Κύπρο, ο **Μασταμπάς Ηρακλείου**, από την Αττική και τις Κυκλάδες, η **Κνωσός**, από την Αττική, από τις Κυκλάδες, σε κάποιες περιπτώσεις από την Αττική ή τις Κυκλάδες, από την Κόρινθο, το **Άργος**, σε μία περίπτωση από την Κόρινθο ή το Άργος, από Εύβοια - Κυκλάδες, από Θεσσαλία - Κυκλάδες, από τα Δωδεκάνησα, από την Κύπρο και από την Ανατολή, το **Κολλύβα Μετόχι**, από την Αττική, οι **Αρχάνες**, από Θεσσαλία - Κυκλάδες, η **Επισκοπή**, από Κύπρο, ο **Κομμός**, από Αττική, η **Φαιστός**, από Κύπρο, οι **Κούρτες**, από Αττική, Κυκλάδες, Εύβοια και Κύπρο, οι **Αρκάδες**, από Αττική, Κυκλάδες και Κύπρο, ο **Άγιος Γεώργιος Παπούρα**, από Αττική, το **Δικταίο Άντρο**, από Κύπρο, η **Δρήρος**, από Κυκλάδες και Κύπρο, το **Βρόκαστρο**, από Αττική, Κυκλάδες και Δωδεκάνησα, το **Καβούσι**, από Αττική, Κυκλάδες, Λακωνία, Ηπειρωτική Ελλάδα και Κύπρο, ο **Άγιος Γεώργιος Σητείας**, από Αττική, Κυκλάδες, Εύβοια, Δωδεκάνησα και Κύπρο, οι **Αδρόμυλοι**, από Αττική, Κυκλάδες και Κύπρο, η **Πραισός**, από Αττική, Κυκλάδες, Κόρινθο, Δωδεκάνησα και Κύπρο, ο **Άγιος Σπυριδώνας**, από Αττική, Δωδεκάνησα και Κύπρο, το **Χαμαίζι (Φασι)**, από Αττική, οι **Σκλάβοι**, από Αττική, Κυκλάδες και Κύπρο, η **Ίτανος**, από Κυκλάδες, η **Ζάκρος**, από Κυκλάδες και Κόρινθο και ο **Άγιος Στέφανος**, από Κόρινθο.

Γ. ΞΕΛΩΓΕΣ

Τόπος Προέλευσης: Κρήτη

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΑΙΤΕΙΟ/ΟΣΤΡΑΚΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ
Αττική	Όστρακα μεγάλου αγγείου	ΥΓ	Graef - Langlotz, 1925, 31, αρ. 313-314, και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Θήρα, τάφος 80	Ωσειδής πήθος με λαιμό	ΥΓ	Dragendorff, 1903, 57, εικ. 193 και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Θήρα, τάφος 93	Ωσειδής πήθος με λαιμό	ΥΓ	Dragendorff, 1903, 61, εικ. 212 και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Θήρα, Συλλογή Νομικού	Ωσειδής πήθος με λαιμό	ΥΓ	Dragendorff, 1903, 177, εικ. 368 και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1

¹³⁷Για την κεραμική από το Νομό Χανίων παρατηρείται ακόμα από την Βλαζάκη (1985, 34) ότι η εμμονή στην επάναληψη αυστηρά ευθύγραμμων μοτίβων κατά τον 8ο π.Χ. αιώνα θυμίζει την πελοποννησιακή και ροδιακή αγγειογραφία της ίδιας περιόδου, ιδιαίτερα μάλιστα τα στάδια της ροδιακής.

Κυκλάδες, Θήρα, τάφος 84	Αρύβαλλος/ληκύθια	ΥΓ(;) (μάλλον ανατολίζον)	Dragendorff, 1903, 178, εικ. 369α και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Θήρα	Δώδεκα ληκύθια	ΥΓ/ΠΑν (τα περισσότερα μάλλον ΠΑν)	Dragendorff, 1903, 311, εικ. 499 a-e, h-o και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Θήρα	Τρεις πίθοι και αμφορείς, ο αρ. 17 ίσως "ετεοκρητικός" κατά τον Coldstream	ΥΓ	Pfuhl, 1903, 141-143, αρ. 6, 13, 17 και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Θήρα	Είκοσι τρεις τριφυλλόστομες οινοχόες και ληκύθια	ΥΓ και ΥΓ/ΠΑν (κάποια ίσως ανατολίζοντα)	Pfuhl, 1903, 147-149, αρ. 38-56 και 150-151, αρ. 62-65 και Coldstream, 1968, 382, υπ. 1
Κυκλάδες, Μήλος	Τρία αγγεία	ΥΓ	Coldstream, 1968, 382, υπ.2
Κυκλάδες, Δήλος	Πέντε αγγεία	ΥΓ	Coldstream, 1968, 382, υπ. 3
Κυκλάδες, Άνδρος	Δεν αναφέρονται συγκεκριμένα	ΥΓ	Coldstream, 1977, 288
Ρόδος, Κάμειρος, από τάφο	Πίθος	Ίσως πρώιμος 8ος π.Χ. αιώνας (βρέθηκε με ΜΓ της Ρόδου)	Snodgrass, 1971, 127
Σάμος, Ηραίο	Θραύσμα σκύφου	Γ	Technau, 1929, 13, Προσθ. II 3 Eilmann, 1933, 53 και Boardman, 1961, 155
Κύμη (Cuma)	Θραύσμα λεκανίδας	Τέλος 8ου/αρχές 7ου π.Χ. αιώνα	Blakeway, 1932-1933, 201, εικ. 18 και Lo Porto, 1974, 178, εικ. 5, 187
Κύπρος, Κίτιο	Όστρακο	Υπομινωική περίοδος	Karageorghis, 1960, 577, εικ. 129
Κύπρος, Έγκωμη	Μερικά όστρακα	Υπομινωική περίοδος	Καραγιώργης, 1968, 184

Κρίνοντας από τον παραπάνω πίνακα επιβεβαιώνεται η εικόνα που υπήρχε, ότι η κρητική κεραμική δεν κυκλοφορούσε πολύ στο εξωτερικό του νησιού. Με μόνη εξαίρεση τη σχέση με την Κύπρο κατά την υπομινωική περίοδο, η οποία πέρα από τα εισαγμένα κρητικά όστρακα, υποδηλώνεται και από κάποιες επιδράσεις που επισημαίνονται από τον Καραγιώργη (1968, 182-184, πίν. ΛΕ) στην Proto-White-Painted κεραμική της Κύπρου και συγκεκριμένα στην προέλευση κάποιων σχημάτων, αλλά και διακοσμητικών θεμάτων, κρητική κεραμική αρχίζει να εξαγεται ξανά κατά την ύστερη γεωμετρική περίοδο, και μάλιστα σύμφωνα με τον Coldstream (1968, 382) περίπου μετά το 725 π.Χ. Ωστόσο υπάρχει μία πρωιμότερη εξαγωγή, ίσως των αρχών του 8ου π.Χ. αιώνα, στην Κάμειρο της Ρόδου. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι εξαγωγές προς την Κύπρο δεν συνεχίζονται, ούτε επαναλαμβάνονται αυτή την περίοδο, υπάρχει όμως μία στενή και συνεχής σχέση ανάμεσα στα δύο νησιά, αλλά όπως φαίνεται

μόνο από την Κύπρο προς την Κρήτη (βλ. εισαγωγές και επιδράσεις σελ. 125-132).

Στον ελλαδικό χώρο κρητική κεραμική έχει βρεθεί κυρίως στις Κυκλάδες, αλλά και στην Αττική, στη Ρόδο και στη Σάμο. Στις Κυκλάδες η μεγαλύτερη ποσότητα προέρχεται από τη Θήρα και ακολουθούν η Δήλος, η Μήλος και η Άνδρος. Ως προς τη Θήρα τα αγγεία που αναφέρονται στον παραπάνω πίνακα είναι αυτά που δέχεται ο Coldstream (1968, 382, υπ. 1) ως υστερογεωμετρικά εισαγμένα κρητικά¹³⁸, από τα οποία μάλιστα κάποια πρέπει να είναι πρώιμα ανατολίζοντα. Σύμφωνα με τον Coldstream ίσως να είναι εισαγμένοι και κάποιοι αрубάλλοι¹³⁹. Στην Αττική αναφέρονται (Boardman, 1961, 156, υπ. 9) και κάποια πιθανά θραύσματα από την Ελευσίνα. Τέλος από τη Ρόδο αναφέρεται ένα γεωμετρικό αγγείο κρητικής τεχνοτροπίας (Payne, 1927-1928, 251, αρ. 85), ενώ σύμφωνα με τον Boardman (1961, 155) μερικά κρητικά χαρακτηριστικά μπορούν να ανιχνευθούν στην υστερογεωμετρική κεραμική της Ρόδου.

Στις αποικίες της Κάτω Ιταλίας, εκτός από το θραύσμα της λεκανίδας στην Κύμη, έχουν αποδοθεί διάφορα αγγεία ή όστρακα στην Κρήτη ή αναγνωρίζονται επιδράσεις από αυτή. Κατ' αρχήν ο Blakeway (1932-1933, 170-208) προσπάθησε να αποδείξει μέσω της κεραμικής ότι υπήρχαν εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ετρουρία, τη Νότια Ιταλία και τις θέσεις των μετέπειτα ελληνικών αποικιών ήδη από τον 8ο π.Χ. αιώνα ή και από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια. Από την πλευρά της Ελλάδας πολλές φορές αναγνωρίζει την Κρήτη. Νεότερα δεδομένα οδήγησαν τον Coldstream (1968, 373-374) να διαφωνήσει με τον Blakeway και ως προς την Κρήτη να δέχεται ως εισαγμένο μόνο το παραπάνω θραύσμα από την Κύμη, ενώ αναγνωρίζει την κρητική παρουσία και από την κεραμική στη Γέλα, που ιδρύθηκε το 689-688 π.Χ. και μάλιστα την προσδιορίζει ως προερχόμενη από τη Νότια Κεντρική Κρήτη (Coldstream, 1968, 257, υπ. 4, 382 και 1977, 289). Χαρακτηριστικός της είναι ο πίθος με ευθέα τοιχώματα. Ο Lo Porto (1974, 173-188) σχολιάζει επίσης κάποια αγγεία της Ιταλίας που είχαν αποδοθεί στην Κρήτη και ανάμεσά τους αναγνωρίζει κάποιους αрубάλλους, ύστερους γεωμετρικούς, ως ευβοϊκούς και ως ροδιακούς. Η αμφισβήτηση της κρητικής τους προέλευσης είχε γίνει και από τον Snodgrass και τον Coldstream (Snodgrass, 1971, 84).

---

¹³⁸Ο Pfuhl (1903, 140-165) είχε θεωρήσει πολύ περισσότερα ως κρητικά.

¹³⁹Pfuhl, 1903, 213 κ.έ., κατηγορία R 1-7 και Dragendorff, 1903, εικ. 79 και 243 a-b, τα αγγεία αυτά επειδή δεν είναι σίγουρα δεν συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου 1950(α) Στ. Αλεξίου, «Πρωτογεωμετρικός Ναΐσκος της Συλλογής Γιαμαλάκη», *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, 441-462, πίν. ΚΘ'-ΛΒ'
- Αλεξίου 1950(β) Στ. Αλεξίου, «Παραστάσεις Πολύποδος επί Πρωτοελληνικών Αγγείων εκ Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 4, 1950, 294-318, πίν. ΙΓ'-ΙΣΤ'
- Αλεξίου 1953 Στ. Αλεξίου, «Η Συλλογή Γιαμαλάκη κατά το 1953», *Κρητικά Χρονικά* 7, 1953, 500-502
- Αλεξίου 1963(α) Στ. Αλεξίου, «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το 1961», *Κρητικά Χρονικά* 17, 1963, 383
- Αλεξίου 1963(β) Στ. Αλεξίου, «Ανασκαφή Κατσαμπά», *ΠΑΕ* 1963, 189-200, πίν. 155-160
- Αλεξίου 1966(α) Στ. Αλεξίου, «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το 1966», *Κρητικά Χρονικά* 20, 1966, 323
- Αλεξίου 1966(β) Στ. Αλεξίου, «Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην», *ΠΑΕ* 1966, 189-193, πίν. 162-167
- Αλεξίου 1967(α) Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 22, 1967, Β2 Χρονικά, 485-486, πίν. 358
- Αλεξίου 1967(β) Στ. Αλεξίου, «Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην», *ΠΑΕ* 1967, 213-214, πίν. 201-202
- Αλεξίου 1968(α) Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 1968, Β2 Χρονικά, 404, πίν. 364γ
- Αλεξίου 1968(β) Στ. Αλεξίου, «Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαιοτήτων», *ΠΑΕ* 1968, 184-185
- Αλεξίου 1970 Στ. Αλεξίου, «Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην», *ΠΑΕ* 1970, 254, πίν. 355
- Αλεξίου 1971(α) Στ. Αλεξίου, «Μικραί ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 1971, 285.

- Αλεξίου 1971(β) Στ. Αλεξίου, «Χρονικά. Οι Αρχαιότητες της Κρήτης κατά το 1970», *Κρητικά Χρονικά* 23, 1971, 494, 496
- Αλεξίου 1972 Στ. Αλεξίου, «Χρονικά. Οι Αρχαιότητες της Κρήτης κατά το 1971», *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, 492
- Allegro 1991 Ν. Allegro, «Gortina, l' Abitato Geometrico di Profitis Ilias», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, Roma, 1991, 321-330
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1985 Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, «Γεωμετρικά Νεκροταφεία στο Νομό Χανίων», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Άγιος Νικόλαος (1981), Ηράκλειο, 1985, τ. 1, 10-35, πίν. Ζ'-ΙΗ'
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1989/ Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Άπτερα (Άππαρα)», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 3, 1989/90, 249-251
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1990 Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, «Παρατηρήσεις στην πρωτογεωμετρική Β' κεραμική της Κρήτης», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά (1986), Χανιά, 1990, τ. Α1, 93-104
- Andreadaki-Vlazaki 1991 Μ. Andreadaki-Vlazaki, «The Khandia Area, ca 1200-700 B.C.», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, Roma, 1991, 403-423
- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1993 Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, «Ανασκαφικές εργασίες, Απτέρα ή Άππαρα. Δυτικό νεκροταφείο (οικόπεδο Γ. Κελαϊδής)», *ΑΔ* 43, (1988), 1993, Χρονικά, 549-551
- Blakeway 1932-1933 Α. Blakeway, «Prolegomena to the Study of Greek Commerce with Italy, Sicily and France in the Eighth and Seventh Centuries B.C.», *BSA* 33, 1932-1933, 170-208, πίν. 22-35
- Boardman 1960 J. Boardman, «Protogeometric Graves at Agios Ioannis near Knossos, (Knossos Survey 3)», *BSA* 55, 1960, 128-148, πίν. 31-39
- Boardman 1961 J. Boardman, *The Cretan Collection in Oxford. The Dictean Cave and Iron Age Crete*, Oxford, 1961
- Boardman 1967 J. Boardman, «The Khandiale Tekke Tombs. II», *BSA* 62, 1967, 57-75, πίν. 7-17
- Bosanquet 1901-1902 R. C. Bosanquet, «Excavations at Praesos. I», *BSA* VIII, 1901-1902, 231-257, πίν. IX
- Boyd 1901 H. A. Boyd, «Excavations at Kavousi, Crete, in 1900», *AJA* 5, 1901, Ser. 2, 125-157, πίν. I-V
- Brock 1957 J. K. Brock, *Fortetsa, Early Greek Tombs near Knossos*, Cambridge, 1957

- Burkert 1988 W. Burkert, «Katagogia - Anagogia and the Goddess of Knossos», στο: R. Hägg, N. Marinatos, G. Nordquist (ed.), *Early Greek Cult Practice*, Stockholm, 1988, 81-87
- Catling 1977 H. W. Catling, «The Knossos Area, 1974 - 1976», *AR* 1976-1977, 11-18
- Catling 1978-1979 H. W. Catling, «Knossos, 1978», *AR* 1978-1979, 43-58
- Catling 1983(α) H. W. Catling, «Central Crete, Knossos», *AR* 1982-1983, 51-53
- Catling 1983(β) H. W. Catling, «New Light on Knossos in the 8th and 7th Centuries B.C.», *ASAtene* 61, 1983, 31-43
- Coldstream 1960 J. N. Coldstream, «A Geometric Well at Knossos», *BSA* 55, 1960, 159-171, πίν. 42-47
- Coldstream 1963 J. N. Coldstream, «Five Tombs at Knossos», *BSA* 58, 1963, 30-43, πίν. 9-14
- Coldstream 1968 J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery. A Survey of Ten Local Styles and their Chronology*, London, 1968
- Coldstream 1972 J. N. Coldstream, «Knossos, 1951-61: Protogeometric and Geometric Pottery from the Town», *BSA* 67, 1972, 63-98, πίν. 16-29
- Coldstream 1973 J. N. Coldstream, *Knossos. The Sanctuary of Demeter*, *BSA*, Suppl. Vol. 8, 1973
- Coldstream 1974 J. N. Coldstream, «Spinxes and Griffins from Geometric Knossos», *Antichita Cretesi* II, 1974, Catania, 161-164, πίν. XV
- Coldstream 1977 J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, London, 1977
- Coldstream 1979 J. N. Coldstream, «Some Cypriot Traits in Cretan Pottery, c. 950-700 B.C.», στο: *The Relations between Cyprus and Crete ca. 2000 - 500 B.C.*, Cyprus, 1979, 257-263, πίν. XLIV-XLVI
- Coldstream 1980(α) J. N. Coldstream, «Knossian Figured Scenes of the Ninth Century B.C.», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο (1976), Αθήνα, 1980, τ. Α1, 67-73, πίν. 11-14
- Coldstream 1980(β) J. N. Coldstream, «Some new Tomb Vases from Early Hellenic Knossos», στο: *Στήλη, Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα, 1980, 408-412, πίν. 191-195
- Coldstream et al. 1981 J. N. Coldstream et al., «Knossos: An Early Greek Tomb on Lower Gypsadhes Hill», *BSA* 76, 1981, 141-165, πίν. 16-31

- Coldstream 1982 J. N. Coldstream, «A Menagerie on a Late Geometric Cup from Knossos», στο: *Melanges H. Metzger* (= RA 1982: 1), 25-32
- Coldstream 1983(α) J. N. Coldstream, «Gift Exchange in the Eighth Century B.C.», στο: R. Hägg (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*, Stockholm, 1983, 201-206
- Coldstream 1983(β) J. N. Coldstream, «The Meaning of the Regional Styles in the Eighth Century B.C.», στο: R. Hägg (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. : Tradition and Innovation*, Stockholm, 1983, 17-25
- Coldstream 1984(α) J. N. Coldstream, «A Protogeometric Nature Goddess from Knossos», *BICS* 31, 1984, 93-104
- Coldstream 1984(β) J. N. Coldstream, «Cypriaca and Cretocypriaca from the North Cemetery of Knossos», *RDAC* 1984, 122-137, πίν. XXIII - XXVI
- Coldstream 1987 J. N. Coldstream, «"Bilingual" Geometric Amphorae from the North Cemetery of Knossos», στο: *Ειλαπίνη, Τόμος Τιμητικός για τον Ν. Πλάτωνα*, Α-Β, Ηράκλειο, 1987, 335-339
- Coldstream 1988 J. N. Coldstream, «Some Minoan Reflexions in Cretan Geometric Art», στο: *Studies in honour of T. B. L. Webster*, II, 1988, 23-32, πίν. 2.1-2.8
- Coldstream (1981/1983) 1989(α) J. N. Coldstream, «A Milesian Protogeometric Krater from Knossos», *Anadolu* 22, (1981/1983), 1989, 75-78
- Coldstream 1989(β) J. N. Coldstream, «The Knossian Protohippalektryon», στο: *Festschrift für N. Himmelmann*, Mainz, 1989, 23-26, πίν. 3-4
- Coldstream 1990 J. N. Coldstream, «Cycladic and Euboean Imports in the North Cemetery of Knossos», στο: *Eumosia: Studies in honour of A. Cambitoglou*, Med. Arch., Suppl. 1, 1990, 25-30, πίν. 6-7
- Coldstream 1991(α) J. N. Coldstream, «Knossos: An Urban Nucleus in the Dark Age?», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, Roma, 1991, 287-299
- Coldstream 1991(β) J. N. Coldstream, «The Geometric Style: Birth of the Picture», στο *Looking at Greek Vases*, Cambridge, 1991, 37-56
- Coldstream 1992 J. N. Coldstream, «Early Hellenic Pottery», στο L. H. Sackett (ed.), *Knossos. From Greek City to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, BSA, Suppl. Vol. 21, 1992, 67-75, πίν. 51-73

- Coulson 1990 W. Coulson, «The Protogeometric Period at Kavousi», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά (1986), Χανιά, 1990, τ. Α1, 185-193
- Coulson - Day - Gesell 1983 W. Coulson - L. Day - G. Gesell, «Excavations and Survey at Kavousi, 1978-1981», *Hesperia* 52, 1983, 389-413, πίν. 73-80
- Coulson - Gesell - Day 1988 W. Coulson - G. Gesell - L. P. Day, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1987, Καβούσι», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ΄, τ. 2, 1988, 344-349
- Coulson - Gesell - Day 1989/1990 W. Coulson - G. Gesell - L. P. Day, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Καβούσι», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ΄, τ. 3, 1989/1990, 301-308
- Γαβριλάκη-Νικολουδάκη 1993 Ειρ. Γαβριλάκη-Νικολουδάκη, «Ανασκαφικές Εργασίες, Αργυρούπολη Ρεθύμνου, Οικόπεδο Εκκλησιαστικού Συμβουλίου», *ΑΔ* 43 (1988), 1993, Χρονικά, 558-559
- Davaras 1968 C. Davaras, «Two Geometric Tombs at Atsalenio near Knossos», *BSA* 63, 1968, 133-146, πίν. 30-44
- Δαβάρας 1973-1974 Κ. Δαβάρας, «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης, 1974, Κρυά Σητείας», *ΑΔ* 29, 1973-1974, Β3 Χρονικά, 931-932, πίν. 699
- Δαβάρας 1976 Κ. Δαβάρας, «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης, Κρυά», *ΑΔ* 31, 1976, Β2 Χρονικά, 381-382, πίν. 302-303
- Δαβάρας 1977 Κ. Δαβάρας, «Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης, Κρυά Σητείας», *ΑΔ* 32, 1977, Β2 Χρονικά, 336-338, πίν. 207
- Dawkins 1902-1903 R. M. Dawkins, «Excavations at Palaikastro. II. The Pottery», *BSA* IX, 1902-1903, 297-328
- Day - Coulson - Gesell 1986 L. P. Day - W. Coulson - G. Gesell, «Kavousi, 1983-1984: The Settlement at Vronda», *Hesperia* 55, 1986, 355-387, πίν. 77-84
- Demargne 1968 P. Demargne, «Reflexions sur la Ceramique Cretoise Archaique» *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (1961), Αθήνα, 1968, τ. Α, 137-140
- Desborough 1948 V. R. Desborough, «What is Protogeometric?», *BSA* XLIII, 1948, 260-272
- Desborough 1952 V. R. Desborough, *Protogeometric Pottery*, Oxford, 1952
- Desborough 1964 V. R. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors*, Oxford, 1964
- Desborough 1972 V. R. Desborough, «Bird Vases», *Κρητικά Χρονικά* 24, 1972, 245-277, πίν. ΚΖ΄-ΛΣΤ΄

- Deshayes 1951 J. Deshayes, «Tessons Géométriques et Archaïques d' Itanos (Crète)», *BCH* LXXV, 1951, 201-209, πίν. XXIII-XXV
- Di Vita 1984-1985 A. Di Vita, «Prinias, Atti della Scuola», *ASAtene* 62-63, 1984-1985, 253-254
- Di Vita 1986-1987 A. Di Vita, «Gortina. Atti della Scuola», *ASAtene* XLVIII-XLIX, 1986-1987, 466-521
- Di Vita 1991 A. Di Vita, «Gortina in Eta Geometrica», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, Roma, 1991, 309-319
- Dragendorff 1903 H. Dragendorff, *Theräische Gräber, Thera*, I, Berlin, 1903
- Droop 1905 - 1906 J. P. Droop, «Some Geometric Pottery from Crete», *BSA* XII, 1905-1906, 24-62
- Eilmann 1933 R. Eilmann, «Frühe griechische Keramik im samischen Heraion», *AM* LVIII, 1933, 45-145, πίν. I-IV, προσθ. XVIII - XLIV
- Evans 1964 A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, II1, New York, 1964, 134-138
- Ferrarese Ceruti 1991 M. L. Ferrarese Ceruti, «Creta e Sardegna in Eta Postmicenea. Una Nota», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo* Roma, 1991, 587-591
- Gesell 1985 G. Gesell, «New Light on the Iron Age Tombs at Kavousi», *Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος* (1981), Ηράκλειο, 1985, τ. Α, 131-137, πίν. ΛΕ'-ΜΛ'
- Gesell - Day - Coulson 1985 G. C. Gesell - L. P. Day - W. D. E. Coulson, «Kavousi, 1982-1983: The Kastro», *Hesperia* 54, 1985, 341-355, πίν. 89-97
- Gesell - Day - Coulson 1988 G. Gesell - L. P. Day - W. Coulson, «Excavations at Kavousi, Crete, 1987», *Hesperia* 57, 1988, 279-301, πίν. 73-84
- Graef - Langlotz 1925 B. Graef - E. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, I, Berlin, 1925
- Hägg, Marinatos 1991 R. Hägg, N. Marinatos, «The Giamalakis Model from Archanes: Between the Minoan and the Greek Worlds», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, Roma, 1991, 301-308
- Hall 1914 E. Hall, *Excavations in Eastern Crete. Vrokastro*, Philadelphia, 1914
- Hartley 1931 M. Hartley, «Early Greek Vases from Crete», *BSA* 31, 1930-1931, 56-114, πίν. XII-XXI
- Hogarth 1899-1900(α) D. G. Hogarth, «The Dictaeon Cave», *BSA* VI, 1899-1900, 94-116, πίν. VIII-XI
- Hogarth 1899-1900(β) D. G. Hogarth, «Knossos, II. Early Town and Cemeteries», *BSA* VI, 1899-1900, 70-85

- Hood - Warren - Cadogan 1964
Hood - Boardman 1961
Hood - Smyth 1981
Hutchinson - Boardman 1954
Θέμελης 1989/90
Θέμελης 1991-1993
Ιωαννίδου-Καρέτσου 1975
Ιωαννίδου-Καρέτσου 1976
Ιωαννίδου-Καρέτσου 1978
Καλπαξής 1989/90
Καλπαξής 1991-1993
Kanta 1980
Karageorghis 1960
Καραγιώργης 1968
La Torre 1993
Λεμπέση 1970
- M. S. Hood - P. Warren - G. Cadogan, «Travels in Crete», *BSA* 59, 1964, 50-99, πίν. 9-17
M. S. Hood - J. Boardman, «Early Iron Age Tombs at Knossos, (Knossos Survey 25)», *BSA* 56, 1961, 68-80, πίν. 8-11
M. S. Hood - D. Smyth, *Archaeological Survey of the Knossos Area*, *BSA*, Suppl. Vol. 14, 1981
R. W. Hutchinson - J. Boardman, «The Khaniale Tekke Tombs», *BSA* 1954, 215-228, πίν. 19-30
Π. Θέμελης, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Ελεύθερνα. Τομέας Ι», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 3, 1989/90, 266-270, πίν. 3-6
Π. Θέμελης, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1989-1991, Ελεύθερνα. Τομέας Ι», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 4, 1991-1993, 247-257
Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, «Το Ιερό Κορυφής του Γιούχτα», *ΠΑΕ* 1975, Β', 330-342, πίν. Ι' και 261-268
Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, «Το Ιερό Κορυφής του Γιούχτα», *ΠΑΕ* 1976, Β', 408-418, πίν. 227-239
Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, «Το Ιερό Κορυφής του Γιούχτα», *ΠΑΕ* 1978, 232-258, πίν. 160-171
Θ. Καλπαξής, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Ελεύθερνα. Τομέας ΙΙ», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 3, 1989/1990, 271-272
Θ. Καλπαξής, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1989-1991, Ελεύθερνα. Τομέας ΙΙ», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 4, 1991-1993, 257-261
Α. Kanta, *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, *Studies in Mediterranean Archeology*, vol. LVIII, Göteborg, 1980
V. Karageorghis, «Fouilles de Kition 1959», *BCH* LXXXIV, 1960, 504-588
Β. Καραγιώργης, «Αι Σχέσεις μεταξύ Κύπρου και Κρήτης κατά τον 11ον ΑΙ. π.Χ.», *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, (1961), Αθήνα, 1968, τ. Α, 180-185, πίν. ΛΑ'-ΛΕ'
G. F. La Torre, «Contributo Preliminare alla Conoscenza del Territorio di Gortina», *ASAtene* LXVI-LXVII (N. S. XLVIII-XLIX), (1988-1989), 1993, 277-322
Αγγ. Λεμπέση, «Ανασκαφικάί έρευναι εις Ανατολικήν Κρήτην, Β. Μασταμπάς Ηρακλείου», *ΠΑΕ* 1970, 270-297, πίν. 386-403

- Λεμπέση 1972 Αγγ. Λεμπέση, «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Κρήτης», *ΠΑΕ* 1972, 193-203, πίν. 177-194
- Λεμπέση 1974 Αγγ. Λεμπέση, «Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου», *ΠΑΕ* 1974, 222-227, πίν. 160-169
- Lembessi 1975 A. Lembessi, «The Fortetsa Gold Rings», *BSA* 70, 1975, 169-176, πίν. 23-25
- Λεμπέση 1976(α) Αγγ. Λεμπέση, «Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής Κρήτης, Μασταμπάς Ηρακλείου», *ΑΔ* 31, 1976, Β2 Χρονικά, 351, πίν. 275
- Λεμπέση 1976(β) Αγγ. Λεμπέση, «Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* 1976, Β', 400-407, πίν. 221-226
- Λεμπέση 1981(α) Αγγ. Λεμπέση, «Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* 1981, Β', 380-396, πίν. 256-259
- Λεμπέση 1981(β) Αγγ. Λεμπέση, «Η συνέχεια της κρητομικηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *ΑΕ* 1981, Μελέται, 1-24, πίν. 1-3
- Λεμπέση 1987 Αγγ. Λεμπέση, «Η Κρητών Πολιτεία (1100 - 300 π.Χ.)», στο: *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Α', Ηράκλειο, 1987, 133-172
- Λεμπέση 1989/1990 Αγγ. Λεμπέση, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Σύμη», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 3, 1993, 288-290, πίν. 13
- Levi 1927-1929 D. Levi, «Arkades. Una Città Cretese all' Alba della Civiltà Ellenica», *ASAtene* 10-12, 1927-1929
- Levi 1945(α) D. Levi, «Gleanings from Crete», *AJA* 49, 1945, 270-329
- Levi 1945(β) D. Levi, «Early Hellenic Pottery of Crete», *Hesperia* XIV, 1945, 1-32, πίν. I-XXXII
- Levi 1955 - 1956 D. Levi, «Gli Scavi del 1954 sull' Acropoli di Gortina», *ASAtene* 33-34, 1955-1956, 207-288, πίν. IV
- Levi 1957-1958 D. Levi, «Gli Scavi a Festòs nel 1956 e 1957», *ASAtene* 35-36, 1957-1958, 193-361
- Levi 1961-1962 D. Levi, «Gli Scavi a Festòs negli anni 1958-1960», *ASAtene* 39-40, 1961-1962, 377-504
- Levi 1969 D. Levi, «Un Pithos Iscritto da Festòs», *Κρητικά Χρονικά* 21, 1969, 153-176
- Lo Porto 1974 F. G. Lo Porto, «Vasi Cretesi e Pseudocretesi in Italia», *Antichità Cretesi* II, 1974, Catania, 173-188

- Mackenzie 1906-1907 D. Mackenzie, «Cretan Palaces. III», *BSA* XIII, 1906-1907, 441-445
- Mariani 1895 L. Mariani, «Antichità Cretesi», *Monumenti Antichi* VI, 1895, 153-347, πίν. VI-XII
- Mariani 1901 L. Mariani, «Cretan Expedition XIII. The Vases of Erganos and Courtes», *AJA* 5, 1901, Ser. 2, 302-314, πίν. VI-IX
- Μαρινάτος 1931-1932 Σπ. Μαρινάτος, «Πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά ευρήματα εκ Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *ΑΔ* 1931-1932, 1-11
- Μαρινάτος 1935 Σπ. Μαρινάτος, «Ανασκαφαί εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 1935, 196-220
- Marinatos 1936 Sp. Marinatos, «Le Temple Géométrique de Dréros», *BCH* LX, 1936, 257-268
- Mazarakis-Ainian 1987 A. Mazarakis-Ainian, *From Ruler's Dwellings to Temples: A Study of the Origins of Greek Religious Architecture in the Protogeometric and Geometric Periods*, T. 1-2, University of London, 1987
- Μπορμπουδάκης 1968 Εμμ. Μπορμπουδάκης, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Κρήτης, Δοκιμαστική Ανασκαφή Αγίου Πέτρου των Ενετών Ηρακλείου», *ΑΔ* 23, 1968, Β2 Χρονικά, 427-429
- Νινιού-Κινδελή - Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Μαρκουλάκη 1989/90 Β. Νινιού-Κινδελή - Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Στ. Μαρκουλάκη, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Πόλη Χανίων», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 3, 1989/90, 243-247
- Orsi 1906 P. Orsi, «Gela. Scavi del 1900-1905», *Monumenti Antichi* XVII, 1906, 123-126, πίν. V
- Papadopoulos 1988 J. Papadopoulos, «Ceramica Geometrica» στο: A. Di Vita (a cura), *Gortina*, I, Roma, 1988, 165-167
- Payne 1928 H. G. G. Payne, «Early Greek Vases from Knossos», *BSA* 29, 1927-1928, 224-298, πίν. V-XXV
- Pendlebury 1939 J. D. S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete. An Introduction*, London, 1939
- Pernier 1914 L. Pernier, «Templi Arcaici sulla Patela di Prinias, Contributo allo Studio dell' Arte Dedalica», *ASAtene* 1, 1914, 19-111
- Pernier 1925-1926 L. Pernier, «L' "Odeum" nell' "Agora" di Gortina presso il Leteo», *ASAtene* 8-9, 1925-1926, 1-69, πίν. I-V
- Pfuhl 1903 E. Pfuhl, «Der archaische Friedhof am Stadtberge von Thera», *AM* XXVIII, 1903, 1-288

- Πλάτων 1945-1947 Ν. Πλάτων, «Γεωμετρικός Τάφος Αγίων Παρασκιών Ηρακλείου», *ΑΕ* 1945-1947, 47-97
- Πλάτων 1952(α) Ν. Πλάτων, «Γεωμετρικάί ταφαί της περιοχής Επισκοπής και Σταμνίων Πεδιάδος», *ΠΑΕ* 1952, 628-630
- Πλάτων 1952(β) Ν. Πλάτων, «Ανασκαφαί περιοχής Σητείας, Δ. Ταφικόν σπήλαιον πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων εις Μπεράτι Πισκοκεφάλου», *ΠΑΕ* 1952, 639-643
- Πλάτων 1953(α) Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953», *Κρητικά Χρονικά* 7, 1953, 485-490
- Πλάτων 1953(β) Ν. Πλάτων, Ανασκαφαί εις την περιοχίν Σητείας, *ΠΑΕ* 1953, 288 - 297.
- Πλάτων 1954(α) Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1954», *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, 510-512
- Πλάτων 1954(β) Ν. Πλάτων, «Ανασκαφαί περιοχής Σητείας», *ΠΑΕ* 1954, 361-368
- Πλάτων 1955(α) Ν. Πλάτων, «Ανασκαφαί περιοχής Σητείας», *ΠΑΕ* 1955, 288-297
- Πλάτων 1955(β) Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1955», *Κρητικά Χρονικά* 9, 1955, 567
- Πλάτων 1956 Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1956», *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, 420
- Πλάτων 1957 Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957», *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, 330
- Πλάτων 1958 Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958», *Κρητικά Χρονικά* 12, 1958, 468
- Πλάτων 1959 Ν. Πλάτων, «Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959», *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, 367
- Πλάτων 1960 Ν. Πλάτων, «Ανασκαφαί περιοχής Πραισού, Δ'. Εξερευνητική εκδρομή εις παραλιακήν ζώνην άκρας Ανατολικής Κρήτης», *ΠΑΕ* 1960, 305-307
- Ropham et al. 1983 M. Ropham et al., «Euboean Exports to Al Mina, Cyprus and Crete: A Reassessment», *BSA* 78, 1983, 281-290, πίν. 32-33
- Privitera 1979-1980 Fr. Privitera, «Frammenti di Pithoi a Decorazione Impressa da Festòs», *ASAtene* 57-58, 1979-1980, 197-211

- Προκοπίου - Rocchetti 1989/90 N. Προκοπίου - L. Rocchetti, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1988, Σύβριτος», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ.3, 275, πίν. 8α-β
- Προκοπίου - Rocchetti 1991-1993 N. Προκοπίου - L. Rocchetti, «Αρχαιολογικές Ειδήσεις 1989-1991, Σύβριτος», *Κρητική Εστία*, Περ. Δ', τ. 4, 1991-1993, 269-270
- Προκοπίου - Rocchetti 1993 N. Προκοπίου - L. Rocchetti, «Ανασκαφικές εργασίες, Σύβριτος Αμαρίου», *ΑΔ* 43, (1988), 1993, Χρονικά, 555-556
- Rizza - Scrinari 1968 G. Rizza - V. S. M. Scrinari, *Il Santuario sull' Acropoli di Gortina, I*, Roma, 1968
- Rizza 1974 G. Rizza, «Ceramiche Figurate di Priniàs», *Antichita Cretesi* II, 1974, 153-160, πίν. XII XIV
- Rizza 1980 G. Rizza, «Gli Scavi di Priniàs dal 1972 al 1975», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο (1976), Αθήνα, 1980, τ.Α, 472-476
- Rizza 1983 G. Rizza, «Priniàs nelle Fasi Geometrica e Orientalizzante», *ASAtene* 61, 1983, 45-51
- Rizza 1990 G. Rizza, «Scavi e Ricerche a Priniàs dal 1977 al 1986», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά (1986), Χανιά, 1990, τ. Α2, 249-253, πίν. 43-44
- Rizza 1991 G. Rizza, «Priniàs. La Citta Arcaica sulla Patela», στο: *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo*, Roma, 1991, 331-347
- Rizza - Palermo - Tomasello 1992 G. Rizza - D. Palermo - F. Tomasello, *Mandra di Gipari, Una Officina Protoarcaica di Vasai nel Territorio di Prinias*, *Prinias* 2, 1992
- Rizza - Rizzo 1985 G. Rizza - M. A. Rizzo, «Prinias», στο: *Ancient Crete. A Hundred Years of Italian Archaeology (1884-1984)*, Roma, 1985, 143-167
- Rocchetti 1967-1968 L. Rocchetti, «Il Deposito Protogeometrico di Petrokefali presso Festòs», *ASAtene* 29-30, 1967-1968, 181-209
- Rocchetti 1969-1970 L. Rocchetti, «Depositì Sub-Micenei e Protogeometrici nei Dintorni di Festòs», *ASAtene* 47-48, 1969-1970, 41-70
- Rocchetti 1974 L. Rocchetti, «Materiali Ceramicì a Festòs fra il X sec. a. C.» , *Antichita Cretesi* II, 1974, Catania, 149-152, πίν. XI
- Rocchetti 1974-1975 L. Rocchetti, «La Ceramica dell' Abitato Geometrico di Festòs a Occidente del Palazzo Minoico», *ASAtene* 52-53, 1974-1975, 169-300

- Rocchetti 1990 L. Rocchetti, «La Necropoli di Courtes», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά (1986), Χανιά, 1990, τ. Α2, 261-265, πίν. 47-50
- Rocchetti 1993 L. Rocchetti, «La Ceramica della Necropoli di Curtes», *ASAtene LXVI-LXVII* (N. S. XLVIII-XLIX), (1988-1989), 1993, 173-257
- Sackett 1976 H. Sackett, «A New Figured Krater from Knossos», *BSA* 71, 1976, 117-129, πίν. 15-16
- Σακελλαράκης 1967 Γ. Σακελλαράκης, «Ανασκαφή Αρχανών», *ΠΑΕ* 1967, 151-161, πίν. 137-152
- Σακελλαράκη 1979 Γ. και Ε. Σακελλαράκη, «Ανασκαφή Αρχανών», *ΠΑΕ* 1979, 331-392, πίν. 178-184
- Σακελλαράκη 1980 Γ. και Ε. Σακελλαράκη, «Ανασκαφή Αρχανών», *ΠΑΕ* 1980, 354-401, πίν. 216-223
- Σακελλαράκης 1983 Γ. Σακελλαράκης, «Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου», *ΠΑΕ* 1983, Β΄, 415-500, πίν. 252-282
- Σακελλαράκης 1986 Γ. Σακελλαράκης, «Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική Κεραμική από τις Αρχάνες», *Κρητικά Χρονικά* 26, 1986, 7-50, πίν. Α΄-ΛΒ΄
- Σακελλαράκης 1987 Γ. Σακελλαράκης, «Αρχαιολογική Έρευνα για μια Αρχαιοκαπηλία το 1949 στην Κρήτη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνάν*, Αθήνα, 1987, τ.Β, 37-70, πίν. 5-19
- Sakellarakis 1988 J. A. Sakellarakis, «Some Geometric and Arcaic Votives from the Idaian Cave», στο: R. Hägg, N. Marinatos, C. Nordquist (ed.), *Early Greek Cult Practice*, Stockholm, 1988, 173-192
- Σακελλαράκης 1988-1989 Γ. Σακελλαράκης, «Ιδαίο Άντρο: Η Μινωική και η Ελληνική Λατρεία», *Κρητικά Χρονικά* 28-29, 1988-1989, 22-27
- Schäfer 1957 J. Schäfer, *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8.-6. Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotien*, Kallmunz, 1957
- Schweitzer 1969 B. Schweitzer, *Die geometrische Kunst Griechenlands*, Köln, 1969
- Seiradaki 1960 M. Seiradaki, «Pottery from Karphi», *BSA* 55, 1960, 1-37, πίν. 1-14
- Shaw 1980 J. W. Shaw, «Excavations at Kommos (Crete) during 1979», *Hesperia* 49, 1980, 207-250, πίν. 53-67
- Shaw 1981 J. W. Shaw, «Excavations at Kommos (Crete) during 1980», *Hesperia* 50, 1981, 211-251, πίν. 49-69

- Shaw 1982 J. W. Shaw, «Excavations at Kommos (Crete) during 1981», *Hesperia* 51, 1982, 164-195, πίν. 48-56
- Shaw 1986 J. W. Shaw, «Excavations at Kommos (Crete) during 1984-1985», *Hesperia* 55, 1986, 219-269, πίν. 45-60
- Shaw 1989 J. W. Shaw, «Phoenicians in Southern Crete», *AJA* 93, 1989, 165-183
- Snodgrass 1971 A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, Edinburgh, 1971
- Stampolidis 1990 N. Stampolidis, «Eleutherna on Crete: An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery», *BSA* 85, 1990, 375-403
- Σταμπολίδης 1990 N. Χρ. Σταμπολίδης, «Γεωμετρική, "ομηρική" πυρά στην Ελεύθερνα», *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά (1986)*, Χανιά, 1990, τ. Α2, 289-298, πίν. 56 63
- Σταμπολίδης 1993(α) N. Χρ. Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα, Τομέας III, 1. Γεωμετρικά-αρχαϊκά χρόνια και Οδηγός στην Έκθεση "Το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας"*, Ρέθυμνο, 1993
- Σταμπολίδης 1993(β) N. Χρ. Σταμπολίδης, *Αρχαία Ελεύθερνα. Το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας*, Ρέθυμνο, 1993
- Σταμπολίδης 1994 N. Χρ. Σταμπολίδης, *Ελεύθερνα, Τομέας III, 2. Ελεύθερνα. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη*, Ρέθυμνο, 1994
- Stürmer 1988-1989 V. Stürmer, «Αμνισός (1983-1987)», *Κρητικά Χρονικά* 28-29, 1988-1989, 53-57, πίν. 30
- Stürmer 1992 V. Stürmer, *Die Funde. Areal D: Das "Heiligtum des Zeus Thenatas"*, in: J. Schäfer et al., *Amnisos, Nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Berlin, 1992, 226-248, πίν. 70, 96-98
- Technau 1929 W. Technau, «Griechische Keramik im samischen Heraion», *AM* LIV, 1929, 6 64, πίν. II-VI, προσθ. I-XXVIII
- Τζεδάκης 1966 Γ. Τζεδάκης, «Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Ανασκαφή Καστελλίου Χανίων», *ΑΔ* 21, 1966, Β2 Χρονικά, 425-426, πίν. 463
- Τζεδάκης 1969 Γ. Τζεδάκης, «Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Ανασκαφή Καβουσίου Κισάμου», *ΑΔ* 24, 1969, Β2 Χρονικά, 432-433, πίν. 439

- Τζεδάκης 1971 Γ. Τζεδάκης, «Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Ανασκαφή Καστελλίου Χανίων», ΑΔ 26, 1971, Β΄ Χρονικά, 508-509
- Τζεδάκης 1976(α) Γ. Τζεδάκης, «Ανασκαφή στο Καστέλι Χανίων», ΠΑΕ 1976, Β΄, 461-468, πίν. 246-254
- Τζεδάκης 1976(β) Γ. Τζεδάκης, «Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Γαβαλομούρι Κισάμου», ΑΔ 31, 1976, Β2 Χρονικά, 365-366, πίν. 288
- Τζεδάκης 1977 Γ. Τζεδάκης, «Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης, Γαβαλομούρι Κισάμου», ΑΔ 32, 1977, Β2 Χρονικά, 330-331, πίν. 201-202
- Tzedakis 1979 Υ. Tzedakis, «Cypriote "Influences" on the Geometric Pottery of Western Crete», στο: *The Relations between Cyprus and Crete ca. 2000-500 B.C.*, Cyprus, 1979, 192-198, πίν. XXIII-XXIV
- Τζεδάκης 1981 Γ. Τζεδάκης, «Ανασκαφή στο Καστέλι Χανίων (Μινωική Κυδωνία)», ΠΑΕ 1981, Β΄, 397-404, πίν. 260-264
- Τσατσάκη 1994 Ν. Τσατσάκη, «Κατάλογος ευρημάτων 1. Κεραμική. Όστρακα και αγγεία» στο: Θ. Καλπαξής, Α. Furtwängler, Α. Schnapp, Ένα ελληνιστικό σπίτι ("Σπίτι Α") στη θέση Νησί, *Ελεύθερα* II, 2, Ρέθυμνο, 1994, 79-86, 94-107, σχ. 14-20, 22-32, πίν. 27-29, 32
- Τσιμποπούλου 1978 Μ. Τσιμποπούλου, «Πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά αγγεία από τη Συλλογή Κ και Μ. Μητσοτάκη», ΑΔ 33, 1978, Α΄, Μελέτες, 146-167, πίν. 37-44
- Τσιμποπούλου 1985 Μ. Τσιμποπούλου, «Κυπριακά στοιχεία στη γεωμετρική και ανατολίζουσα κεραμική της Ανατολικής Κρήτης», *Archeologia Cyprica* I, 1985, 33-48, πίν. I-IX
- Τσιμποπούλου 1987(α) Μ. Τσιμποπούλου, *Γεωμετρική και ανατολίζουσα κεραμική της ετεοκρητικής περιοχής*, Διδακτορική Διατριβή, I-II, Αθήνα, 1987
- Τσιμποπούλου 1987(β) Μ. Τσιμποπούλου, «Κορινθιακή κεραμική στην Ανατολική Κρήτη κατά τις φάσεις ύστερη γεωμετρική και ανατολίζουσα», *Κρητικά Χρονικά* 27, 1987, 262-282
- Τσιμποπούλου 1990 Μ. Τσιμποπούλου, «Ταφική σπηλιά στον Άγιο Σπυρίδωνα Σητείας», ΑΔ 38, (1983), Α΄, Μελέτες, 1990, 78-104, πίν. 41-48

- Tsipopoulou 1992 M. Tsipopoulou, «Η κεραμική από την τελική νεολιθική έως την Εποχή του Σιδήρου (3650/3500-650 π.Χ.)», στο: *Μινωικός και Ελληνικός Πολιτισμός από τη Συλλογή Μητσotάκη*, Αθήνα, 1992, 50-62, 129-139
- Tsiporoulou 1992 M. Tsiporoulou, «Un Atelier Géométrique Étéocrétois», στο *Les Ateliers de Potiers dans le Monde Grec aux Époques Géométrique, Archaïque et Classique, Actes de la Table Ronde Internationale*, (1987), Athenes, 1992, 145-156
- Vagnetti 1989 L. Vagnetti, «A Sardinian Askos from Crete», *BSA* 84, 1989, 355-360, πίν. 52
- Van Effentere 1948 H. Van Effentere, Mirabello. *Nécropoles, Études Crétoises*, VIII, 1948
- Wardle 1972 K. A. Wardle, «Two Notes from Knossos», *BSA* 67, 1972, 283-284, πίν. 54(c)
- Watrous 1980 L. V. Watrous, «J. D. S. Pendlebury's excavation in the plain of Lasithi. The Iron Age Sites», *BSA* 75, 1980, 269-283, πίν. 23b-29
- Welch 1899-1900 F. B. Welch, «Knossos. III. Notes on the Pottery», *BSA VI*, 1899-1900, 85-92
- Whitley 1991 J. Whitley, «Social Diversity in Dark Age Greece», *BSA* 86, 1991, 341-365
- Wide 1897 S. Wide, «Nachleben mykenischer Ornamente», *AM XXII*, 1897, 233-258
- Wide 1899 S. Wide, "Geometrische Vasen aus Griechenland", *Jdl XIV*, 1899, 26-43

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ

- Αγία Πελαγία, 39
Άγιες Παρασκιές, 43; 69; 74; 75;
81
Άγιος Γεώργιος, 60; 67; 72; 81;
88; 91; 115; 118;
Άγιος Γεώργιος Παπούρα, 53; 67;
69; 114; 138; 141
Άγιος Γεώργιος Σητείας, 60; 67,
69; 83; 91; 100; 115; 118; 122;
124; 125; 131; 135; 138; 139;
141
Άγιος Ιωάννης, 47
Άγιος Σπυρίδωνας, 66; 67; 69;
88; 116; 125; 132; 138; 139;
140; 141
Άγιος Στέφανος, 60; 69; 88; 121;
139; 141
Άδελφ Ρεθύμνου, 67; 96
Αδρόμυλοι, 61; 63; 69; 70; 76;
88; 91; 115; 118; 132; 138;
139; 140; 141
Αθήνα, 134
Αιγαίο, 13; 102; 136; 137
Ακρωτήριο Σίδερος, 66
Αμνισός, 38; 52; 69; 74
Ανάβλοχος, 53; 69; 75; 76; 78,
82; 88; 105; 136
Ανατολική Ελλάδα, 14; 16; 22;
32; 66; 103; 123; 125; 133;
136; 138; 139
Άνδρος, 142; 143
Ανώπολη, 26; 38; 39; 40; 69; 75;
80; 86; 88
Αξός, 19; 20; 126; 140
Αποδούλου, 20
Άππερα, 15; 16; 69; 79
Άρβη, 51
Αργολίδα, 18; 29
Άργος, 12; 24; 25; 45; 101; 121;
133; 135; 136; 137; 138; 139;
141
Αργυρούπολη, 17; 20
Αρκάδες, 10; 18; 38; 40; 45; 51;
52; 53; 68; 69; 73; 74; 76; 78;
79; 80; 82; 88; 108; 114; 117;
126; 130; 131; 132; 137; 138;
139; 140; 141
Αρκάδες (Αφρατί), 50
Αρτσά, 40; 69
Αρχάνες, 26; 41; 42; 43; 67; 69;
70; 74; 75; 80; 81; 87; 88; 96;
122; 134; 137; 139; 141
Αττική, 10; 12; 15; 18; 24; 25; 26;
28; 29; 31; 32; 34; 35; 36; 37;
46; 48; 56; 59; 65; 66; 93; 94;
100; 108; 109; 111; 113; 115;
116; 118; 133; 134; 135; 136;
137; 138; 139; 140; 141; 143
Αφρατί, 41; 50; 130
Αφρατί (Αρκάδες), 28

Βαβέλλοι, 70
 Βενή Μοναστήρι, 19
 Βιάννος, 51
 Βοιωτία, 102; 136; 137
 Βούβες, 13; 14; 15; 16; 69; 79;
 83; 84; 123; 139; 140
 Βραχάσι, 54; 69
 Βρόκαστρο, 10; 13; 28; 46; 55;
 63; 67; 69; 75; 76; 79; 81; 82;
 87; 88; 96; 100; 101; 102; 108;
 114; 117; 123; 124; 125; 126;
 134; 135; 137; 138; 139; 140;
 141
 Βρύσες, 16; 83

Γαβαλομούρι, 14; 15; 69; 79; 83;
 84; 99; 109; 123; 124; 125;
 132; 137; 138; 139; 140
 Γαύδος, 16
 Γέλα, 143
 Γιούχτας, 43; 52; 69
 Γόρτυνα, 18; 46; 47; 52; 69; 75;
 77; 78; 79; 81; 83; 88; 96; 108;
 134; 137

Δερβέني Αχαΐας, 123
 Δήλος, 62; 142; 143
 Δικταίο, 67; 76
 Δικταίο Άντρο, 52; 67; 69; 130;
 139; 140; 141
 Δικτυναίο, 15; 16; 69
 Δρήρος, 54; 67; 69; 75; 76; 77;
 87; 88; 91; 98; 101; 117; 131;
 135; 137; 138; 139; 140; 141
 Δυτική Ελλάδα, 15; 123; 138;
 139; 140
 Δωδεκάνησα, 14; 22; 32; 55; 56;
 103; 124; 125; 132; 133; 136;
 137; 138; 139; 140; 141; 142

Εγγύς Ανατολή, 85, 127
 Έγκωμη, 142
 Ελεύθερνα, 17; 18; 20; 64; 69;
 70; 73; 76; 78; 79; 84; 88; 93;

97; 99; 100; 107; 119; 125;
 133; 134; 135; 137; 139; 140;
 141
 Ελευσίνα, 143
 Ελιά, 40
 Επισκοπή, 26; 40; 41; 57; 69; 70;
 80; 82; 88; 130; 139; 140; 141
 Επισκοπή Ιεράπετρας, 69
 Ετρουρία, 143
 Εύβοια, 12; 18; 24; 31; 33; 45;
 48; 56; 101; 102; 108; 122;
 133; 134; 135; 136; 137; 138;
 139; 141

Ζάκρος, 61; 67; 69; 118; 121;
 138; 139; 141
 Ζου, 65; 67; 69

Ηράκλειο, 10, 21; 52; 69; 80; 84;
 88; 108; 109; 116; 138; 141

Θεσσαλία, 48; 52; 102; 108; 122;
 135; 136; 137; 138; 141
 Θήρα, 62; 98; 141; 142; 143

Ιαλυσός, 140
 Ιθαίο, 90
 Ιθαίο Άντρο, 19; 20; 69
 Ίτανος, 61; 62; 67; 69; 98; 102;
 118; 135; 136; 137; 138; 141

Καβούσι, 15; 27; 28; 55; 57; 58;
 60; 67; 69; 72; 73; 75; 76; 78;
 82; 83; 87; 88; 91; 96; 100;
 105; 114; 115; 117; 118; 121;
 122; 124; 126; 131; 134; 135;
 136; 137; 138; 139; 140; 141
 Καβούσι Κισάμου, 14; 69; 79;
 109; 118; 123; 138; 139; 140
 Καλό Χωριό Πεδιάδας, 74; 75
 Καλοί Λιμένες, 68
 Καμάρες, 75

Κάμειρος, 27; 124; 142
 Κανλί Καστέλι, 43; 74; 134; 137
 Κανλί Καστέλι (Προφήτης Ηλίας),
 43
 Καρτερός, 39; 52; 69; 74
 Καρύδι, 62
 Καρφί, 51; 53; 57; 67; 69; 74; 75;
 82; 126; 140
 Καστέλι Χανίων, 16; 69; 135
 Κάτω Βάθεια, 40
 Κάτω Ιταλία, 143
 "Κέρατον" ή Βίγλα, 51
 Κίσαμος, 15
 Κίτιο, 142
 Κνωσός, 10; 18; 21; 22; 23; 24;
 25; 28; 30; 36; 37; 40; 42; 43;
 45; 46; 47; 48; 49; 50; 52; 55;
 58; 59; 69; 70; 71; 72; 73; 74;
 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82;
 83; 85; 86; 87; 88; 89; 90; 91;
 92; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100;
 101; 102; 103; 104; 105; 106;
 107; 108; 109; 110; 115; 116;
 117; 118; 120; 121; 122; 124;
 126; 130; 131; 133; 134; 135;
 136; 137; 138; 139; 140; 141
 Κολλύβα Μετόχι, 39; 74; 80; 114;
 138; 141
 Κομμός, 48; 49; 52; 69; 77; 78;
 81; 88; 90; 98; 106; 107; 114;
 133; 135; 136; 137; 138; 141
 Κόρινθος, 12; 18; 28; 29; 31; 32;
 34; 54; 60; 100; 119; 120; 121;
 133; 134; 136; 137; 138; 139;
 140; 141
 Κούρτες, 18; 28; 34; 45; 52; 67;
 69; 70; 72; 75; 76; 77; 78; 79;
 82; 86; 88; 101; 108; 114; 117;
 122; 130; 131; 135; 137; 138;
 139; 140; 141
 Κριτσά, 55; 69; 82
 Κρουσώνας, 41; 69
 Κρυά, 62; 69
 Κυκλάδες, 14; 17; 18; 21; 23; 28;
 29; 31; 32; 33; 35; 46; 47; 48;
 64; 65; 86; 97; 98; 99; 100;
 102; 108; 109; 111; 115; 116;
 117; 118; 122; 133; 134; 135;
 136; 137; 138; 139; 140; 141;
 142; 143
 Κύμη, 142; 143
 Κύπρος, 13; 14; 18; 28; 29; 31;
 32; 33; 34; 35; 37; 38; 45; 48;
 52; 85; 90; 103; 108; 109; 125;
 126; 127; 130; 133; 134; 136;
 137; 138; 139; 140; 141; 142
 Κυρίως Ελλάδα, 122; 138
 Κως, 124

 Λακωνία, 121; 138; 141
 Λασίθι, 53; 75
 Λευκαντί, 24; 33; 45; 122
 Λιγόρτυνος, 50; 69; 75; 76

 Μάλια, 52
 Μέλαμπες, 20; 140
 Μεσονήσι, 20
 Μήλος, 25; 33; 97; 98; 99; 142;
 143
 Μίλατος, 27; 28; 53
 Μίλητος, 31; 32; 103; 136; 137;
 Μιραμπέλλο, 70; 76; 82
 Μόδι, 13; 69; 79; 83; 125; 139;
 141
 Μπαμπαλή, 22

 Νάξος, 32; 33; 45; 97; 98; 117
 Νεάπολη, 82
 Νότια Ιταλία, 143

 Παλαίκαστρο, 62; 67; 69
 Παναγιά, 49; 69; 74
 Πάρος, 25; 31; 32; 33; 97; 98;
 117
 Πελοπόννησος, 16; 58; 60; 100;
 133; 135; 136; 137
 Πέραμα, 17
 Πετροκεφάλι, 13; 48; 76; 79; 81

Πισκοκέφαλο, 63; 69; 70; 76; 83;
88; 91

Πραισός, 63; 69; 70; 78; 88; 98;
101; 109; 116; 118; 121; 123;
124; 125; 132; 135; 137; 138;
139; 141

Πρασές, 17

Πριλιάς, 18; 43; 46; 48; 52; 69;
75; 79; 81; 85; 87; 88

Πύργος, 51

Ρέθυμνο, 126; 140

Ρόδος, 13; 14; 15; 27; 123; 124;
140; 142; 143

Ροτάσι, 51; 69; 76; 82

Σάμος, 13; 47; 62; 102; 123; 136;
137; 138; 139; 140; 142; 143

Σαρδηνία, 35; 107; 133; 136; 137

Σητεία, 68; 88; 91; 118; 138

Σιδεροκέφαλα, 75

Σκλάβοι, 65; 69; 88; 91; 98; 115;
118; 131; 132; 135; 137; 138;
139; 141

Σκοπή, 65

Σούδα (Ακρωτήρι), 15

Στάμνιοι, 40; 69

Σταυράκια, 26; 41

Σταυρωμένος, 63; 118

Σύβριτος, 19; 20

Συκιά-Αδρόμυλοι, 61; 66; 83

Σύμη, 51; 52; 69; 82

Σφακιά, 66; 83

Σφακιά Σητείας, 69

Τίμιος Σταυρός, 16

Φαιστός, 32; 46; 47; 52; 69; 73;
75; 76; 81; 88; 98; 100; 102;
108; 130; 135; 136; 137; 139;
141

Φατσί-Χαμαίζι, 126; 140

Φοινίκη, 31; 32; 33; 48; 90; 106;
133; 136; 137

Φοινικιά, 39; 69; 74; 80

Χαμαίζι, 66; 69; 83; 88; 116; 138

Χαμαίζι (Φατσί), 141

Χαμαλεύρι, 17

Χανιά, 12; 13; 16; 69; 77; 84; 93;
100; 101; 102; 103; 115; 134;
135; 136; 137

Ψυχρό, 52; 75; 77

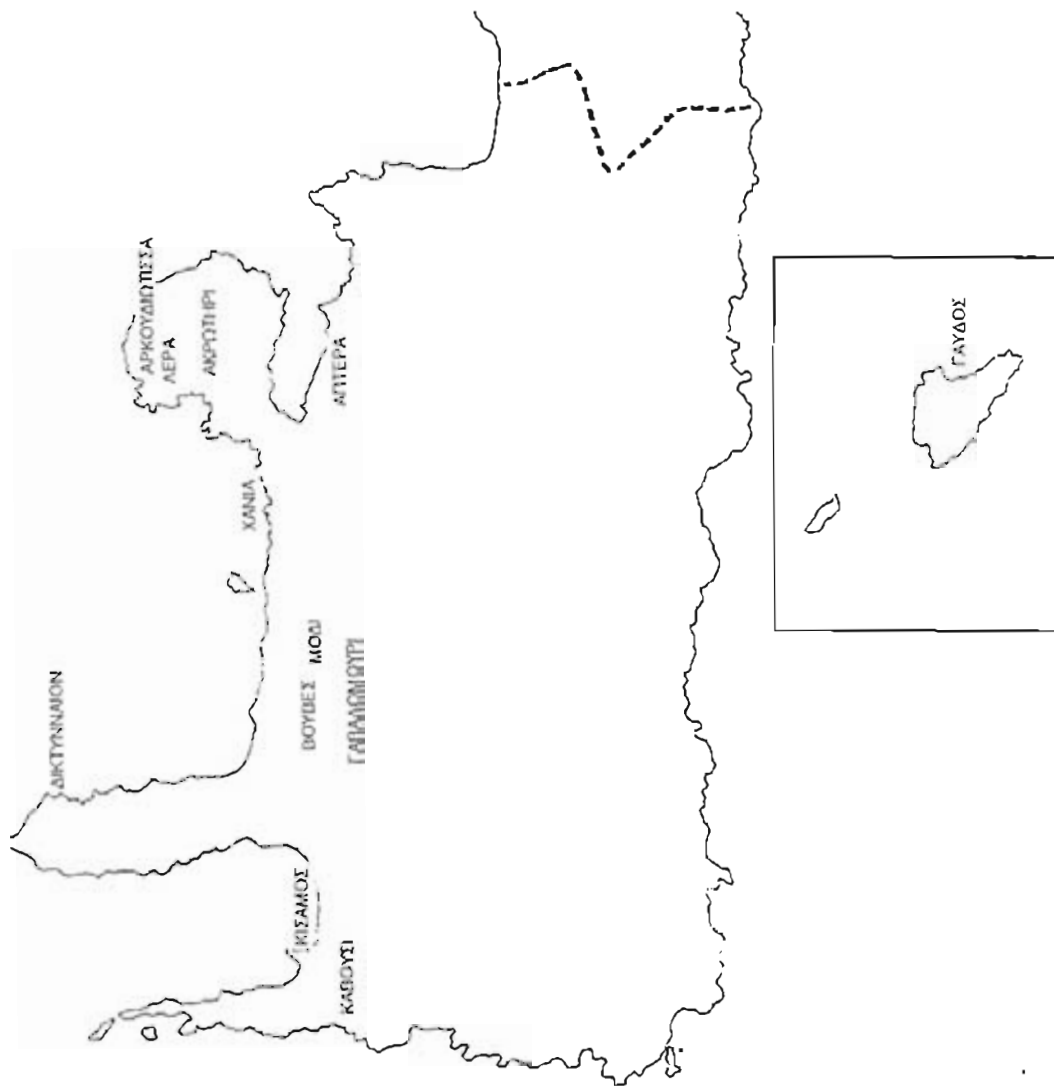
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Θέσεις με κεραμική πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής περιόδου στο Νομό Χανίων
2. Θέσεις με κεραμική πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής περιόδου στους Νομούς Ρεθύμνου και Ηρακλείου
3. Θέσεις με κεραμική πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής περιόδου στο Νομό Λασιθίου
4. Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο. Πίθος με ευθέα τοιχώματα, ΠΡΓ Β'. Ζωγράφος του Δέντρου. (Κατά Coldstream, 1988, εικ. 2.1)
5. Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο. Από ωοειδή πίθο, ΥΓ. Εργαστήριο του Ζωγράφου του Πτηνού. (Κατά Coldstream, 1988, εικ. 2.4)
6. Κνωσός, Βόρειο Νεκροταφείο. Θολωτό πώμα, ΥΓ. Εργαστήριο του Ζωγράφου του Πτηνού. (Κατά Coldstream, 1988, εικ. 2.3)
7. Πρινιάς. Πίθοι με ευθέα τοιχώματα, ΠΡΓ Β'. Ζωγράφος του Πρινιά. (Κατά Rizza - Rizzo, 1985, εικ. 271, 272)
8. Αγγεία από το εργαστήριο του Αγίου Γεωργίου Σητείας. Δεύτερο μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. (Κατά Τσιροπούλου, 1992, εικ. 4)

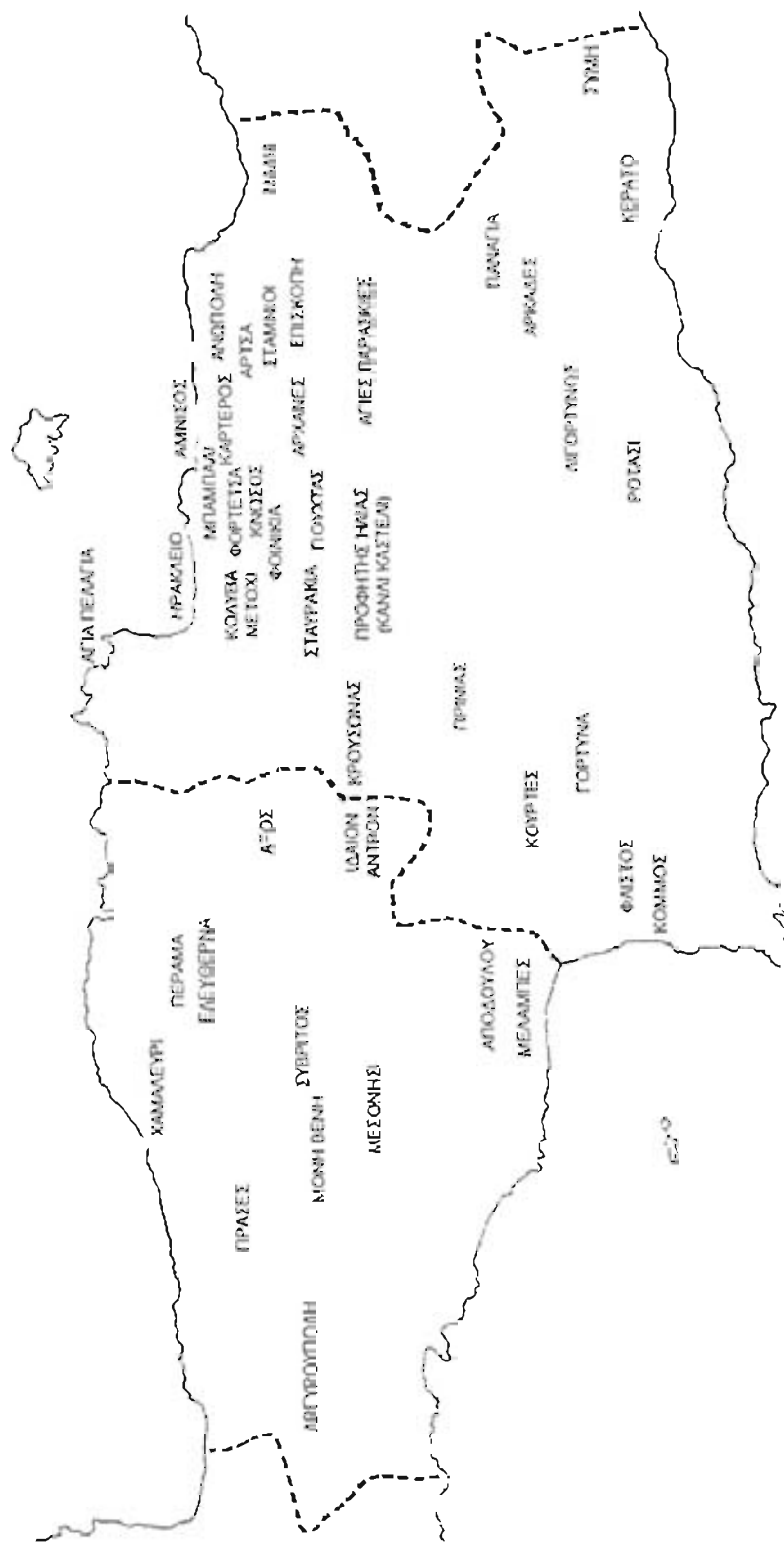

EIKONEΣ

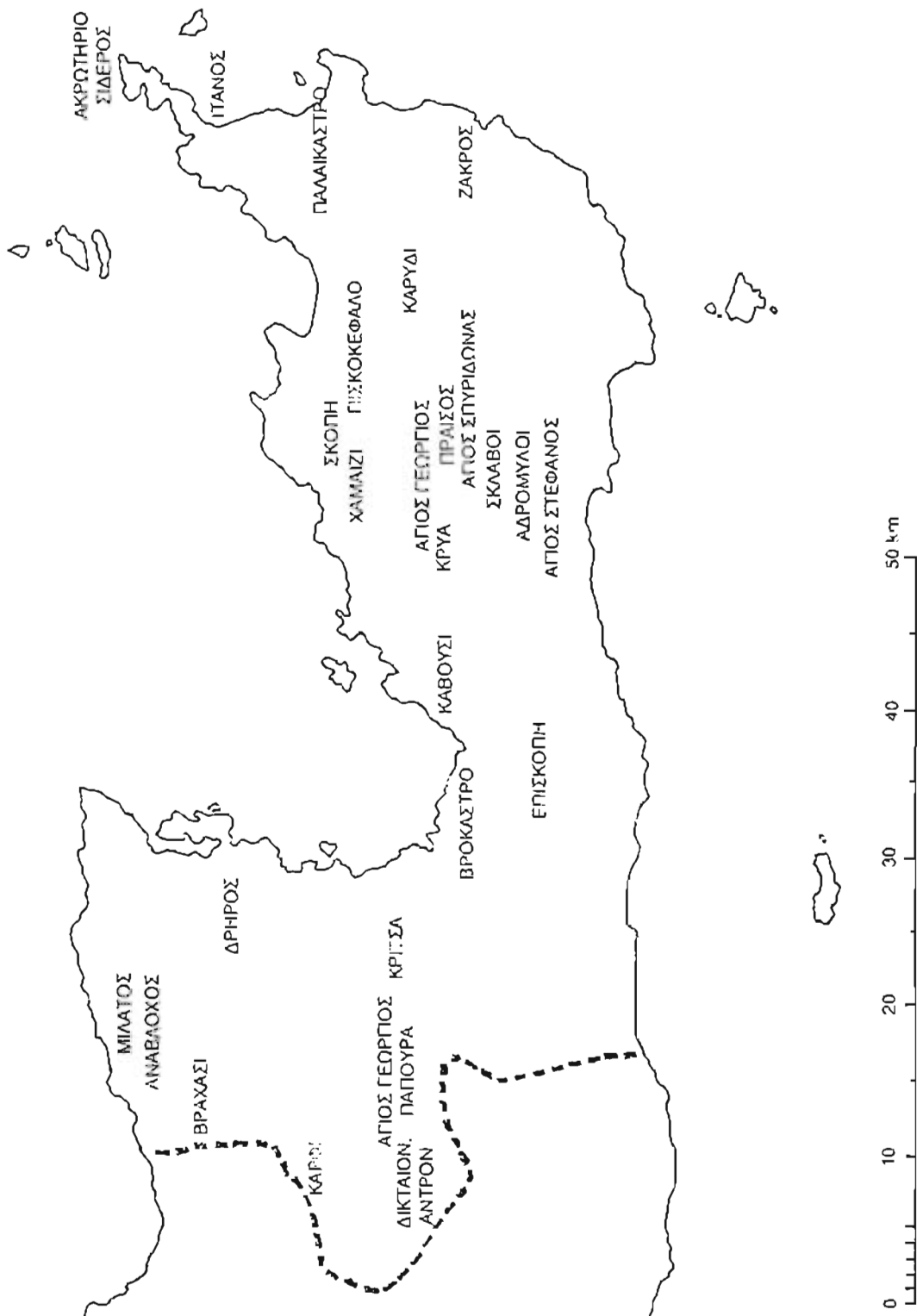

ΕΙΚ. 1

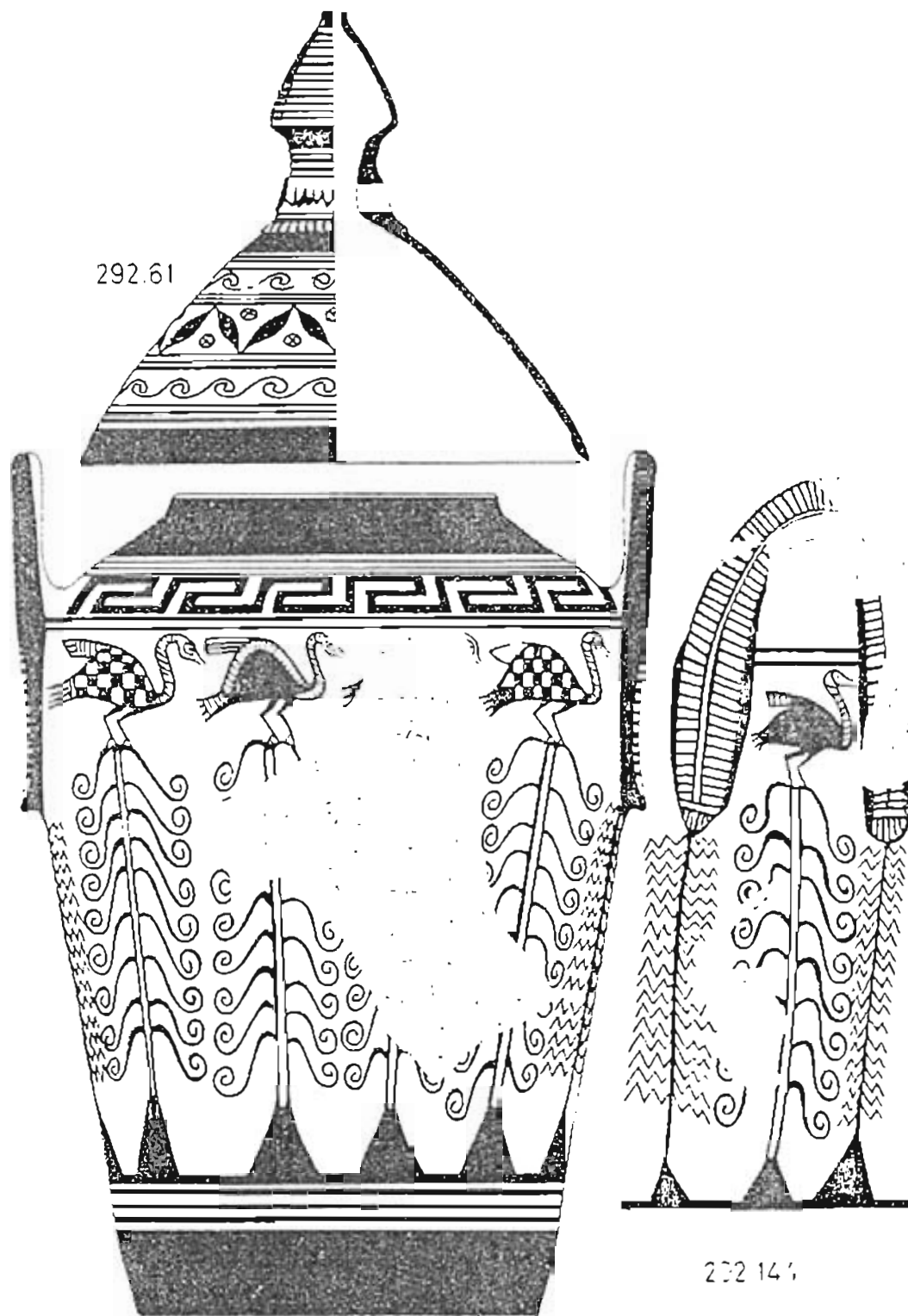

ΕΙΚ. 2

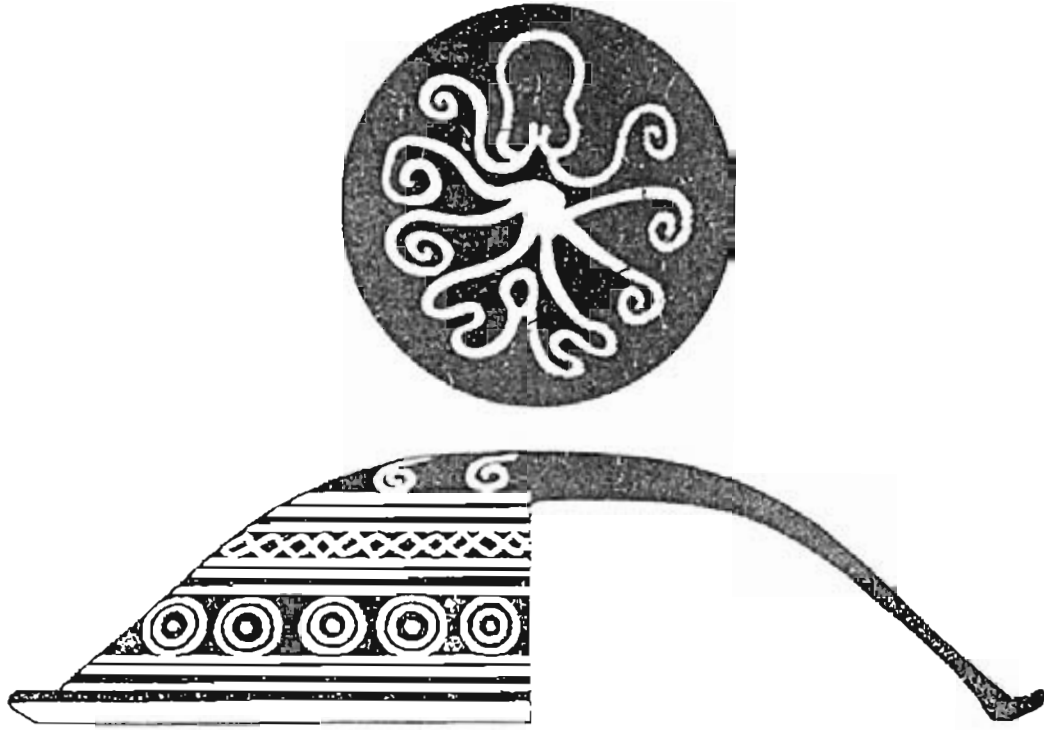

ΕΙΚ. 3

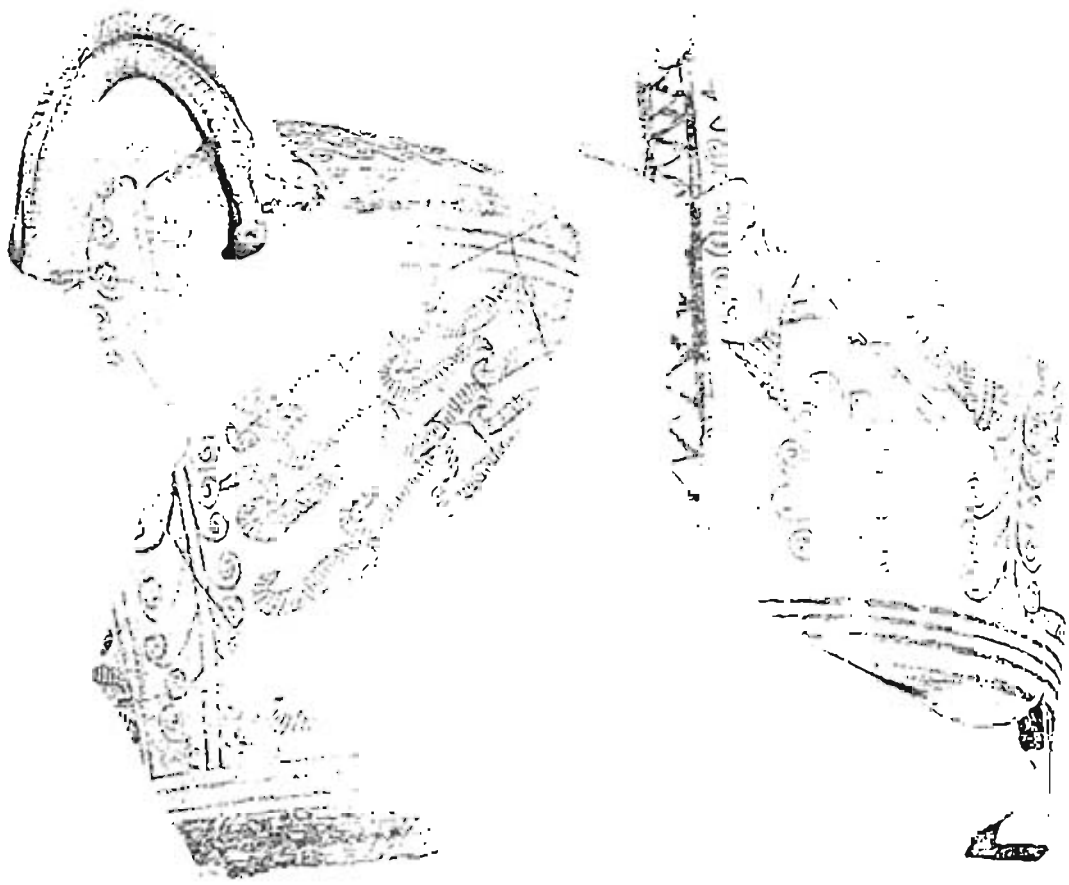
ΕΙΚ. 4

ΕΙΚ 5

ΕΙΚ. 6

ΕΙΚ. 7

ΕΙΚ. 8

